

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

BOL OG BY 2. RÆKKE

5

Landbruget i det 18. århundrede

LANDBOHISTORISK SELSKAB

1903

Redaktionens forord

I en oversigtsartikel søger Erik Helmer Pedersen at opridse temaet for dette hæfte: Landbruget i det 18. århundrede. Hæftet indledes med Flemming Mikkelsens introduktion til klimahistorien og indeholder i øvrigt tre detailundersøgelser, hvis emner har central betydning i en forskningsmæssig sammenhæng – omend det ikke er faktorer af samme betydning for landbruget som vejret! Jens Holmgaard demonstrerer den særlige prisfastsættelsesmekanik i kapitelstakterne; og Birgitte Bruun Wolter rejser bl.a. spørgsmålet om godsledelsens overordnede sigte med de driftsmæssige dispositioner – her på Roskilde Klosters gods. Med en titel, der leder tanken hen på trediestands bønskrifter til den franske konge, berører Claus Bjørn det gamle problem om landbefolkningens politiske bevidsthed under optakten til de store landboreformer. Hæftet er fremstillet for Landbohistorisk Selskabs regning, idet dog Statens humanistiske Forskningsråd har afholdt de redaktionelle udgifter.

København maj 1983

Erik Helmer Pedersen

Michael Hertz

Klimaændringer og samfund ca. 1500 til 1850

AF FLEMMING MIKKELSEN

I

A. Nye linier inden for klimahistorie

»Blandt de naturlige Faktorer, som indvirker på Menneskelivet af i Dag, er Klimaet vel nok den vigtigste. Jordkloden inddeles ved klimatiske Gænser i Zoner, som byder Menneskene vidt forskellige muligheder; Klimaet er bestemmende for disse Zoners naturlige Plantevækst, og er af meget stor Betydning for Kulturplanternes Trivsel, der igen betinger den mest fundamentale Produktion, Produktionen af Næringsmidler. Iøvrigt at gaa ind på alle Forhold, i hvilke Klimaet griber ind i Menneskelivet, vil være ugørligt, kun skal nævnes, at klimatiske Faktorer uden Tvivl har haft betydelig indflydelse på de forskellige Folkeslags fysiske saavel som psykiske Udvikling, og at det stadig har en stor Indflydelse på den menneskelige Energi og Arbejdsevne. Man kan diskutere, om Menneskene har været mere afhængige af naturlige Faktorer i Fortiden, end de er i Nutiden, det er ihvert Fald sikkert, at der altid har været Afhængighed til Stede, og denne Afhængighed må nødvendigvis have sat Spor i Menneskenes Historie.

Historiske Værker indeholder imidlertid yderst sjældent Antydninger om klimatiske Faktorerets Betydning; kun når extreme klimatiske Forhold indtræffer på Tidspunkter, hvor de kan faa afgørende Indflydelse på politiske Begivenheder, nævnes de, som f.Eks. de tilfrosne Bælter 1657-58, de strenge Vintre 1708-09 og 1812 o.l.«

Disse programmatiske overvejelser, med direkte henvisning til en væsentlig mangel ved historieforskningen, som Gunnar Olsen fremsatte i tidsskriftet *Fortid og Nutid* i 1939¹, må desværre siges at have bevaret deres gyldighed den dag i dag.

For fyrré år siden var der undskyldninger for at betragte en forskning, der ville

---

Jeg ønsker indledningsvis at rette en tak til Knud Frydendahl fra Meteorologisk Institut for hans velvillige hjælp til denne artikel.

1. Gunnar Olsens artikel – »Klima og Historie« – gennemgår den væsentligste nordiske og ikke-nordiske litteratur og vidner i sin helhed om de metodiske og empiriske grænser for datidens klimahistorie.

satse på at analysere forholdet mellem klimaændringer og samfund, med en vis mistro og skepsis: Klimaet blev af historikere og klimatologer anset for at være en konstant faktor, ligesom de metodiske problemer måtte forekomme uoverskuelige – i dag synes disse udeladelser og undskyldninger ikke længere at være til stede. Historieforskningen, samfunds- og naturvidenskaberne har nået et stade, der gør et virkeligt tværfagligt samarbejde muligt og til en vis grad tilfredsstillende (om ikke løser) de vanskelige teoretiske, metodiske og empiriske problemstillinger.

To retninger har i de seneste år sat deres præg på klimatologien: den ene søger at oversætte de atmosfæriske processer til matematisk komplette modeller. Den anden retning bestræber sig på at rekonstruere, efterspore og identificere langtidshændringer og periodisk tilbagevendende fluktuationer i klimaet. I dette arbejde indgår foruden klimatologer, biologer, geografer også arkæologer og historikere uden hvis kendskab til det eksisterende kildemateriale, det vil være umuligt at opstille en pålidelig klimatologisk kronologi. – Et højdepunkt inden for denne gren af klimatologien er H.H. Lambs bog »Climate: Present, Past And Future – Volume 2: Climatic History and the Future« fra 1977, hvori forfatteren sammenfatter og dels afstikker nye metoder for den fremtidige forskning.²

Historikernes klimaundersøgelser kan historiografisk set placeres i forhold til »Annales skolens« yngre generation af historikere, helt præcis før og efter Le Roy Ladurie udgav sin bog »Histoire du climat depuis l'an mil« i 1967.³

De fleste historikers forsøg på at skrive klimahistorie er som regel endt med en klimadetermineret fortolkning af menneskehedens historie, hvor alle væsentlige historiske hændelser udlægges som et resultat af klimatiske påvirkninger. Derved førte deres bestræbelser på at rekonstruere en klimatologisk kronologi også til alvorlige cirkelslutninger: menneskets indgriben i vegetationen, dyrelivet til og med folkeomflytninger, landsbynedlæggelser, krige, m.v. kom til at indgå som materiale i en klimatologisk bevisrække.⁴ Hvad Ladurie satte i stedet, var en

2. Oversigts- og statusbetragtninger over denne gren af klimaforskningen gives i to publikationer udsprunget af en »International Conference on Climate and History 8-14 July, 1979« holdt på University of East Anglia, jvf. skrifterne »Abstracts« og »Review Papers« samt en konference holdt i Danmark i 1978. Baggrundsmaterialet for denne er blevet offentliggjort som »Climatic Changes and Related Problems« (ed.) Knud Frydendahl (Det Danske Meteorologiske Institut – Klimatologiske Medd. no. 4-1978). – Bemærk desuden Wigley, Ingram and Farmer (eds.) »Climate and History« (1981) og J.A. Kington: »Daily Synoptic Weather Maps From the 1780s« i Meteorological Magazine vol. 104, 1975, side 33-52, der viser hvad et samarbejde mellem klimatologer og historikere kan føre frem til.

3. Bogen er i en udvidet udgave kommet på engelsk under titlen »Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000« (Lond. 1972) og indeholder en meget fyldig bibliografi. Den er blevet anmeldt i Journal of Interdisciplinary History III,4 – 1973 af J.D. Post: »Meteorological Historiography«.

4. Et højdepunkt inden for den traditionelle metode blev nået med G. Utterströms artikel »Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History« i Scand. Econ. History Review, vol. III, no. 1-1955, som omtales og kritiseres af Ladurie (1972) kap. I: The Historical Study of Climate.

studie af klimaet for dets egen skyld, det vil hovedsagelig sige en studie af klimahistoriens fysiske aspekter baseret på vejriagttagelser og vejrafhængige fænomener.

Ved alene at koncentrere sig om klimaet undgår Ladurie ikke blot cirkelslutningens faldgruppe, men han bliver i stand til at forene sider af naturvidenskaberne (dendroklimatologi, geomorfologi, fænologi, m.v.) med historikernes arkivkundskab og kildekritiske metode. Desuden gjorde han historikerne opmærksom på, hvor vigtigt det var dels at benytte kvantitative statistiske teknikker og dels at kunne omsætte kvalitative udsagn til statistiske tidsserier. For uden en sådan fremstillingsform bliver det vanskeligt og til tider for impressionistisk at skelne mellem årsag og virkning samt at slutte fra klimaændringer til agrarhistorie, demografi, økonomisk og politisk historie.

Som følge af den metodiske nytænkning blandt klimatologer og historikere har jeg foretaget en ret så skarp opdeling i et afsnit (II), der alene beskæftiger sig med de klimatologiske aspekter (det tilgrundliggende trykte og utrykte kildemateriale med særlig henblik på danske forhold samt problemerne omkring »den lille istid«) og et tredje hovedafsnit (III), hvor jeg beskriver de stress- og krisesyntomer menneskene/samfundene udsættes for og dernæst de modforholdsregler man satte op som værn mod de naturgivne kræfter. Artiklen afsluttes med nogle betragtninger angående det påkrævne samarbejde mellem historikere (læs samfundsforskere) og klimatologer på baggrund af de problemer verden står over for i den nærmeste fremtid.

II

A. Klimatologisk kronologi

En rekonstruktion af fortidens klima kræver mange forskellige kilde-serier. Det relevante materiale dækker ikke blot over meteorologiske og parameteorologiske kendsgerninger, men indbefatter også indikatorer på afledte vejr-fænomener. H.H. Lamb⁵ har i kapitel 17: »Climate in historical times«, samt kapitel 18: »Climate since instrument records began« foruden i det medtagne appendix givet en oversigt over og sammenfatning af det for nuværende kendte materiale fra det meste af verden. – Den følgende gennemgang holder sig til nedenstående tre hovedgrupper:⁶

1. Proxy-data
2. Skrevne kilder
3. Meteorologiske instrumentobservationer.

---

5. Lamb: »Climate: Present, Past and Future vol. 2.

6. En fremstilling af det for historikere og klimatologer tilrådighedstående materiale er for tiden under udarbejdelse: »Kilder til belysning af klimatiske ændringer i Danmark i forhistorisk og historisk tid« (arbejdstitel) ved Knud Frydendahl og Flemming Mikkelsen.

Proxy-data

Begrebet proxy-data, der igen kan deles op i såkaldte naturvidenskabelige og historiske proxy-data, har at gøre med næsten alle former for vejr- og klimaafledte fænomener. Eksempler herpå er smeltevandets sæsonbestemte aflejring (varvtælling) og andre geomorfologiske observationer, spredning og aflejring af blomsterstøvkorn (pollenanalyse), måling af træringenes tykkelse (dendrokronologi), studiet af gletschere, aflejring af insekter og mikro-organismer fra havet, planters modnings- og blomstringsperiode (fænologi), fiskebestande, høstudbytter, kornpriser, vinhøstens kvalitet, etc., etc.

Dette og andet lignende materiale behøver selvfølgelig en kildekritisk granskning og nøjagtig datering, før man tør slutte fra disse meget indirekte beviser til udsagn om klimatiske forandringer og da bedst i en analyse af forhistoriske hændelsesforløb.⁷

Proxy-data har imidlertid også deres berettigelse i historisk tid. Man kan gøre brug af dem hvor der intet andet materiale er, eller de kan indgå i en analyse sammen med skrevne kilder og instrument-observationer, til gensidig kontrol. Vanskelighederne med de fleste historiske proxy-data som f.eks. høstudbytter og kornpriser er at få de samfundsskabte faktorer holdt ude fra de rene klimatiske påvirkninger.

Skrevne kilder

For at kortlægge klimavariationer, før det bliver muligt at foretage pålidelige instrumentmålinger, er det ikke tilstrækkeligt kun at satse på diverse proxy-data, dertil er de for grovmaskede og unøjagtige. Beskrivelse af vejr- og vejrlignende fænomener fra dag til dag og endog fra time til time kræver helt andre informationer, som, på grund af deres mangfoldighed og forskellighed, under ét bedst omtales som skrevne kilder, deres eneste fællesnævner.⁸

(1) Vejret helt tilbage i middelalderen har fra tid til anden sat sig spor i sagaer, myter, legender, indskriptioner, breve, annaler, krøniker og samtidens beretninger.⁹ Disse kilder indeholder ingen systematiske vejriagttagelser, de er med andre ord yderst sporadiske og kortfattede med en tendens til at fremhæve særlig voldsomme begivenheder såsom vedvarende tørke eller regn, stormfloder, o.l.

7. En redegørelse for dette arbejde og de opnåede resultater giver Inge Skovgaard-Petersen i sit bidrag »Oldtid og Vikingetid« til Danmarks Historie bd. 1 (Kbh. 1977) side 48-50 og Jørgen Jensen i bind 1 til Dansk social historie (Kbh. 1979): »Oldtidens samfund i Tiden indtil år 800«.

8. Indblik i de forskelligartede og vanskelig tilgængelige kildetyper giver Curt Weikinn: »Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850« bd. 1-4 (Berl. 1958-63).

9. Om klimaet i middelalderen med omtale af forskellige kilder jvf. Svend Gissel: »What do historians know about the Danish climate in the Middle Ages?« indlæg ved det nordiske symposium ang. »Climatic Changes and Related Problems« Cop. april 1978; Det nordiske ødegårdsprojekt, pub. nr. 1, side 47-52 og Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.

(2) En anden ligeså stor heterogen kildesamling har offentlig administrativ proveniens. Systematisk beskrivelse af vejrlig er sjældent. Oplysninger findes spredt rundt om i Kommercekollegiets journalsager i Rentekammerets arkiver og Kancelliets brevbøger. Blandt lokaladministrationens arkiver kan som eksempel nævnes de gejstlige arkiver (præsteindberetningerne, kirkebøger, kirkeregnskaber), amtmandens arkiver (gruppen »indberetninger« og »diverse ang. landvæsen«), de retslige arkiver og rådstuearkiverne – yderst spredte oplysninger, som det sjældent lønner sig systematisk at indsamle, ligesom de også har en tendens til at omtale »afvigelser fra normalen«.

(3) Korrespondancesager især forvalterbrevene fra krongodset og de private godsarkiver indeholder gennemgående mange oplysninger om vind og vejr. Hovedgårdenes arbejdsjournaler (ført af forvalterelever) har i nogle tilfælde daglige oplysninger om vejrforhold (én daglig observation om vind og nedbør ført i en særskilt kolonne »meteorologiske observationer«). Desværre er det kun et fåtal af godserne, som har ført og bevaret disse arbejdsjournaler og længere tilbage end til omk. 1830 har jeg ikke kunnet spore dem. Det er ikke umuligt i godsarkiverne under »private optegnelser« eller »diverse« at falde over deciderede vejrjournaler. Således har Landsarkivet for Sjælland og Øerne opbevaret en »Dagjournal af Carl Sev. Løvenskiold 1806 1/1-1807 1/1« med oplysninger om (a) dato, (b) vinden, (c) barometer, (d) termometer, (e) vejrliget, hvorefter følger gårdsarbejde, markarbejde og iagttagelser.

(4) Gruppen »private optegnelser« omfatter her dagbøger, almanakoptegnelser, rejsebeskrivelser foruden journalistisk repportage og notater.

Aviser, tidsskrifter og pamfletter har næsten altid gjort noget ud af at omtale vejrphenomener. I visse tilfælde er de den eneste kilde vi har, fordi de originale observationer er gået tabt, hvorfor de bestemt ikke bør ignoreres. Rejsebeskrivelser – og her tænkes i første række på udlændinges rejser i Danmark – har til tider også medtaget kommentarer til/om vejr-situationen,¹⁰ men det utvivlsomt bedste og mest homogene materiale er dagbøger i særlig grad bondedagbøgerne. Disse (inklusive regnskaber) er nu blevet registreret og kan benyttes helt tilbage til midten af 1600-tallet men foreligger dog i større tal først fra midten af det 19. århundrede. Mange bondedagbøger har fyldige dag til dag optegnelser om vejret. Hvad der imidlertid også har klimatologisk interesse er dagbøgernes omtale af den daglige arbejdsgang med angivelse af tidspunktet for høsten, kørselsforhold, markarbejde, m.v.¹¹

»Sømandens dagbog« har af naturlige årsager også henvisninger til vejrliget

10. Se Harald Ilsøe: »Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700« (Kbh. 1963).

11. Jvf. »Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie« introduktion og registrant ved Karen Schousboe (Brede 1980).

foruden de omtrentlige skibspositioner. De fleste er blevet skrevet i første halvdel af 1800-tallet.¹²

(5) De »videnskabelige og proto-videnskabelige« optegnelser adskiller sig fra de »private optegnelser« ved at være regulære observationer af meteorologiske og parameteorologiske fænomener med det formål (ikke altid bevidst) at erkende nogle regelmæssigheder, strukturer og årsager i vejrliget. I Danmark er det mest kendte arbejde astronomen Tycho Brahes meteorologiske dagbog ført på Hveen i årene 1582 til 1597.¹³ Derudover kan der henvises til vejrjournaler, hvoraf nogle (ca. 50 der for de flestes vedkommende er skrevet i det 19. århundrede) opbevares på Meteorologisk Institut. Den mest udførlige er fra Ringkøbing 1804-45 forfattet af Christén V(W)orgod, den er nu blevet overført til magnetbånd (kan rekvireres på M.I.) og kan dels udskrives efter originalen dels efter en standardiseret (moderne) meteorologisk vejrkode. Andre befinder sig endnu i privat eje.

(6) Blandt de skrevne kilder er flådens skibsjournaler uden tvivl den vigtigste.¹⁴ De ligger samlet i Rigsarkivet (Hærens arkiv)¹⁵ og rækker over ikke mindre end 50/60 hyldemeter: fra 1650/70 og op til idag, mere dækkende for nogle perioder end for andre,¹⁶ ligesom der er langt flere vejroplysninger fra sommer- og forårs-månederne end for vintermånederne. Skibsjournalerne har fyldige observationer om vind og vejrlig. Med tiden får vind og vejrlig deres særlige rubrik i journalen samtidig med, at den meteorologiske terminologi nuanceres og antallet af daglige indføringer udvides med helt op til 24 i døgnet.

Journalerne fra den private handelsflåde har også deres værdi. Men modsat flådens journaler, er de langt færre i antal, ligger spredt rundt om på mange forskellige arkiver og indeholder hovedsagelig oplysninger fra de oversøiske egne, hvor flådens orlogsskibe i det store og hele holdt sig til de indre danske farvande.¹⁷

(7) Uden for kredsen af deciderede skriftlige kilder støder vi på malerier, skitser, fotografier og kortsamlinger, som efter omhyggelig bearbejdelse vil være i stand til at sige os noget om vejret: skyformationer, skydække, vindretning (træernes

12. Jvf. Ole Mortensøns artikel »Sømandens dagbog« i *Maritim Kontakt* I (Kbh. 1980) og »Guide til maritimt kildemateriale« I-III (Kbh. 1979).

13. Tyge Brahe: »Meteorologisk Dagbog holdt på Uranienborg for årene 1582-97« (udg. 1876, Kbh.).

14. Om det værdifulde i at benytte skibsjournaler se J. Oliver & J.A. Kington: »The Usefulness of Ships' Log-Books in the Synoptic Analysis of Past Climates« i *Weather*, 25-1970 side 520-28.

15. Jvf. Rigsarkivets registrant over skibsjournaler.

16. Rigsarkivets kontinuerlige række af skibsjournaler går tilbage til 1670. Der ligger imidlertid en enkelt journal fra 1650, som er blevet trykt med kommentarer af Johannes Knudsen i *Tidsskrift for Søvæsen*, 88. Årgang 1917: »Bagge Wandels Journal 1650 og hans Færø-Kort«.

17. Den private handelsflådes journaler omtales fyldigt i »Skibsjournalerne (Logbøgerne) i Danske Handelsskibe gennem Tiderne« af E. Juul-Hansen (Kbh. 1943).

hældning), forsvundne landområder, vejnet, o.l. kan blive en lille men til tider vigtig brik i det store klimatologiske puslespil.

Meteorologisk Instituts bestræbelser på at få etableret en data-bank over klimarelevant materiale har som et optimalt ønske en fuldstændig registrering af samtlige oplysninger, der har med vejret og vejrafhængige fænomener at gøre. I praksis er dette en umulig opgave – arbejdsmæssigt såvel som økonomisk. I stedet har man sat sig for fra skibsjournalerne at få trukket nogle kontinuerlige observationer frem til brug for konstruktionen af længere tidsserier. Dette lader sig gøre ved at vælge de vagtskibe ud som befandt sig i Sundet, Bæltet, Rehden og ved Bommen. Derefter er det meningen, at yderligere kilder skal kobles på data-banken. Men her støder vi på problemer, fordi oplysninger om vejret, som fremgået, er vanskelig tilgængelige. Ud fra denne erkendelse har M.I. indledt et samarbejde med landsarkiverne, der gennem en henvendelse til de besøgende, håber at få dem til kort at meddele når de i deres arkivsøgning skulle falde over bemærkninger, der har med vejret at gøre. Et sådant registrerings- og indberetningssystem kan med tiden blive af stor værdi for den klimatologiske og historiske forskning.¹⁸

Instrumentobservationer

Klimahistoriens sidste del skrives ud fra instrument-observationer, som er den mest tilfredsstillende af alle former for tilgængelige data. Alligevel bør også disse omgøres med en vis forsigtighed. De grundlæggende meteorologiske instrumenter (kviksløvbarmetret og termometret) blev opfundet omkring 1650 og lidt efter lidt brugt til daglige vejrobservationer over det meste af Europa og det østlige Nordamerika i løbet af første halvdel af det 18. århundrede.¹⁹

For Danmark og det vil sige for Københavns vedkommende²⁰ begyndte de mere systematiske meteorologiske instrument-iagttagelser med Peder Horrebow (1728-1812) i 1751 fra Rundetårn og varede ved, med visse afbrydelser, indtil udgangen af 1819. Før 1751 er der kun få spredte (1671 og 1745-48) og yderst upålidelige vejrobservationer at holde sig til. Fra 1814 til 1874 blev der observeret

---

18. En koordinerende organisation for en international data-bank baseret på proxy-data, skrevne kilder og instrumentobservationer fra henholdsvis Frankrig, Tyskland, Storbritannien, Island, Nordsøen og Nord Atlanten, er beliggende på universitetet East Anglia i Norwich.

19. En oversigt over de tidligste og længste serier af meteorologiske instrumentmålinger i Europa giver H. von Rudloff i dennes »Die Schwankungen und Pendelungen des Klimas in Europa seit dem Beginn der regelmässigen Instrument-Beobachtungen (1670)« (Braunschweig 1967) og for Nordens vedkommende J.A. Kington: »Meteorological observing in Scandinavia and Iceland During the Eighteenth Century« i *Weather*, June 1972.

20. En redegørelse for det meteorologiske arbejdsfelt i Danmark indgår i festskriftet »Meteorologisk Institut 1872-1972«, der tillige indeholder en oversigt over de vigtigste værker inden for klimaforskningen i Danmark. Nyttig er også »Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskabs Historie I-II« af H. Hertel (Kbh. 1920).

i den gamle botaniske have (mellem Charlottenborg og havnen/Gammelholm) og fra 1. juni 1860 på Landbohøjskolen, endvidere er der foretaget data-indsamlinger på M.I ved Toldboden (oprettet 1872) og anstillet vind-iagttagelser på orlogsværftet (Nyholms Hovedvagt) fra 1839 til 1862.

Der skulle således foreligge kontinuerlige observationer fra 1751 og fremefter, men p.g.a. dårlige og fejlopstillede instrumenter, forkerte aflæsninger, bortkomne originale observationer og ufuldstændige sekundære gengivelser, er dette langt fra tilfældet: Kontinuerlige observationer for luftens temperatur kan føres tilbage til 1798, for (middel)lufttrykket til 1842, for vindens retning (med få afbrydelser) til 1751 og for nedbøren tilbage til 1769 (målt nedbør) og 1751 (iagttaget nedbør).²¹

Retter vi blikket mod det øvrige land, d.v.s. bort fra København, så ledede Videnskabernes Selskab fra o. 1820 forskellige meteorologiske observationer, hvorimod det store opsving begyndte i 1860, da det Kgl. danske Landhusholdningsselskab oprettede flere vejrstationer rundt omkring i landet. Fra 1872 overtog det nyetablerede M.I. disse stationer samtidig med, at stationsnettet kraftigt udvidedes til 140 i 1873 og 506 i 1960. – Materialet fra alle tre selskaber ligger i arkivet på Meteorologisk Institut.

Flere privatpersoner har på eget initiativ foretaget meteorologiske observationer, som de har ført ind i en såkaldt vejrdragbog eller vejrjournal, hvoraf de fleste opbevares på Meteorologisk Institut.

B. »Den lille istid«²²

Klimaet 1550-1800 falder inden for den periode i klimahistorien, der kaldes »den lille istid« fordi udbredelsen af sne og is både på land (bræer) og hav var større end på nogetstid andet tidspunkt siden den sidste store nedisning. Klimaet er aldrig statisk, det ændrer sig hele tiden ligeegyldig hvilken tidsskala vi bruger. Det eneste statiske ved klimaet under »den lille istid«, er den meget store variabilitet i klimaet både inden for samme år, mellem de enkelte år, mellem dekader og mellem rækkefølgen af dekader. Foruden denne større foranderlighed (variabilitet) adskiller »den lille istid« sig fra første halvde af vort århundrede ved at der ofte optræder rækkefølger af »dårlige år« med en større stormfuldhed, lavere middeltemperaturer for alle sæsoner, lavere årsnedbør foruden vådere somre. – En del vand blev bundet i de voksende bræer. Vandstanden i havene var derfor

21. En materiale-oversigt med de vigtigste tidsserier forekommer i V. Willaume-Jantzen: »Meteorologiske Observationer i København« (Kbh. 1896).

22. Afsnittet om »den lille istid« bygger i det væsentligste på H.H. Lamb: »Climate: Present, Past and Future, vol. 2. Af kortere introduktioner til emnet kan henvises til H.H. Lamb: »Klimatische Tendenzen und Untersuchungen zur allgemeinen Zirkulation« i Archiv für Meteorologie, Geophysik und Bioklimatologie, Serie B: Band 13,4. Hefte, 1964 og Lamb: »Climatic Variation and Changes in the Wind and Ocean Circulation: The Little Ice Age in the Northeast Atlantic« i Quaternary Research 11,1-20 (1979).

10-15 cm lavere end på nuværende tidspunkt. Dette i forbindelse med de mange storme forøgede sandsynligvis mængden af flyvesand, der overdækkede betydelige arealer af frugtbart land og førte til dannelsen af klitlandskaber. De vådere somre førte til, at jordoverfladen blev opblødt, lavtliggende områder forsumpede, vandløb og søer voksede fordi fordampningssæsonen var kortere og temperaturen lavere.

De før omtalte karakteristika ved klimaet i »den lille istid« (rækkefølgen af dårlige år, stormfuldhed, lavere middeltemperaturer, strenge vintre, våde somre) var så småt begyndt at vise sig allerede i det 14. århundrede (måske før) og tiltog langsomt, selv om der var op og nedadgående bevægelser:

1500-1600: Fra 1500 til 1540 var der f.eks. varmt i Europa, men 1540-60 satte et yderligere meget brat skift ind med koldere klima snart efterfulgt af store gletscherfremstød. Lejlighedsvis våde kolde somre i 1550erne indledte en stigning i antallet af »dårlige år«, og i 1594-98 var der en række af våde somre med hungersnød og nedlæggelse af landbrug i dele af Europa til følge. Gletscherfremstød 1540-1700 skyldes forlængelse af snesæsonen og forkortning af smeltningssæsonen. – I denne periode (1550-1600) var den almindeligste vindretning S.E. og vind fra alle østlige retninger forekom meget hyppigere, mens vind fra alle vestlige retninger var sjældnere end nu. Tycho Brahes observationer på Hven (1582-97) viser, at vind fra alle vestlige retninger udgør 40% og fra østlige 37% altså næsten det samme, hvorimod vestlige vinde i vore dage har en hyppighed, der er mere end 50% større end østlige. Disse vinde antyder en øget hyppighed af anticyklont (højtryks-) vejr. Dette støttes også af, at der samtidigt var varmt i Nordfinland, Alaska og Nordgrønland og der var kun lidt is ved de arktiske kyster. I disse år var også foråret vådt navnlig 1570erne og 1590erne havde våde og kolde somre. Vintrene ofte snefulde og nogle gange tørrere end nu. Vintrene i 1560erne var strenge og i 1580erne var både vintre og somre kolde. Vintrene i Europa var i dette halve århundrede (1560-99) ca. 1,3° lavere end i første halvdel. I Danmark kan man af T. Brahes observationer udlede, at vintrene 1582-97 var 1,5° lavere end i perioden 1886-1925.

1600-1650: Allerede i første halvdel af næste århundrede var cirkulationen anderledes med mere nordlige vindkomponenter i England, Island og Norge og mere vestlige vindretninger på de tyske sletter (Kassel m.v.) men stadig afbrudt af nogle år med anticyklonal karakter. – Forår og sommer var våde navnlig i 1620erne. Vintre ofte snefulde og til tider tørrere end i dag. I årene 1600-09 var vintrene strenge.

1650-1700: Cirkulationstypen i sidste halvdel af det 17. århundrede var endnu mere anticyklont præget end første halvdel med en ekstrem nord-syd orientering af den europæiske højtryksryg fra 1680-1714, og med østlige og nordlige cirkulationstyper over hele det nordlige, vestlige og centrale Europa. Disse år havde våde forår og efterår; vintre ofte snefulde og til tider koldere end nu. I 1680erne og 1690erne var både somre og vintre kolde. 1690erne synes at have været den værste fase af »den lille istid« i det meste af Vest- og Nordeuropa.

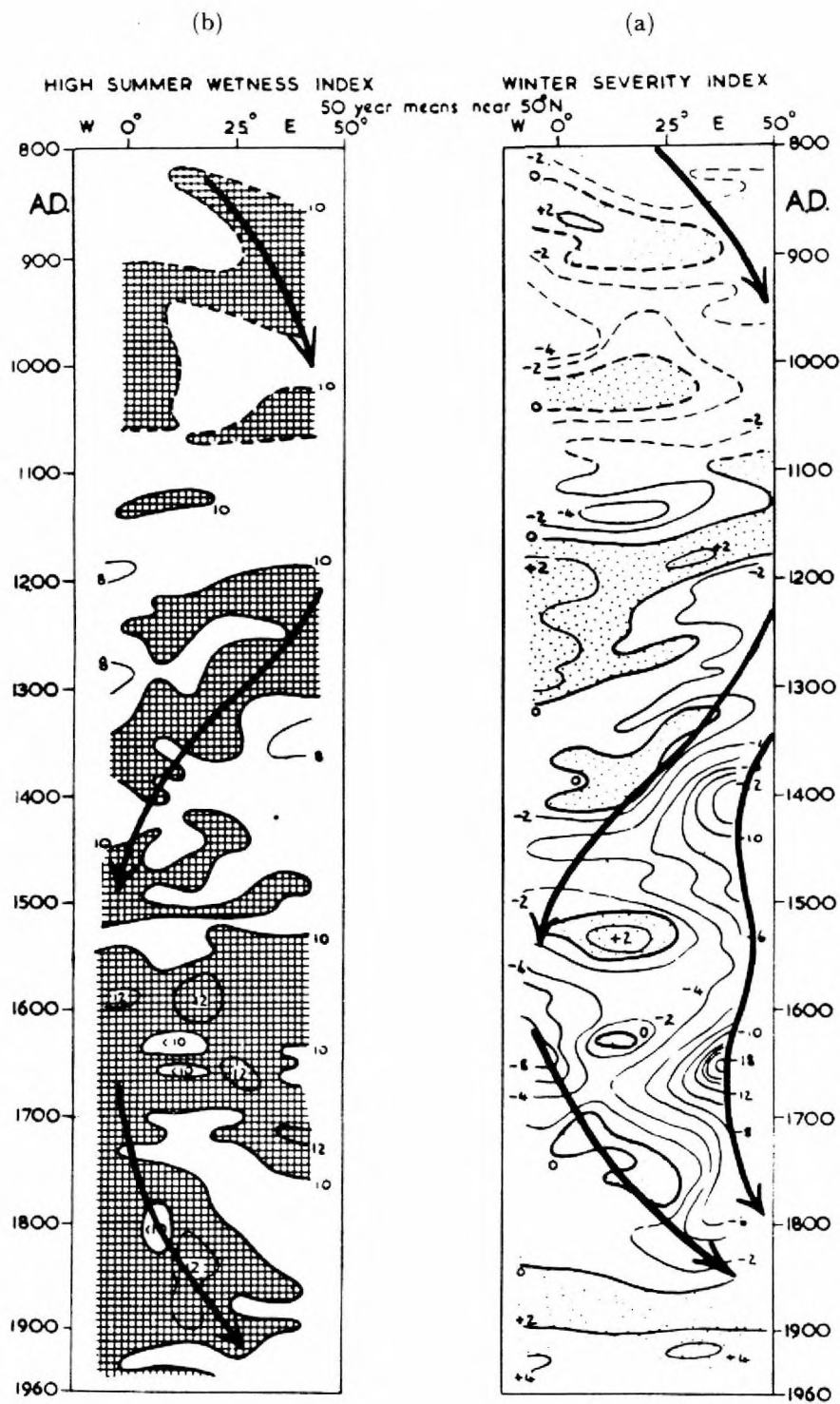
Mellem 1550 og 1700 den egentlige istidsperiode var cyklonerne forrykket mod syd hvilket gav hyppige våde somre, vintre der ofte var mere snefulde og somme-tider tørre, nogle decader havde kolde somre andre strenge vintre og atter andre både kolde somre og strenge vintre; en anden konsekvens var styrken af de største storme, dette vil altid hænde, når banerne ligger tydeligt, dertil kommer, at jetstrømmen (ca. 10 km oppe) til tider var ekseptionel stærk. Vækstsæsonen var forkortet med op til en måned i de koldeste årtier.

Fra ca. 1700 og til 1945 er der en trend med større varme men også adskillige kortvarige fluktuationer. Der var en meget hurtig opvarmning fra slutningen af det 16 århundrede til 1730erne hvor »20. årh. middeltemperaturen« opnåedes i blot een decade fulgt af et pludseligt fald indvarslet af den store vinter 1739-40, hvorefter der ikke indtraf større ændringer til ca. 1900 bortset fra enkelte koldere dekader i slutningen af 1700erne og i slutningen af 1800erne (ofte sammenfaldende med forekomsten af meget vulkanstøv i atmosfæren) samt en 20årig periode med mere vedvarende varme i 1820erne og 30erne (dog med adskillige strenge vintre). Fra 1720 til 1800 havde somrene en tendens til at være varmere end i indeværende århundrede, men det fremherskende træk i den sidste halvdel af 1700erne var imidlertid temmelig korte varme somre og resten af året koldere end nu. – Vindretningerne om vinteren i slutningen af 1700erne (og måske før) var, skønt stadig hovedsagelig fra W, mere variable og sommetider østlige. Fra 1680 (måske før) til 1750 var der i alle decader anticyklonisk mønster over Europa. Nedbøren havde en opadgående trend gennem hele århundredet og gletscherfremstød 1780-1850 skyldes forøget nedbør.

Figuren nedenfor²³ er konstrueret ud fra vejrdragbøger, tilfældige oplysninger om vejr-fænomener eller oplysninger om flodbølger, god eller dårlig høst, stærk frost og sne, etc. Kort sagt en empirisk syntese over klimaændringer i Europa fra 800 AD til 1960:

---

23. Figuren er taget fra Lamb: »Klimatische Tendenzen« side 549, men findes i flere versioner i Lambs »Climate« vol. 2.

Af alle disse forskellige data, er der blevet lavet et (a) vinter indeks: overskudet pr. decade af enten milde eller kolde vintermåneder (dec., jan., feb.). Decader der er bemærkelsesværdige får anskrevet 0, ekstreme decader i Europa de sidste 1000 år går fra omkring +10 til ÷20. På figuren er 50 års midler plottet med hensyn til geografisk længde og årstal. Stiplede områder viser flere milde end strenge vintermåneder.

(b) et sommer indeks: højsommermåneder (juli og august) med tørke får 0, normale måneder 1/2 og måneder med hyppig regn får 1. Decader der ikke er bemærkelsesværdige får ca. 10, ekstreme decader fra 4 til 17. Skraverede områder på figuren viser flere våde end tørre højsomre.

Det ses, at over hele Europa dominerede tørre somre og milde vintre omkring 1100'erne og våde somre og kolde vintre fra 1550 til 1700. Mellem disse to ekstreme faser (fra ca. 1200-1500) var der en vestgående bevægelse af anomali-koncentrationen (vist ved pilene) og mellem 1700 og den varme periode i første halvdel af 20. årh., var der en modsat rettet bevægelse.

Ovenomtalte figur viser hvor meget det er muligt at få at vide om klimaet i historisk tid selv ud fra et ret så spredt, tilfældigt og dårligt materiale rent meteorologisk set. Det vil derfor være meget ønskeligt om denne figur kunne tegnes om med et større materiale (jvf. afsnit II,A), således at flere detaljer og større nøjagtighed kunne opnås.

Klimaet som det er beskrevet her er ikke præcis Danmarks klima. Oplysningerne beskriver Europas og Englands klima, hvorimod der endnu ikke findes mange tilgængelige oplysninger fra Danmark. Men fordi Lamb tegner klimaet globalt og i hele Europa og specielt har mange udsagn om Nordeuropa vil ovenstående betragtninger være det nærmeste, vi kan komme en dansk klimahistorie, indtil flere oplysninger er blevet fremdraget her i landet.

III

A. Klimaændringer og samfund

På trods af Gunnar Olsens indtrængende opfordring til at studere klimaændringerens indflydelse på menneskene og samfundsforholdene, er den danske historieforskning forblevet yderst skeptisk og tilbageholden over for denne problemstilling.²⁴ Jeg har derfor tænkt mig i det følgende at se nærmere på nogle af de

---

24. Bemærk E. Ladevig Petersens kritiske og negative omtale af »Klimaændringer« i historisk tid i opslagsværket »Historien« (ved Rudi Thomsen, Kbh. 1970), hvorfor det ikke kan undre, at han overhovedet ikke beskæftiger sig med klimaet i sin »Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700« Dansk social historie 3. Jvf. også et klimasymposium holdt i København i 1955 over temaet »Klimaforandringernes indflydelse på produktion, næringsliv og politiske forhold« med deltagelse af historikere, klimatologer og geologer, der imidlertid hverken formåede at systematisere sit emne eller formåede at skabe et acceptabelt metodisk og empirisk bindeled mellem klimaforandringer og samfund. – Et skridt i den rigtige retning er Hans Chr. Johansens afsnit om »ændringer i de naturgivne forhold« fra hans bidrag til Dansk social historie 4 »En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870« (Kbh. 1979).

metodiske barrierer for siden at gå ind i en diskussion omkring klimaændringer og landbrug, historisk økologi samt en analyse af forholdet mellem klimaforandringer og befolkningsstruktur med en særlig hensyntagen til specifikke danske forhold (jvf. III,D).

Til forklaring af befolkningskriser, her forstået som hungerperioder med efterfølgende stor dødelighed i befolkningen, kan man gøre brug af to overordnede (strukturelle) teorier: en neo-malthusiansk og en neo-marxistisk.

Den neo-malthusianske model går ud fra, at økonomien sætter rammerne for befolkningsudviklingen. Det vil med andre ord sige, at den manglende evne til at forøge landbrugsproduktionen i takt med befolkningens naturlige vækst fører til en ubalance mellem mængden af fødevarer og den givne befolknings normale forbrug med hungerkriser, sygdom, epidemier og dødsfald til følge.

Hvor den marxistiske teori lægger vægt på »produktionsmåden«, der udvider den neo-marxistiske model perspektivet til at omfatte samfundsstrukturen i sin helhed.²⁵ Den agrare produktion bestemmes af samfundsstrukturen, d.v.s. teknologien, produktionens organisering, magtforholden og udbytningen. Desuden medvirker befolkningens selv-regulerende reproduktion (= den bevidste familieplanlægning) til at begrænse de demografiske kriser.

Ingen af de to modeller formår at beskrive og analysere de tilbagevendende førindustrielle befolkningskriser i deres helhed. Neo-marxismen lukker af for en integrering af de klimatiske faktorer, men viser så i stedet hen til, at kriser ikke kun har økonomiske årsager, de rummer både organisatoriske og politiske elementer. På dette felt svigter Malthus, men så er det til gengæld mere nærtliggende at se på en eventuel sammenhæng mellem klimatiske ændringer, svingninger i økonomien (det vil i overvejende grad sige landbrugssektoren) og demografiske krisesyntomer. Det skal dog lige bemærkes, at langt fra alle tilhængere af den malthusianske teori tror på de klimatiske betingede kriser, men holder sig til de rene økonomiske forklaringer.

Det skulle imidlertid være muligt at koble de to teorisystemer sammen, derhen at man i første række koncentrerer sig om klima og landbrug, dernæst ser på de foranstaltninger bønderne (og deres organisationer) satte iværk for på kort og lang sigt at imødegå et for stort fald i produktionen. At de klimatiske ekstremer alligevel slog igennem med alvorlige følger for fødevarerforsyningen og befolkningen kunne ikke undgås men hang til dels sammen med den økonomiske og sociale infrastruktur, det politisk-administrative system, de interne og internationale politiske begivenheder.

Enhver form for klima-determinisme bør undgås og vil uvilkårlig føre til overforenklede slutninger for som antydnet af Fernand Braudel, er klimaet »a very complex system and its effect on the lives of plants, animals and people only

25. Jeg holder mig her til C. Lis & H. Soly: »Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe« (The Harvester Press, 1979).

comes about via very devious routes that vary according to place, crop and season«. ²⁶

Netop den af Braudel anførte kompleksitet gør, at jeg kun beskæftiger mig med de kortvarige kriser i landbrugsproduktionen og befolkningen forårsaget af klimapendlinger (= korte klimasvingninger). De længere og helt lange klimasvingningers indflydelse på samfundet, er det næsten umuligt at kortlægge med blot nogenlunde stor sikkerhed, fordi ændringer i middeltemperaturen på mellem én og to grader indebærer relativt lidt i sig selv med undtagelse af visse marginale klima-zoner. De lange klimasvingningers betydning ligger i, at de kortvarige »klimatiske ekstremer« (storme, våde somre, strenge vintre) optræder hyppigere i perioder med faldende middeltemperatur som under »den lille istid«. ²⁷

B. Klima, høstudbytte og kornpriser

Det hævdes, at den skandinaviske økonomi og da først og fremmest landbruget var stærkt afhængigt af vejrliget ²⁸ og »Klimaveränderungen in der einen oder anderen Richtung haben demzufolge sehr rasch Variationen in der agraren Produktion zur Folge, da sie deren Voraussetzungen beeinflussen« ²⁹ – en klar hen-tydning til at beskæftige sig med plantefysiologiske problemer og mere alment den agrare meteorologi.

Vegetationen var afhængig af såvel temperatur som nedbør, i Nordeuropa især temperaturen og vækstperiodens længde. Afgørende bliver altså ikke alene temperaturintensiteten om sommeren men ligeså forårets komme. Jo strengere og længere vinteren er, desto senere ankommer foråret og modningsperioden bliver kortere. Skal kornsorterne trives behøver de en fugtig så- og vækstperiode foruden en vis tørke og en del sol i modnings- og høsttiden. En dårlig høst kunne, med hensyn til nedbørsmængden, følge af et for tørt forår og forsommer, og for megen regn i høj- og sensommeren. ³⁰

»Den lille istid« kan derfor med hensyn til nedbørsmængde og temperatur, alt andet lige, ikke siges at have befordret den agrare produktion. For en analyse der lægger op til et samspil mellem menneske og natur (historisk økologi), er denne

---

26. F. Braudel: »Capitalism and Material Life 1400-1800« (1967, på engelsk 1973) side 18-19. Jvf. også Braudels »The Mediterranean and the mediterranean World in the Age of Philip II« vol. I side 231-76.

27. Nogle vigtige spørgsmål tages op i J.L. Andersons »Climatic Change in European Economic History« og i Gisli Gunnarssons »Some Interdisciplinary Problems of Climate and History« begge manuskripter fra den internationale konference om klima og historie holdt i Norwich (14-18 Juli 1979).

28. Ladurie: »Times of Feast« side 289-92.

29. Arthur Erwin Imhof: »Aspekte der Bevölkerungsentwicklung in den nordischen Ländern 1720-1750« Teil II (Berl. 1976) side 790.

30. E.L. Jones: »Seasons and Prices. The Role of the Weather in English Agricultural History« (Lond. 1964) side 55-58, der samtidig viser hvor forsigtig man skal være med at slutte for entydigt omkring disse problemer.

konstatering kun af begrænset værdi. En nøjere registrering af de kortvarige klimapændlinger og de skadelige vejrphenomeners kumulative effekt er i så henseende påkrævet.

At benytte kornpriserne som indikator for høstens størrelse og indirekte vejrets indflydelse er umiddelbart en tvivlsom fremgangsmåde. Markedet for udbud og efterspørgsel påvirkes af økonomiske og politiske variable såsom arbejdskraft, lagerkapacitet, spekulation, im- og eksport, regeringsindgreb, krige, m.v. i en sådan grad, at det bliver vanskeligt at øjne en sammenhæng mellem høstresultater og kornpriser.

Bevis for og konstatering af klimaets betydning for kornproduktionen kan derimod hentes i samtidens dokumenter og beretninger. Denne fremgangsmåde rummer ikke de store problemer andet end en omfattende og grundig arkivøgning med efterfølgende vurdering af de enkelte udsagn.³¹ – Den svejtsiske agronom og historiker Christian Pfister har anvendt en mere kvantitativ statistisk metode, som p.g.a. dens efterlignelsesværdighed fortjener en nærmere omtale.³²

Pfisters undersøgelsesområde omfatter republikken Bern (1755 til 1797) hvis guvernør var forpligtiget til at angive størrelsen af bøndernes tiendeafgift. Tiende betalt i naturalier (T) var afhængig af den procentuelle tiendedel af høsten (p), de opdyrkede arealer (A) og udbyttet pr enhed (Y), som igen er en funktion (f) af arbejdskraften (L), gødningsstoffer (F) og de meteorologiske betingelser (W). Vi får således:

$$[1] \quad T = p \cdot A \cdot (f(L,F,W)); \quad Y = f(L,F,W)$$

Da opkrævningen af tiende via mellemmand indebar et forstyrrende element (U) er det nødvendigt med følgende korrektion:

$$[2] \quad T^1 = T \pm U$$

Pfister mener at p og U har været forholdsvis konstante, at Y beror på en langtids-indsats af L og F på den ene side og en korttids-effekt W på den anden side.

A, det opdyrkede areal, kan udvides på længere sigt med inddragelse af nyt land, mens formindskelse af det opdyrkede areal skyldes enten indførelse af en ny afgrøde som f.eks. kartofflen eller udlægningen af græsarealer. Korttidsfluktuationerne henregner Pfister til rytmen i trevangsbruget og/eller reaktionen på prisændringer og størrelsen af det foregående års høst, hvorfor:

31. Denne metode anvendes af Jones i »Seasons and Prices«.

32. Chr. Pfister: »Agrarkonjunktur und Witterungsverlauf im westlichen Schweizer Mittelland 1755-1797« (Bern 1975) og samme »Climate and Economy in Eighteenth Century Switzerland« i *Journal of Interdisciplinary History*, IX:2, 1978.

$$[3] \quad A = a_l + a_s$$

hvor a_l repræsenterer langtidsfaktorer og a_s korttidsfaktorer.

Tiende-serierne (svarer til det oprindeligt indsamlede materiale) kan herefter splittes op ved hjælp af en trend-funktion $T = a + bt + ct^2$, der gør det muligt at skelne mellem en systematisk trend og dens residuale (uafhængige) komponenter:

$$[4] \quad T = \text{Trend} + \text{Residualer}$$

Pfisters arbejdshypotese ser bort fra (eliminerer) trend-bevægelsen, der er afhængig af menneskelig indgriben (L, F , og a_l) hvorimod de kortvarige årlige positive og negative afvigelser i høsten (h') tolkes som et resultat af vejret W og de årlige arealtilpasninger a_s , derfor:

$$[5] \quad \text{Residualer} = a_s \cdot (f(W)) = h'$$

Herefter korrelerer Pfister trend-funktionens residualværdier og kommer til, at forskellene i høstudbyttet mellem de afgiftspligtige områder beroede på faktorer som jordbundsforhold, (højde) beliggenhed og kornsorter. Da vejret imidlertid var forholdsvis ensartet i disse områder, måtte korttids-fluktuationerne i høsten på op til 150-200% fra det ene år til det andet opfattes som et udslag af vejrets indflydelse, fordi arealtilpasningen i et trevangsbrug ikke sker med så kort varsel.

I et samfund hvor mere end 50% af en befolknings indkomst går til køb af brødkorn, kan en fejlslagen høst få katastrofale følger. Allerede mindre prisstigninger kunne blive udslagsgivende for dele af befolkningen dens sundhed og overlevelsesevne. For at finde frem til sammenhængen mellem høstudbytte og kornpriser, benytter Pfister den ovenfor beskrevne opdeling i en langtid-funktion (trend) betinget af befolkningsvækst og pengemængde samt en korttidskomponent (residualfaktor), der afspejler høstresultatet.

Perioden 1755-75 viser en korrelations-koefficient mellem høstvolumen og pris-residualer på 0,58 og for årene 1776-96 på 0,45.³³ Den større overensstemmelse mellem høstufald og priser før 1775 end efter står i forbindelse med hjemmemarkedets faldende betydning for prisdannelsen p.g.a. en større importkvote; en større indblanding fra myndighedernes side og kartofflens udbredelse. Faktorer som før alvor slog igennem over det meste af Vesteuropa i sidste halvdel af det 18. århundrede.

Hvad korn var for menneskene, var foder, græs og hø for dyrene. Derimod hersker der en del uenighed om, hvorvidt det var de samme vejrtilbetingelser, der fremmede kornets vækst og kreaturerens vigtigste næringsmiddel: hø og græs.³⁴

33. Pfister (1975) side 158-60.

34. Pfister (1975) side 181 og Imhof: »Aspekte der Bevölkerungsentwicklung« side 810.

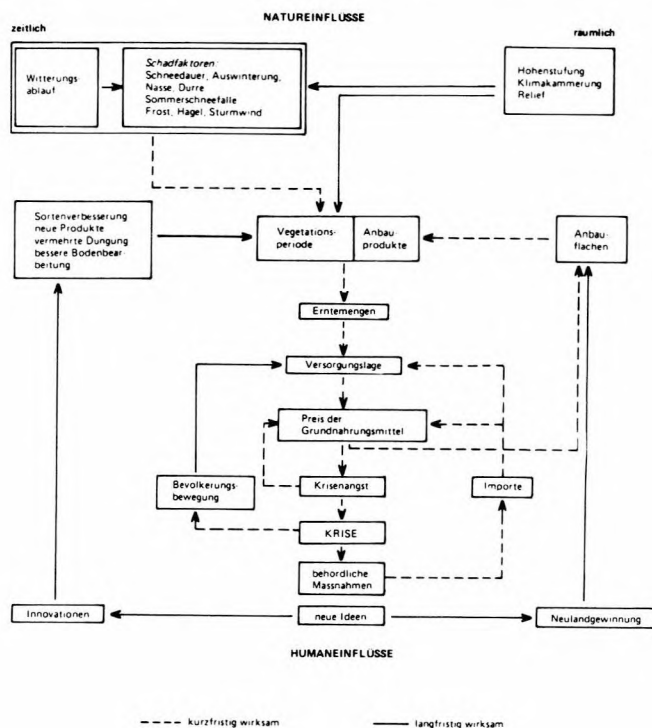
Uden at gå nærmere ind på denne diskussion ligger det imidlertid fast, at manglen på foder ikke alene førte til, at dyrene måtte slagtes, men at de alt for svage kreaturer ikke længere kunne bruges som træk- og transportdyr og lettere faldt som offer for kvægsyge.³⁵

C. Klima, sult, sygdom og død. – Skitse til en historisk-demografisk krisemodel

Naturkatastrofer og ugunstige vejrforhold kunne direkte påføre befolkningen lidelser og øge sandsynligheden for epidemiske sygdomme, men det var kornhøstens kvalitet og kvantitet, der blev udslagsgivende for den brede befolknings ernæringstilstand og overlevelsesmuligheder.³⁶

Historisk økologi

Chr. Pfister har samlet sine klima-demografiske overvejelser i en såkaldt »økologisk krisemodel«. Befolkningens (det vil sige den fattigste tredjedel) forsyningstilstand afhæng dels af naturforholdene og dels af den menneskelige indsats.³⁷

35. J.D. Post: »A Study in Meteorological and Trade Cycle History« i The Journal of Economic History vol. 34, no. 2-1974, side 341-42.

36. Herbert Zielinski: »Klimatische Aspekte Bevölkerungsgeschichtlicher Entwicklung« i Imhof (hg.): Historische Demographie als Sozialgeschichte (Darmstadt 1975) side 971-92.

37. Pfister: »Agrarkonjunktur« side 192.

Under »normale« omstændigheder vil prismekanismen få bønderne til, med et kort efterslæb, at tage ny jord under plov alt efter som vejrliget forårsagede mindre udsving i høstudbyttet. I krisetider (kendetegnet ved et sammenfald af skadeeffekter) kunne et drastisk fald i mængden og kvaliteten af levnedsmidler få priserne til at stige i en grad som skabte panik i befolkningen, udløste spekulationsopkøb, der kun drev priserne yderligere i vejret. Rakte de offentlige (på det lokale og nationale plan) kornforråd ikke til og havde misvæksten bredt sig til flere lande, der umuliggjorde eller fordyrede importen af korn, kunne hunger og underernæring efterfulgt af sygdom decimere en betragtelig del af den fattige befolkning. En sådan ekstrem situation kunne imidlertid skabe grobund for nye initiativer: indvinding af nye landområder til opdyrkning, indførelse af nye kulturplanter, nye dyrkningsmetoder foruden en omorganisering af produktionen.

Pfisters økologiske krisemodel forudsætter både naturgivne, økonomiske, administrative, og psykologiske problemstillinger, alligevel forekommer modellen ikke helt egnet som redskab til en analyse af forholdet mellem hungerkriser og mortalitet i Europa fra ca. 1500 til 1800/50. Jeg vil derfor i det følgende søge at nuancere visse af Pfisters kun overfladisk berørte temaer.

Hungerkriser, mortalitet og politik

Hvorfor forårsagede de tilbagevendende misvækstår, der fulgte med de klimatiske korttids-pendlinger og som ikke ændrede sig meget fra det 16. til det 19. århundrede, ikke de samme alvorlige befolkningskriser perioden igennem? Noget af et svar giver Kjell Haarstad i en interessant studie over klima, kornpriser og dødelighed i Trondheim stift 1735 til 1868.³⁸

Indtil 1815 er der et endog meget tydeligt korrelat mellem klimatisk betingede misvækstår og demografiske kriser (defineret ved en dødelighed på over 30 pr. tusinde indbygger): »Årsveksten eller økonomien satte rammen om befolkningsutviklingen ... som en ser forklarer de demografiske krisene mye om den lavere befolkningsveksten på 1700-tallet«. Efter 1815 steg befolkningstallet stærkt »... dødeligheten reagerer imidlertid ikke lenger på årringenes »feberkurve«. Samfunnet har åpenbart greit å finne et forsvar mot klimaforholdenes spill med menneskeliv«.³⁹

De forsvarsmekanismer samfundet satte op omfattede en bedring i infrastrukturen, delvis p.g.a. teknologiske innovationer (skibsfart og landtransport), som tillod en mere effektiv distribution af fødemidler især i krisetider; en organisatorisk udbygning af medicinalvæsnet men frem for alt en bedring i ernæringen fremkaldt af kartoflens udbredelse i det trondheimske distrikt i sidste halvdel af 1700-tallet. Kartofflen var mere frostsikker end kornet, havde en højere ernæ-

38. K. Haarstad: »Sult, sygdom, død. Et teoretisk problem belyst med empirisk materiale« i (Norsk) Historisk Tidsskrift 1980:1.

39. Samme side 16.

ringsværdi og bidrog til at løse op for de små (fattigste) landbrugs monokultur. Kartofflen vendte ikke op og ned på forholdet mellem befolkningsvækst og mængden af fødevarer, den satte derimod ind i det marginalområde, i den »farezone« hvor underernæringen truede. Haarsted peger desuden på Norges adskillelse fra Danmark. Centralmyndighederne kom almuen nærmere og så sig i stand til at effektivisere det statslige hjælpearbejde eksempelvis i form af »magasinhus i bygd efter bygd«. Styrkelsen af den indenlandske handelsstand skulle ligeledes have lettet importen af korn specielt i krisetider.

I sin iver efter at føre bevis for R. Malthus' synspunkt, at økonomien satte rammerne for befolkningsvæksten og ikke omvendt (som det delvis hævdes af Ester Boserup), argumenterer Haarstad med en implicit deskriptiv økonomisk vækstmodel. Som et komparativt redskab er den økonomiske vækstteori ikke tilstrækkelig. I stedet postulerer jeg en fler-sektor model med hovedvægten lagt på statens intervensoren i økonomien.

Stabilisering af dødeligheden, hvormed menes »the diminution of the violence of short-run fluctuations« satte sig, i følge M.W. Flinn, igennem i Vesteuropa 1600 til 1824.⁴⁰ Flinn opererer med tre krisetyper: (1) den militære type, (2) hungerkrisen og (3) den epidemiske krisetype. De var alle tre for nedadgående, men opmærksomheden samler sig her om hungerkrisen som den demografisk mest betydningsfulde og den som mest direkte kan sættes i forbindelse med klimatiske pendlinger.⁴¹ De forholdsregler samfundet i det førindustrielle Vesteuropa satte op overfor de tilbagevendende misvækstår omfatter: (a) ændringer i det agrare system; (b) en differentieret erhvervsstruktur; (c) en voksende handelssektor; (d) en forbedret infrastruktur; (e) politisk-administrative foranstaltninger.

Den agrare sektor opnåede med tiden en betydelig grad af immunitet overfor meteorologiske og økonomiske stresssymptomer. De større muligheder for at producere for et marked, bøndernes villighed til at gå fra korn til kvæg og tilbage igen alt efter som prisen faldt og steg gjorde ligeledes sin positive virkning. Det som ændrede sig var ikke så meget kultivering, så- eller høstteknikken ej heller fertiliseringen men mere introduktionen af nye kultursorter, andre organisationsformer samt en udvidelse af det dyrkede areal. Det må også have haft sin betydning, at agrarsektoren blev stadig mere integreret med handels- og industrisektoren i henseende til de sociale og produktionsmæssige aspekter.⁴²

40. M.W. Flinn: »The Stabilization of Mortality in Pre-industrial Western Europe« i *The Journal of European Economic History* vol. 3, no. 2-1974.

41. Diskussionen om de såkaldte autonome epidemiske sygdomme overfor den malthusianske fokusering på balancen mellem befolkningsstørrelse og mængden af fødemidler, har jeg ikke tænkt mig nærmere at følge op men alene henviser til D. Eversley: »Population, Economy and Society« i *Population in History* (eds.) D.V. Glass & D. Eversley (Lond. 1965) side 53-57 og J.D. Post: »Famine, Mortality, and Epidemic Disease in the Process of Modernization« i *The Economic History Review*, vol. 29, no. 1-1976.

42. Ud over Pfister jvf. Slicher Van Bath: »The Agrarian History of Western Europe AD 500-1850« (1963).

Hermed er vi allerede ovre i næste sagsforhold, der primært drejer sig om samfundsstrukturens differentiering i særlig grad erhvervsstrukturen eller som formuleret af Appleby, »the recurring famines indicate profound weakness in the regional economy and the local social structure«. ⁴³ Denne »svaghed« opvejedes lidt efter lidt af en voksende specialisering inden for landbruget, der gav adgang til andre og større markeder. Befolkningens afhængighed af landbruget blev mindre og industrialiseringen bidrog til at lukke op for de overregionale markeder og til en mere sikker/stabil indkomst for (land)arbejderne. Den varierede erhvervsstruktur og den forbedrede kommunikation med omverdenen mindskede bøndernes sociale og økonomiske afhængighed af godsejerne. Dette førte til et fald i afgifterne og bidrog til at stabilisere bøndernes økonomi og gjorde dem mere modstandsdygtige i krisetider. – Applebys regionale studie (grevskaberne Cumberland og Westmorland fra ca. 1560 til udgangen af 1600-tallet) angiver nogle tendenser som med tiden slog igennem over det meste af Vesteuropa. ⁴⁴

Specialiseringen i den europæiske økonomi og den stadig større adskillelse af producenterne fra konsumenterne nødvendiggjorde et sammenhængende stabilt, regionalt, nationalt og internationalt marked for fødevarer. ⁴⁵ Det var ikke længere almindeligt for en lokalitet at se sig udsat for hungerkriser, mens et andet område ikke langt derfra havde normale eller gode tider p.g.a. et bedre vejr og en bedre høst. Denne penetrering af det lille og store marked skete til at begynde med uafhængigt af de eksisterende transportforhold, senere da også disse blev forbedret og udbygget (hovedsagelig på foranledning af statsmagten evt. i samarbejde med godsejer- og handelsstanden), blev det alt sjældnere med isolerede hungerramte områder.

Politisk-administrative indgreb til regulering af korn- og fødevarerforsyningen var allerede udbredt i middelalderen og udøvedes for det meste af lokale autoriteter. ⁴⁶ Med overgangen til en markedsdirigeret økonomi, en vækst i bybefolkningen, en voksende jordløs arbejderbefolkning, stående hærer og et omsiggribende bureaukrati, måtte de gamle distributionskanaler, der hvilede på et statisk samfunds selvforsyning, gå i opløsning, i stedet blev det staten som fra omkring 1500 og fremefter greb ind med forskellige styringsmekanismer. ⁴⁷ Ikke af lutter gavmildhed og humanisme men fordi »state-making, the maintenance of public order and the control of the food supply ... depended on each other intimately«. ⁴⁸

I tilfælde af mangel på fødevarer kunne de lokale myndigheder, som med Köln i 1739-41 og 1770/71, gribe ind med fastsættelse af maksimalpriser, udførselsfor-

43. Andrew B. Appleby: »Famine in Tudor and Stuart England« (Calif. 1978) side 4.

44. Dette bekræftes også af Flinn (1974) mere oversigtsprægede studie.

45. K. Glamann: »European Trade 1500-1750« i The Fontana Economic History of Europe vol. 2.

46. F. Braudel: »The Mediterranean« vol. I side 328-34.

47. Flinn (1974) side 311-14.

48. C. Tilly: »Food Supply and Public Order in Modern Europe« i C. Tilly (ed.): The Formation of National States in Western Europe (Princeton, New Jersey 1975) side 396. En detaljeret redegørelse for disse mekanismer under den sidste store krise i 1816 i en række europæiske lande fremgår af John D. Post: »The Last Great Subsistence Crisis in the Western World« (Lond. 1977).

bud, uddeling af billigt brød, offentlige indkøb af brødkorn, anvendelse af Brotpfennigen, registrering af de privates kornlagre, indskrænkning af brændevinsbrændingen og som den mest drastiske foranstaltning udvisning af alle fremmede i byen.⁴⁹

Hvordan de lokale myndigheder opførte sig i krisetider siger kun lidt om de overordnede politiske processer, der med regulatoriske, fiskale og organisatoriske virkemidler satte befolkningens daglige forbrug af fødevarer i system – og det ikke blot i krisetider. C. Tilly har derfor fat i noget centralt, når han siger, at »in these broad ways, state-making strategies shaped the development of the European agrarian economies«. Statsdannelsens indbegreb af magt, ideologi og strategi kom til at præge de vesteuropæiske samfund på alle niveauer ikke mindst når talen drejer sig om sult, sygdom og død.

Det er vigtigt at studiet af de lange udviklingslinier suppleres med og krydses af et tema som »hunger og social ulighed«: Førte misvækst og prisstigninger til ændringer i pengestrømmen, til omfordeling af indkomster mellem erhvervssektorer, mellem land og by og til større socioøkonomisk ulighed? Hvilke reaktioner af økonomisk, politisk og (social)psykologisk art fremkaldte hungerkriserne i en truet befolkning?⁵⁰

Dødeligheden ramte ikke alle samfundsgrupper i lige høj grad. Det samme kan siges om mange af de følgevirkninger hungerkrisen førte med sig såsom manglende arbejds- og indkomstevne, manglende opsparingsmuligheder, større afhængighed af andre, en forværring af beboelsesforholdene, beklædningen, husopvarmningen, hygiejnen, opbrud fra egnen, og ikke mindst en dårligere ernæring.⁵¹ – Hungerkrisens fysiognomi⁵² fører os ind på spørgsmålet om sultens indvirkning på folks modtagelighed for epidemiske sygdomme som dysenteri, tyfus og tuberkulose. Og når man ved, at den fattige befolkning i såkaldte »normale« år led af kronisk fejl- og underernæring, kan det ikke undre, at stigende fødevarerpriser (især på rug), og den følgende omlægning af kosten til det værre, måtte skabe forstyrrelse i de mellem menneskelige relationer, førligheden, seksualdriften, erindringssevnen og menneskets psykiske nærværelse.

D. Klima, agrarkultur og befolkningsforhold i Danmark i det 18. århundrede

Hvordan udviklingen tegnede sig i Danmark kunne allerede Adolf Jensen give os

49. D. Ebeling u. F. Irsigler: »Getreideumsatz, Getreide- und Brotpreise in Köln 1368-1797« (Köln 1977) Zweite Teil side XXXIV-LII.

50. Om disse forskningsaspekter jvf. W. Abel: »Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa« (Hamb. 1974) og J. Post: »A Study in Meteorological and Trade Cycle History« i *The Journal of Economic History*, vol. 34, no. 2-1974, side 334-49.

51. A. Imhof: »Aspekte der Bevölkerungsentwicklung« side 671-73 og fig. 97, bemærk af samme forfatter »Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie« i R. Rürup (hg.): *Historische Sozialwissenschaft* (Gött. 1977).

52. Jvf. Appleby (1978) kap. 1 der indeholder en god introduktion til emnet »famine«.

et indblik i med sin artikel »Befolkningsforhold i de nordiske lande i 18. århundrede«. ⁵³ Ved at sammenstille prisen på rug med gennemsnitstal for fødselshyppighed og dødelighed fremkommer nedenstående tabel for Danmark i perioden 1735-1800. ⁵⁴

	Fødselshyppighed	Dødelighed	Fødselsoverskud
Høj rugpris (20 år)	29,9	30,5	÷ 0,6
Middel-rugpris (33 år)	31,1	27,8	3,3
Lav rugpris (13 år)	31,8	25,4	6,4

En anden måde at gøre sig sammenhængen mellem prisbevægelserne på korn og dødelighedsforholdene klart, fremgår af diagrammet på næste side. ⁵⁵

Bevægelsen i prisen på rug og dødelighedskvotienten (0/00) vidner om, at år med høje priser på rug fulgtes af år med mange dødsfald og omvendt eventuelt med et vist efterslæb. Denne tendens varer dog kun ved til op mod slutningen af 70erne, herefter indtræder der en synlig nedgang i dødelighedsniveauet samtidig med at udsvingene fra år til år bliver mindre.

Hvad der ligger bag dødelighedsfaldet er der givet adskillige forklaringer på: Fremgangen i landbrugsproduktionen (arealudvidelse og stigende foldudbytte) hjulpet af stigende priser på landbrugsvarer gjorde det lettere at investere og gennemføre forbedringer i driften. ⁵⁶ Forsyningen med levnedsmidler og kartoffel dyrkningen bidrog til at bedre ernæringsforholdene og øge folks modstandsdygtighed overfor epidemiske sygdomme. Dertil hjalp også en forbedret offentlig og personlig hygiejne, en formindsket befolkningskoncentration i landdistrikterne og en udbygelse af sundhedssektoren (lægevidenskaben, jordmodervæsenet, koppe-vaccination). ⁵⁷

Vor viden om årsagerne til faldet i dødeligheden befinder sig endnu på det foreløbige plan, det samme gælder for de korte prissvingninger på korn og indirekte hvad der lå bag de store dødsår.

Aksel Lassens stilling er klar ⁵⁸: »Prisbevægelserne opad på korn står i åbenbar

53. Nationaløkonomisk Tidsskrift bd. 73, 1935.

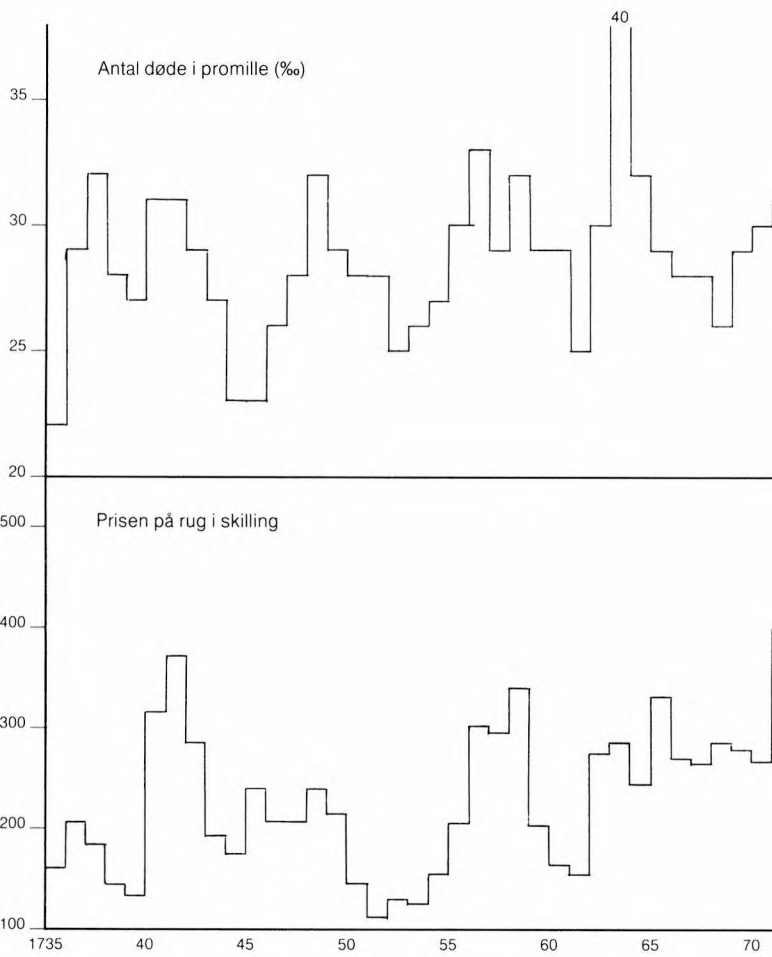
54. Samme side 60.

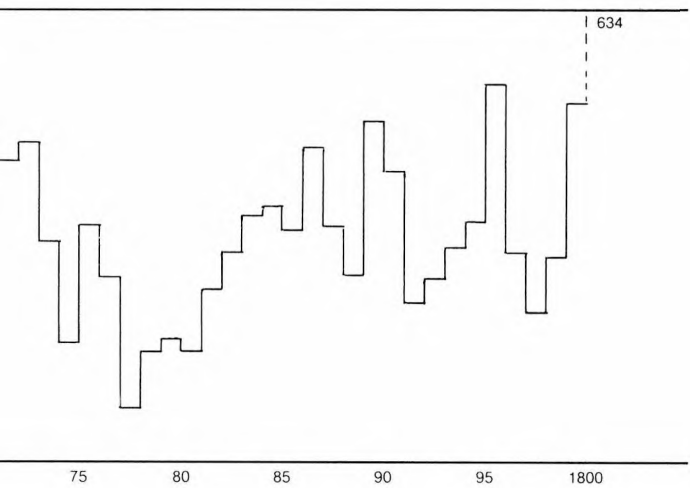
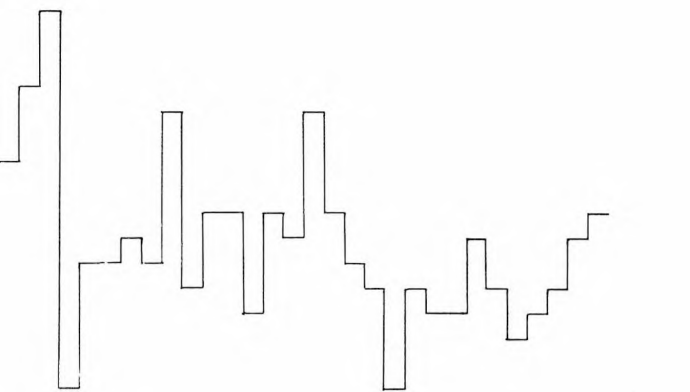
55. Prismaterialet er taget fra A. Friis & K. Glamann: »A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800« (Lond. 1958) side 207-24 årlige gennemsnitspriser for groft rug efter de københavnske markedspriser suppleret med de sjællandske kapitelstakster for årene 1743-47 i Statistiske Medd. 4. rk. 15 bd. – 1904. Promilletallene for døde i forhold til folkemængden ved midten af året er fra Adolf Jensen: »Befolkningsforhold« side 14.

56. Svend Aage Hansen: »Økonomisk vækst i Danmark« bd. 1: 1720-1914, side 68-69.

57. Hans Chr. Johansen: »En samfundsorganisation« side 73-89 og Otto Andersen: »Dødelighedsforholdene i Danmark 1735-1839« i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1973, bd. 111, side 294-96.

58. Aksel Lassen: »Fald og Fremgang« (Århus 1965) side 282.

forbindelse med krigsforberedelser ude eller hjemme... tørke og misvækst kan ikke have spillet afgørende rolle som årsag til stigende dødelighed i bestemte perioder i Danmark«. Epidemierne har derfor mere at gøre med krige og krigsforberedelser end med misvækst. – Adolf Jensen derimod hælder til Malthus, når han peger på »tilstedeværelsen af et latent befolkningspres« og på en given kornmængde, som gjorde, at »der blev for lidt både til folk og fæ, når høsten slog fejl i større eller mindre grad«⁵⁹ – et tema han senere uddyber under overskriften »Ernæringsvilkårene den primære årsag, farsoterne den sekundære«.

Adolf Jensens oplysninger om høstudbytte har han fra en artikel af J. Hellstenius »Skördarna i Sverige och deras verkningar« fra 1871. Forståelig nok, for selv i dag mangler vi, for Danmarks vedkommende, undersøgelser over høstudbytter og vejrlig. I mangel af bedre og for alligevel at tilføje diskussionen et nyt indhold, kunne jeg tænke mig at se på forholdet mellem vejrlig, høstresultat og dødelighed i tiden mellem 1737 og frem til begyndelsen af 70erne med særlig henblik på de demografiske kriseår 1740/41 og 1772-73 på basis af danske undersøgelser.

Krisen 1740-41 var international i sit omfang. Prisstigningerne kan føres tilbage til dårlige høstår i dele af Europa⁶⁰ inklusiv Danmark.⁶¹ Men det står også klart, at spekulationsopkøb og udenlandske købmænd, har fået priserne til at stige, ud over hvad en svigtende høst kunne forklare. Sammenhængen mellem hungersnød og overdødelighed beror i følge Jens Holmgaard på en »svigtende tilførsel til misvækstramte marginalområder og andre sårbare områder (større bysamfund) på baggrund af et ulykkeligt sammenfald af protektionistisk landbrugspolitik, uheldige klimaforhold og ret pludseligt opståede anormale markedsforhold. At overdødeligheden i en sådan situation ikke nødvendigvis i alle tilfælde behøver direkte at skyldes sult, men måske nok så meget kan tilskrives sygdomme, som hungersvækkelsen har givet grobund, og som derfor meget vel kunne have virkninger flere år ud over den akutte nødssituation, forekommer nærliggende«.⁶²

Den næste store krise hvor der med stor sikkerhed kan henvises til almeneuropæiske prisstigninger på korn forårsaget af dårligt vejr sætter ind i 1771 og varer ved til omkring 73.⁶³ Det fremgår også af de danske meteorologiske målinger,⁶⁴ at af samtlige år fra 1751 til 1800 skilte 1771 sig ud både hvad angår antallet af nedbørsdage (iagttaget nedbør) med 23, nedbør målt i millimeter (157) samt middelterperatur (14,9) for august måned, hvorimod der ikke spores synderlig

59. A. Jensen: »Befolkningsforhold« side 63.

60. W. Abel: »Massenarmut« side 179-90.

61. J. Holmgaard: »Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740« i Historie, Jyske Samling, ny række XII, 3-4, 1978 side 339-40.

62. Samme side 359.

63. W. Abel: »Massenarmut« side 200-15.

64. Afskrift efter de originale iagttagelser og målinger fra Rundetårn og Gl. Botanisk Have samt Landbohøjskolen, Meteorologisk Instituts arkiv. – Middelterperaturen er taget fra V. Willaume-Jantzen: »Meteorologiske observationer i Kjøbenhavn« (Kbh. 1896).

afvigelse fra middelværdierne på årsbasis. Overdødeligheden ramte især børnene p.g.a. en mæslingeepidemi hærgen.⁶⁵

Kriserne 1740/41 og 1771-73 havde som udgangspunkt en udbredt misvækst efterfulgt af epidemier. Hvordan forbindelsen mellem vejrlig, høstudbytte og dødelighed så ud i de andre kriseår har vi vanskeligt ved at danne os et billed af. En vis hjælp giver Holger Munks afhandling »Rytterbonden 1718-1768« fra 1955, især afsnittet »Gode og slette høstår«, hvori han på basis af regimentskri- vernes (forvalternes) indberetninger fra Vordingborg rytterdistrikt og enkelte godsarkiver (Vemmetofte og Bistrup), har givet nedenstående oversigt over gode og dårlige høstår fra 1730 til 1772.⁶⁶

1730. God høst.

1731-32: »alle har Foder nok«.

1733-34-35. Ingen efterretninger.

1736. Vintersæden slet over det ganske distrikt. Syn.

1737. »Hede og Tørke«.

1738. Ingen efterretning.

1739. »Nød for Foder- og Fødekorn hen paa Foraaret« 1740.

1740. Store forstrækninger af sædekorn i foraaret 1741 kan kun tydes som ringe høst i 1740.

1741. Misvækst bl.a. i Sandvig.

1742. Misvækst bl.a. i Ørslev.

1743. Misvækst gr. paa tørke og varme.

1744. Ingen efterretninger.

1745. Misvækst særlig paa rugen – i mange byer.

1746. Misvækst i Baarse, Dyrlev, Hadstrup og paa Bækkeskov.

1747. Ingen efterretninger.

1748. Langvarig tørke – slet høst – hagelskade.

1749-50-51. Ingen efterretninger.

1752. Misvækst paa byg i Skaverup. »Varme og Solhed«.

1753-54. Ingen efterretninger.

1755. »vaad Sommer« – »fordærvet høst«. Fodermangel hen paa foråret.

1756. Bagvinter og koldt vejr. – »Ingen Foder for Haanden«. »Høsten stod grøn paa Marken« paa Vemmetofte og Bregentved.

1757. Misvækst mange steder gr.p. tørke.

1758. Misvækst og høsten endnu slettere end aaret forud.

1759. Tørke og misvækst i mange byer.

1760. »vaad Sommer«. »rigelig Middelhøst«, der blev bjerget slet.

1761. Ingen efterretning.

1762. »Stor og usædvanlig Misvækst paa Rug«.

65. Hans Chr. Johansen: »En samfundsorganisation« side 81.

66. H. Munk: »Rytterbonden« side 210-12.

1763-64. Ingen efterretninger.

1765. Misvækst paa rug og byg – særlig i Lekkende.

1766. Misvæksten fortsætter i Lekkende.

1767. Ingen efterretninger.

1768. »Vandet fulgte Plovmanden i Hælene«, da han pløjede til rug.

1768-71 og 1772. »daarlige Høstaar« – paa Vemmetofte gods.

Årene mellem 1730 og 1735 var alle forholdsvis gode høstår, både når vi følger prisudviklingen og samtidens (ind)beretninger, først i 1736 forværredes situationen. Regimentskriver Swane⁶⁷ henviser til de »mange, mange Steder ... med den store Fattigdom, der svæver iblandt Bønderne her udi Distriktet« og som først og fremmest skyltes »den store Misvækst på Sæden dette År og (det) store Dødsfald iblandt Bøndernes Kreaturer, særlig iblandt Fårene« hvoraf der »herud i Distriktet til denne Tid er bortdød imod 9000 Stk.«

Krisen 1740/41 er fyldig dokumenteret og omtales som den der »medførte sådan en Elendighed at Erindringen om den holdt sig langt ned i Århundredet«. ⁶⁸ Årene fra 1742 til og med 1747 har været svingende i kvalitet – nogle få gode år og en del ihvertfald lokale misvækstår – 1748 prægedes af »langvarig tørke« og et for kornet ødelæggende halgvejr »altså er det at slutte, hvad disse fattige Mennesker har taget Skade på al slags Sæd«. Det forholdsvis lave prisniveau fra 1749 og frem til 1755 svarer ganske godt til de manglende indberetninger. I de fire næstfølgende år fra 1755 til 1758 fulgtes misvækst, dyrtid og høj dødelighed godt ad, og når vi frem til det store dødelighedsår 1763, så viser det sig, at det foregående år, af regimentskriveren omtales som det »År (1762) haver herpå Distriktet været stor og usædvanlig Misvækst på Rugen, især nogle visse Sogne og Byer, hvor Bønderne knap haver avlet den Rug, som de til forestående Sæd behøver, mindre noget til Føde, så det vil blive dennem, der slig Misvækst haver rammet, umuligt at udrede deres Landgilde-Rug«. ⁶⁹ Misvæksten i 1765 omfattede i følge regimentskriveren flere byer end Lekkende og i 1768 slog rugen fejl p.g.a. »et overordentlig vådt Vejr«.

Der er ikke så lidt overensstemmelse mellem de administrative indberetninger om vejrlig og høstudbytte og de prissvingninger ovenstående diagram angiver og det på trods af, at vi befinder os inden for et ret så snævert geografisk område. Der skulle være skabt grundlag for en arbejdshypotese, der sætter lighedstegn mellem »misvækst/dårlig høst grundet klimatiske forhold = stigende kornpriser = konjunkturedgang = mindre modstandskraft overfor sygdomme = (synkende ægteskabsfrekvens i det samme år) og stigende mortalitet (evt. i det følgende år)«. Denne tese som A. Imhof har fundet det berettiget at anvende på Sverige (og delvis Island og Norge) ca. 1743 til 1773⁷⁰ dækker til en vis grad også

67. Samme side 188.

68. Samme side 190-96.

69. Samme side 205.

70. Imhof: »Aspekte der Bevölkerungsentwicklung« side 421.

resultaterne af W. Abels bredt anlagte studie over »Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa«, der trækker vejret frem som den vigtigste faktor bag korttidsfluktuationerne i kornpriserne,⁷¹ uden derved at tilskrive klimaet den fulde forklaring, her har nemlig spekulationsopkøb, krigsforberedelser og krige for slet ikke at nævne dårlige transportforhold og regeringsindgreb spillet kraftigt ind.

At regimentsskrivernes indberetninger har vist sig at rumme givtige oplysninger om høst og vejrlig gælder også for godsforvalterbrevene.

Jeg har som eksempel valgt forvalterbrevene fra Holsteinborg godsarkiv 1784 til 1792 suppleret med enkelte breve fra godsforvalter Hans Schmidt på Fuirendal.⁷² For at have noget at hænge godsforvalterbreve op på, har jeg angivet konjunkturerne i perioden 1750-1800 udtrykt ved salgspriserne på byg for Holsteinborg⁷³, og som diagrammet på næstfølgende side viser, svarer disse ganske godt til de københavnske markedspriser på rug.

Høstudbyttet har i 1783 åbenbart været dårligt for »det seer ret beklageligt ud for foder till chreaturet over alt, Gud hielpe os«⁷⁴ og »Den store elændighed hærsker for tiiden i landet«.⁷⁵ Godsforvalter Garb beklager sig over pløjningen og mulighederne for, at såsæden må gå til foder. Årets høst (1784) har været halvdårlig »sæden (har ikke) ville modnes ... (og) ... ruugen skal ikkun givet liidt«.⁷⁶

Høsten 1785 (og gennemsnitspriserne for 1786) tegnede ikke til at blive bedre snarere tværtimod. Med den vedvarende og stærke vinterkulde fulgte en »sildig vaar sæd«,⁷⁷ der har »forarsaget at kornet ikke bliver saa stærk som man hafde formodet«. Om selve høsten siges det, at »...det stærke regn vejlr, hvormed mangfoldig korn næsten fordærvet er bleven indhøstet, og paa mange stæder i landet staar eendeel korn endnu ude, næsten under vand...«.⁷⁸ En høst som i det følgende år (1786) førte til »een elændig tilstand baade for foder og korn«⁷⁹ og svækkede kreaturerne; ellers tegnede høsten 1786 til at blive ganske god, hvad jeg slutter mig til af mangel på omtale og enkelte spredte bemærkninger om »godt vejrlig«.

71. Abel: »Massenarmut« side 267-72.

72. Godsforvalterbrevene er fra »Storlandbruget under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792« Kommenteret udgave ved Ole H. Christensen (manuskript, udk. 1981).

73. Det anvendte prismateriale ligger på Institut for Økonomisk Historie (K.U.) og er velvilligt blevet stillet til min rådighed af Erik Helmer Pedersen.

74. Holsteinborg d. 2/3, 1784.

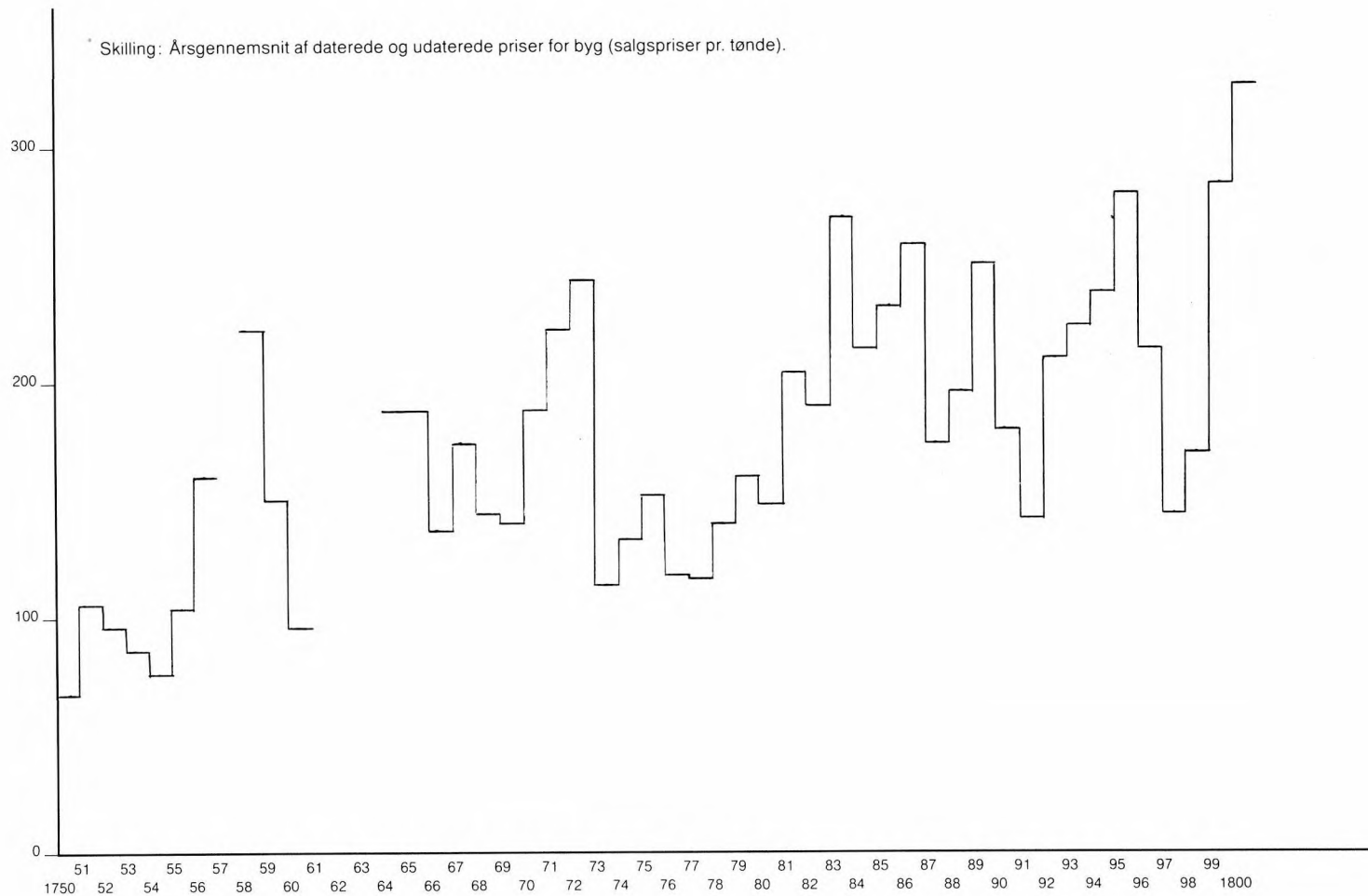
75. Holsteinborg d. 13/4, 84.

76. Holsteinborg d. 21/9, 84.

77. Månederne februar, marts, april og maj (1785) viser en lav middeltemperatur, der afviger markant fra de foregående og efterfølgende år jvf. V. Willaume-Jantzen.

78. Holsteinborg d. 27/9, 85. August og september har forholdsvis mange nedbørsdage henholdsvis 18 og 16, målinger fra Gl. Botanisk Have og Landbohøjskolen, Met. inst. arkiv.

79. Holsteinborg d. 18/2, 86.

Høsten i 1787 bedømmes som værende virkelig god, hvorimod året 1788 i den tidlige sommer prægedes af tørke, alt imens høsten var ved at drukne i regn.⁸⁰ Herom skriver forvalter Schmidt (Fuirendal): »Høsten her i egnen og hertil gaardene er icke nær indtaget endnu. Aarsagen hertil er den mængde regn her falder næsten hver dag og natt«. ⁸¹ Kornet (rug og hvede) viste sig da også at indeholde små orme p.g.a. en våd høst og dårlige oplagringsmuligheder. Det omskiftelige vejr i 1789 har sikkert givet en middelgod høst. Kornet var tungt af væde og der har været problemer med at få den sidste del af høsten kørt i hus da vejene var opblødte.⁸²

Den 12/6 (90) indrammes den kommende høst af bemærkninger som »... vii har et velsignet og frugtbart aar«... meget tørt vejr ... østenvind, derefter en velsignet regn ... gode vækstvilkår. Det regnfulde vejr i dele af august og september skulle have givet en stor men af kvalitet tvivlsom høst. Lars Nielsen skriver i slutningen af august måned i sin dagbog: »Saa høsten er gaaet braa fra haanden skiøndt den vaar velsinet grøderig og frugt baaer. Aarsagen er at man er nogen ommet og blesten som hurti tørrede efter de mange infaldende ilinger.«⁸³ I både 1791 og 1792 omtales vejret som omskifteligt og hvor høsten i 91 var god »rugen tynd ... men vaar kornet af alle slags teigner saa godt at siiden 1774 ikke har været meere korn i landet«, ⁸⁴ der skønnes høsten i 1792 som værende mindre god, men der hersker tvivl om dens kvalitet.

Høstens afhængighed af vejret kan ikke gøres entydigt op. Ud over ekstreme vejrforhold hvad enten det drejer sig om kulde, tørke eller nedbør, viser kildematerialet hen til, at landbruget først og fremmest led af for megen regn i selve høstperioden (august og begyndelsen af september). Ikke alene vanskeliggjorde det dårlige vejr selve høsten, men det tunge og våde korn havde let ved at rådne, når det endelig blev bragt i hus. En lang og kold vinter kunne nedsætte kornets modningsperiode både for vinter- og vårsæden. Kreaturerne spiste mere i kolde vintre og måtte vente i længere tid med at komme på græs. Var bondens trækdyr blevet så afkræftede, at de knappest kunne drive ploven frem, kunne forvalteren leverer den nødvendige trækraft og foderet, i sjældnere tilfælde såsæd, når det foregående års høst var slået katastrofalt fejl.

Til dagligdagens mindre onder hørte de opblødte veje og vanskelige kørselsforhold eller en vedvarende østen eller vesten vind, der hindrede indsejling til eller afsejling fra den nærmeste havn. En stærk frost kunne vanskeliggøre tørvegravningen og derfor brændsel til opvarmningen af mad og hus. Lynnedslag, haglvejr

80. Nedbøren i maj måned var så lav som 7,3 mill., i juni juli forholdsvis normal, hvorimod en nedbørmængde på 119 mill. i august var den højeste mellem 1782 og 1797, Met. inst. arkiv.

81. Fuirendal d. 28/8, 88.

82. Holsteinborg d. 7/10, 89.

83. »Lars Nielsens Dagbog (1771) 1789-1794« udg. af Landbohist. Selsk. ved J.D. Rasmussen (Kbh. 1978) side 46.

84. Holsteinborg d. 23/7, 91.

og stormvejr forårsagede ofte svære skader på korn, mennesker, dyr og bygninger ligesom reparationsarbejdet vanskeliggjordes af både storm og kulde.

Forvalterbrevene og indberetningerne er som regel fyldige i deres omtale af det skete, og man mærker, at regimentsskrivjerne og godsforvalterne anstrenger sig for at anlægge kvalificerede skøn og vurderinger hvad angår vejrlig og høstresultater.

Hvad jeg har leveret her, er kun en smagsprøve på hvad nogle enkelte kilder har at berette om vejrlig og agrarkultur. Resultaterne forekommer i og for sig lovende. Det kan derfor anbefales mere systematisk at benytte disse og andre kildetyper som f.eks. bonde- og vejrdagbøger,⁸⁵ når man sætter sig den opgave at gøre rede for vejrets indgriben i landbrugs- og befolkningshistorien.

E. Efterskrift

Formålet med at studere klimaændringer eller med andre ord målet for en klimahistorie kan med Emmanuel Le Roy Ladurie opfattes som en søgning efter almen (verdens)erkendelse en »kosmologisk naturhistorie« som del af en »kronologisk kosmologi«.⁸⁶ At klimaet studeres for dets egen skyld udelukker ikke, men er snarere en forudsætning for en analyse af klimaændringernes indflydelse på befolkningen og samfundet.

Klimatologernes viden om og materiale til belysning af langtidstendenserne i klimaet og de kortere klimapendlinger er stadigvæk helt utilstrækkelig og kan alene bedres gennem et indgående samarbejde med blandt andre arkæologer og historikere, hvis arkivkundskab, kildekritik, og historiske viden kan give klimatologerne nyt materiale i hånden og sætte dem i stand til at få revideret fejlagtige antagelser. Historikernes medvirken til at få etableret en international data-bank, så klimatologerne kan nå frem til en bedre forståelse af de atmosfæriske og oceanske cirkulationsprocesser vil også blive til stor gavn for de temaer historikerne traditionelt beskæftiger sig med.

Men historikerne kan, hvis de vil, samarbejde med klimatologerne på en anden og mere selvstændig måde omkring en historie ikke uden men med mennesker. Hvad jeg har i tankerne, er de store problemer mange samfund (især tredjelandene) står overfor p.g.a. stærke og uventede klimatiske udsving, som har ført til et verdensomspændende projekt under F.N. »Man and Climatic Variability«,

---

85. Langt de fleste bonde- og vejrdagbøger er skrevet i 1800-tallet. Til oplysning om dagbøger i det 18. århundrede kan henvises til registranten »Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie« opus cit. og de to udgivelser »Lars Nielsens Dagbog (1771) 1789-1794« ved Jørgen D. Rasmussen (Kbh. 1978) og »Fæstebonde i Nørre Tulstrup. Christen Andersens Dagbog 1786-1797« ved Jens Holmgaard (Kbh. (1969).

Af vejrjournaler for samme århundrede foreligger i Meteorologisk Instituts arkiv »Ribe 1786-1816«, Thorseng 1779-1788«, »Tæbring Mors 1794-95«, »Rønne 1797« og Svendborg 1793-1841«. Sidstnævnte omtales af Otto Jonassen: »Pjentemølleren og hans dagbog« (Svendb. 1977).

86. Ladurie: »Le climat. L'histoire de la pluie et du beau temp« i Le Goff & Ph. Nora (Udg.): Faire de l'Histoire, bd. 3 (Paris 1974).

der tager sig for at analysere de klimatiske ændringer herunder klimaets indflydelse på klodens og landenes fødevare- og befolkningsressourcer.⁸⁷

Historikerne bør have deres naturlige plads i dette forskningsmiljø. De vil kunne rette deres brede historiske viden ind efter ganske bestemte problemstillinger, der har relevans for forholdet mellem klima og samfund. Det multidimensionale samspil mellem samfundets økonomiske, sociale, kulturelle og politiske sektorer kan ikke overlades til én bestemt faggruppe det være sig økonomer, sociologer, antropologer eller politologer, men falder derimod naturligt ind under den nye historievidenskab, hvis opgave kunne blive at udarbejde procesmodeller og skabe teorier om hvordan samfund har ændret sig og kan ændre sig, når de stilles overfor livstruende klimatiske forandringer.

---

87. Jvf. »Man and Climatic Variability« af Howard Daniel (World Meteorological Organization, Geneve 1980) og H.H. Lamb: »Understanding Climatic Change and its relevance to the world food problem« (Uni. of East Anglia 1976).

Appendix:

Efter H. H. Lamb: Climate. Present, Past and Future:

(a)

Type of Data	Climatic elements concerned	Time resolution of the observations	Lags in response	Beginning of record	Areas covered
Standard meteorological instrument observations: Barometer, Thermometer, Rainguage	Surface pressure, Temperature, Rainfall Wind flow etc. (Humidity observations start later)	Virtually instantaneous	Insignificant	1650s in parts of Europe only since 1956	Extended to much of Antarctica
Upper air instrument measurements	Upper air temperature, humidity, pressure, values, winds	Virtually instantaneous	Minutes	1930s in parts of Europe and N. America Fragments much earlier, e.g. 1781-92, and some mountain top stations in Europe from 1883-85	Northern hemisphere from 1949; southern hemisphere from 1957
Ship-borne instruments	Sea temperatures (Salinity and ocean current observations start later)	Virtually instantaneous	Minutes	1850s Fragments from 1780 sufficient to deduce some 40 to 50 year means	Mainly Atlantic Ocean for first 20-30 years
Descriptive weather registers, weather diaries	Wind, Weather, Rain and Snow frequencies etc.	Daily	—	Earliest examples include: E. England (Lincolnshire) 1340-44, Zurich, 1546-76, Danish Sound (Tycho Brahe) 1582-97	Parts of Europe. Scattered data from early expeditions in the eastern half of N. America and elsewhere
Ships' logs mainly Useful in port or patrolling short sections of coast)	Wind, Weather, Rain and Snow frequencies etc.	Once or several times a day	—	1670 to 1700 Isolated much earlier voyages: reports in transit and with less frequency	European waters and some long voyages e.g. to the Indies and the Far East
Annals, Chronicles, Account books, State and local documents, Farm and estate management reports, accounts of military campaigns etc.	Weather: especially extremes and long spells of weather, droughts, floods, frost, snow, great heat, great cold, harvest results etc.	Month or season, sometimes to the specific day	—	About AD 1100 Occasional reports much earlier e.g. Italy from 400 BC, Britain from 55 BC, central Europe from about AD 500	European record of «dramatic» spells of weather probably could be made complete from AD 1100
River flood levels	Rainfall and evaporation	Month or year, sometimes to the specific day	Varies from a few hours to half a year (Nile)	AD 622 Fragments much earlier, from 3100 BC	River Nile
Lake levels	Rainfall and evaporation	A few years	Up to 15 years?	About AD 1650	Siberian lakes
Tree-ring	Temperature, Rainfall	Ring width 1 year, cell structure 1 to 5 weeks	Ring width depends on up to 15 months previous weather, cell structure a few days?	4000 to 6000 BC in the southwestern United States Ultimately a 10,000 year record may be developed for parts of N. America and Europe, perhaps also places in the temperate zone of the southern hemisphere	Continuous records from AD 200 to 500 in central Europe AD 1180 in Lapland

(b)

Type of Data	Climatic elements concerned	Time resolution of the observations	Lags in response	Beginning of record	Areas covered
Varves (year-layers in lake-bed and a few river estuary and sea-bed sediments)	Stream-flow, Rainfall	1 year (More difficulty than with tree-rings in eliminating dating errors and uncertainty)	Days or weeks	About 8000 BC 2200 BC (Many more lakes with varve series may yet be found. Little prospecting has so far been done).	Sweden and northern USA, also Japan Crimea
Year-layers in ice-sheets	Snowfall	1 year	-	About AD 1000 AD 1760	N. Greenland South Pole
Glaciers (advances and retreats reported, old moraines dated etc.)	Temperature, duration of the melting season, sunshine and cloudiness, snowfall	About 30 years	About 10 to 30 years characteristic, depending on size and shape (slope) of terrain	Very various, potentially 4000 to 10,000 years	Mountainous regions in many latitudes
Oxygen isotope measurements (a) on ice-sheets	Temperature, Snowfall	At best a few days or weeks, aids recognition of year layers	-	5000 to 10,000 years ago (with coarser time-resolution unlimited)	Mainly Greenland and Antarctica
(b) on tree-rings	Temperature, Rainfall (Interpretation problems still controversial)	At best perhaps 30 years because of smearing by the sap	-	AD 200 AD 1350 (Comparatively little work has so far been done. Many more and older records may be obtained).	California Central Europe
(c) on organic carbon in CaCO_3 sediments	Temperatures Amount of H_2O in glacier ice (i.e. removed from the oceans)	Ranges from about 100 to 2500 years depending on rate of deposition at site	-	Unlimited age	Samples available from every ocean and all latitudes
Pollen analysis	Temperature and Rainfall criteria for vegetation boundaries	About 100 years	Quick response to adverse conditions, up to 5000 years lag in recolonisation of northern Europe after ice age	300,000 years ago	All the world's land areas and some ocean-bed deposits
Insect faunas	Temperature and Rainfall criteria for species population boundaries	About 100 years	Probably never more than a few decades or at most centuries	300,000 years ago	Limited coverage so far: most work in England
Marine micro-fauna (Foraminifera etc.)	Surface and deep water temperatures (according to species habitat)	Ranges from 100 to 2500 years depending on rate of deposition on the ocean-bed at the site	-	500,000 to 1 million years ago	Samples available from every ocean and all latitudes

The availability, problems involved and the interpretations that may be derived from these and many other types of data – including glacier advances, changes of sea level, and the distribution of birds, fish species and the larger animals – are listed and reviewed in Lamb (1977). A fine survey of the earliest and longest series of meteorological instrument measurements in Europe is given in von Rudloff (1967)

Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede. En oversigt

AF ERIK HELMER PEDERSEN

Indledning

Som indbydelsesskrift til universitetets fest 1888 i anledning af hundredårsdagen for Stavnsbåndets løsning udkom V. Falbe-Hansens pionerarbejde om det danske landbrugs økonomiske udvikling 1733-1807.¹ Året i forvejen havde han sammen med sin professorkollega i statsvidenskab William Scharling udgivet bind 2 i det stort anlagte samleværk »Danmarks Statistik«. Forud herfor lå 20 års forstudier i centraladministrationens (Rentekammerets) arkiver, suppleret op med materiale fra den ældre offentlige statistik og fra samleværker af Gregers Begtrup², M. L. Nathanson³, A. F. Bergsøe⁴ og Frederik Thaarup.⁵ En kommenteret gennemgang af prisforløbet, set i sammenhæng med oplysninger om landbrugets produktion og afsætning, leder her Falbe-Hansen frem til den konklusion, at de danske herremænd og bønder i de halvtreds år 1750-1800 mere end fordoblede produktionskapaciteten. Et heldigt sammentræf af fornuftig dansk toldpolitik, opadgående konjunkturer og reformlovgivning formede da udviklingen på den rette måde. Tro mod bogens titel udpeger Falbe-Hansen da også entydigt stavnsbåndsløsningen som selve den trylleformular, som i et nu får de økonomiske lænker på den danske bonde til at falde dumpet til jorden.⁶

Ved Stavnsbåndsløsningens næste jubilæum i 1938 blev det overdraget historikeren Fridlev Skrubbeltrang at udarbejde en skildring af bondebefolkningens historie i tiden efter reformerne.⁷ På dette tidspunkt havde Skrubbeltrang mate-

---

1. Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne, set fra nationaløkonomiens standpunkt, 1. del, tiden fra 1733 til 1807, 1889 (1975).

2. Beskrivelse af agerdyrkingens tilstand 1) i Sjælland og Møn, I-II, 1803, 2) i Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster, I-II, 1806 og 3) i Nørrejylland, I-III, 1808-12.

3. Historisk-statistisk fremstilling af Danmarks national- og statshusholdning fra Frederik den fjerdes tid indtil nutiden, 2. udgave, 1844.

4. Den danske stats statistik, I-IV, 1844-53.

5. Udførlig vejledning til det danske monarkies statistik, I-VI, 1812-19.

6. Stavnsbåndsløsningen, s. 81ff.

7. Den danske bonde 1788-1938, 1938.

rialet klar til sin disputats⁸, hvori de sjællandske husmænd og landarbejdere med nogen forsinkelse fik deres plads i den historiske bevidsthed. Modsat økonomen Falbe-Hansen, som principielt udtrykte sig i rigshistoriske sammenfatninger, gik Skrubbeltang til de primærkilder, som direkte afspejlede landbefolkningens liv og arbejde. Når dette billede blev sammenholdt med reformlovgivningens konkrete resultater, kunne der påvises en betragtelig afstand mellem de fordele, gruppen af bønder høstede, og så de, der blev husmændene og landarbejderne til del. Falbe-Hansens nærmest abstrakte billede af landbosamfundets totaløkonomiske virksomhed fik her et socialrealistisk modstykke i skildringen af, hvorledes en talstærk undergruppe blev henvist til dårligt betalte serviceydelser over for de agrare foretagere. Og forude lå liberalismens lange århundrede, »med trange veje til forbedring af lønarbejdernes kår og fremme af småbrugets opkomst«, slutter Fridlev Skrubbeltang sin skildring.⁹

Mellem disse to, hver på sin måde, meget markante yderpoler i den historiske udforskning af Stavnsbåndsløsningen og dens forudsætninger befinder sig en række bidrag af højst forskelligt indhold. Een gruppe med navne som O. H. Larsen¹⁰, Sigurd Jensen¹¹ og Jens Holmgaard¹² har taget de økonomiske forhold op til nærmere drøftelse: Larsen i en gennemgående sammenkædning af udviklingen frem mod sin tids veluddannede, rentabilitetsbevidste andelsbonde, Jensen i en analyse af fæstebøndernes faktiske muligheder for at blive selvejere og Holmgaard i en afdækning af statsmagtens nærmest naturgivne interesse i at se skaren af velbeslåede skatteydere vokse år for år. Forskere som Hans Jensen¹³, Margit Mogensen¹⁴ og Claus Bjørn¹⁵ har derimod i deres studier anlagt socialhistoriske synsvinkler på deres behandling af hhv. beskyttelseslinjen i reformlovgivningen, Odsherred-bøndernes vilkår i reformårene og fæstebøndernes pletvise protester mod godsejernes vilkårlige magtudøvelse.

Hertil kan føjes en lang række afhandlinger og artikler, spredt rundt omkring i historiske tidsskrifter o. lign.¹⁶ Eftersom en del af disse bidrag vil blive nærmere

---

8. Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800, 1940 (1974).

9. Sst., s. 375.

10. Landbrugets historie og statistik. Kortfattet fremstilling af det danske landbrugs tekniske og økonomiske udvikling. Trykt som manuskript, 1921 (3. udgave 1937).

11. Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. århundrede, 1950.

12. De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. Erhvervshistorisk Årbog, IX, 1957, s. 29-56 – Landboreformerne – drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid, XXVII. hefte 1, 1977, s.37-47.

13. Dansk jordpolitik 1757-1919, I. Udviklingen af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810, 1936.

14. Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800. Skrifter udgivet af lokalhistorisk afdeling, nr. 4, 1974.

15. Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark, 1981.

16. Claus Bjørn og Margit Mogensen har i Fortid og Nutid, XXVII, hefte 1, 1977, s. 48-66 givet en oversigt over litteratur om dansk landbohistorie 1959-1975.

omtalt i det følgende, vil behandlingen her blive indskrænket til en drøftelse af nogle hovedlinjer i de foreliggende behandlinger. Af økonomiske emner har især spørgsmålet om *foldudbyttet* været diskuteret.¹⁷ Når det alligevel ikke er lykkedes at nå frem til større enighed på dette vigtige punkt, skyldes det helt manglen på sikre oplysninger om de to beregningsfaktorer: udsæd og høstudbytte. Hvad landmændene fik for deres produkter og hvilke udgifter, de havde, og hvilken økonomi de på dette grundlag kunne etablere, vides der endnu mindre om.¹⁸ I sine økonomiske vækststudier afstår Svend Aage Hansen helt fra at sætte tal på udviklingen før reformtiden. »Som helhed kom landbruget næppe til at arbejde mere effektivt før reformperioden i slutningen af århundredet ...«, lyder hans vurdering.¹⁹

Selv om udskiftningen (og udflytningen) i hvert enkelt tilfælde har fået sociale konsekvenser, er det dog de økonomiske og landbrugstekniske sider af processen, forskerne især har beskæftiget sig med. En klassisk studie er Carl Rise Hansens og Axel Steenbergs undersøgelse af udskiftningen i tre sjællandske landsbyer.²⁰ Birthe Stig Jørgensen har i to arbejder vurderet den tilsvarende udvikling i det nordsjællandske krongodsområde.²¹ Ved at sammenligne modtagelsen af udskiftnings- og udflytningstilbudet hos pionerselvejerne i de kgl. ejede amter Hørsholm, Frederiksborg og Kronborg finder hun, at processen blev mest konsekvent – og dermed bedst – gennemført i de to sidstnævnte amter. Her ledede regeringen nemlig selv forhandlingerne modsat situationen i Hørsholm amt, hvor de nyetablerede selvejere selv skulle stå for det hele. Jørgen Dieckmann Rasmussens undersøgelse af udskiftningen i Københavns amt²² viser her en betydelig større udflytningsprocent (28%) end Hørsholmbøndernes beskedne 13%.²³

På det socialhistoriske område har Fridlev Skrubbeltrang mer end nogen anden i vor tid vist vejen gennem sin behandling af fæsteforholdene. I sin store fremstilling »Det danske landbosamfund 1500-1800« (1978) har han for de tre delperioder: 1660-1720, 1720-60 og 1760-1807 redegjort for udviklingen frem mod sædvanebestemte forhold på dette for fæstebønderne så vigtige område. I en

17. Jfr. nedenfor, s. 58-61.

18. Af prishistoriske undersøgelser foreligger fra dansk side kun et enkelt moderne værk, nemlig bd. I i serien *History of Prices and Wages in Denmark, 1660-1800*, 1958. Heri er publiceret de københavnske takster på brød, øl og kød tillige med de tilsvarende torvepriser på en række varer. I 1984 vil følge bd. II med priser fra danske godsregnskaber. En del af dette materiale ligger til grund for konjunkturbeskrivelsen nedenfor, s. 64-71.

19. Økonomisk vækst i Danmark, I:1720-1914, 1972, s. 13, 54-57.

20. Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer. Videnskabernes Selskab. Hist.-filologiske skrifter, II:1, 1951.

21. Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland. Fra Frederiksborg amt 1966, (tr. 1967) s. 1-100. Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970, 1970, s.112-28.

22. Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning, 1977.

23. Birthe Stig Jørgensen: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt, s. 125.

vis forstand kom bønderne til at betale for den øgede socialsikring gennem den voksende hoveribyrd, som blev en konsekvens af hovedgårdsdriftens udvidelse og intensivering i det 18. århundrede. Også her har Fridlev Skrubbeltrang gjort en stor forskningsindsats, sådan som det afspejler sig i hans udgave af en »hoveridagbog« fra Løvenborg ved Holbæk.²⁴ To af Skrubbeltrangs elever: Birgit Løgstrop og Lotte Dombernowsky har i enkeltheder skildret, hvordan spørgsmålet om det forøgede hoveri udviklede sig på hhv. Løvenborg²⁵ og Egeskov på Fyn.²⁶

Som det fremgår af disse korte bemærkninger har forskningen indtil nu mest beskæftiget sig med de negative – og dermed mest iøjnefaldende – sider af bondetilværelsen: de, der udspringer af bondens afhængighedsforhold til herremanden. På en måde har dette kommet til at skygge for en nærmere udforskning af tab og gevinst, vurderet ud fra *godsejerens* synspunkt. Trods ulige styrke i kontraktforholdet var der faktisk her tale om to parter, som hver for sig kunne drage nytte af situationen. Når bonden ikke var på hovarbejde eller sad på træhest, virkede han jo som selvansvarlig jorddyrker. Denne indsats og dens resultater står desværre ikke aftegnet i godsets protokoller på samme måde som det retlige kontraktforhold mellem godsejer og bonde. Har en bonde, som var skrivekunsten mægtig, for sin egen fornøjelses skyld ført en dagbog eller journal over sin daglige dont, må en sen eftertid beklageligvis konstatere, at sådanne optegnelser kun i yderst få tilfælde er blevet bevaret.²⁷ En sjælden gang bankede godsforvalteren og hans skriverkarle på bondens dør for at holde mandtal over folk og fæ. »Synsforretningen« blev da det dokument, som for en eftertid vidner om bøndernes økonomiske og sociale situation. Et nærmere studium af de tilsvarende godsregnskaber ville sammen med synsforretningernes oplysninger kunne give os et rigt facetteret billede af fæstebøndernes vilkår, sådan som godsadministrationen opfattede eller måske snarere nedfældede dem.²⁸

Den, der vil søge at tolke disse oplysninger ind i en større økonomisk sammenhæng, vil dog ikke finde større hjælp i den eksisterende litteratur. Falbe-Hansen er den hidtil eneste, som har turdet binde an men en sådan tolkning. I sin fyldige og perspektivrige indledning til udgaven af C. D. Reventlows hyppigt omtalte,

24. H. M. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97. Bol og by 7, 1973, passim

25. Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72. Bol og By 8, 1974, s. 22-57.

26. Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. århundrede. Historisk studier fra Fyn, 1, 1977.

27. En samlet oversigt over bondedagbogssituationen, sådan som den tegner sig i slutningen af 1970'erne, er meddelt i registranten Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie, udg. af Karen Schousboe, 1980.

28. Landbohøistorskab har indtil nu publiceret tre bondedagbøger: 1) Fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797, udg. v. Jens Holmgaard, 1969 – 2) Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog 1789-1794, udg. v. Jørgen Dieckmann Rasmussen, 1978, 3) Optegnelser fra Holevadgården 1767-1863. udg. v. Holger Rasmussen, 1982. Hertil slutter sig Ole H. Christensens udgave af: Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792, 1982.

men lidet kendte hoveribetænkning fra 1788 har Thorkild Kjærgaard søgt at sætte hoverispørgsmålet ind i en større sammenhæng.²⁹ For Kjærgaard – og med ham andre forskere i øvrigt³⁰ – må hoveriets stærke vækst i løbet af det 18. århundrede ses som et udtryk for godsejernes bestræbelser på at få jordkapitalen passende forrentet. Den udvej at lade landgilden og andre sædvanebestemte afgiftsydelser regulere i overensstemmelse med konjunkturernes udvikling var ikke farbar.

I et kapitel med overskriften »Hovedgårdsdriftens udvikling og hoveriets stigning i 1700-tallet« søger Kjærgaard at belægge sin tese med samtidige vidnesbyrd, ikke mindst fra Reventlows egen betænkning. Som Kjærgaard selv gør opmærksom på³¹, ved vi realiteter ikke meget om hoveriets vækst i løbet af det 18. århundrede. Vi ved heller ikke meget om, hvordan bønderne vurderede deres situation som afgiftsydere og som hoveriarbejdere. Der er noget naturstridigt i forestillingen om, at 5-6 på hinanden følgende generationer af fæstebønder uden at gøre spor modstand lod sig forvandle fra selvhjulpne jorddyrkere til frustrerede pløje- og gangkarle på hovedgården. De selv, deres karle og piger og deres 6-8 bæster ikke at forglemme skulle da i det mindste have deres daglige underhold på den hjemlige bedrift. En ganske god part af kongerigets 60.000 bønder har formentlig klaret sig ganske pænt i stavnsbåndets århundrede. Datidige kilder som nutidige aviser siger som regel mere om de nødstedtes situation end om foretagssomme, økonomisk duelige landmænd. Vi er tilbøjelige til at opfatte den tids bondelandsby som rammen om et fattigt, usselt liv, hvor vilkårene stort set var ens for alle. Faktum er imidlertid, at der kunne være endog store forskelle i beboernes økonomiske og sociale status. Man kan således ikke være uenig med Kjærgaard, når han tager til orde for en genvurdering af bondens situation forud for Stavnsbåndsløsningen. Derimod kan man nok diskutere den forklaringsmodel, han anvender.

Han opererer i sin bevisførelse med en opdeling i tre delperioder, hvis nøjere afgrænsning er bestemt af konjunkturforløbet. Årene 1700-1750 karakteriseres som en tid, hvor nogle godser lå underdrejede for tidens storme, mens atter andre – og dermed flertallet velsagtens – moderniserede og intensiverede sig ud af krisen. På en måde foregreb de faktisk omlægningen i det efterfølgende århundrede. Materialet er dog for spinkelt til at kunne bære vidtgående konklusioner.

For årene 1750-1800 arbejder Thorkild Kjærgaard med en teori om een stor opgangsperiode, hvor godsejere såvel som bønder lige ivrigt søgte at gøre gode tider endnu bedre. Blot et flygtigt opslag i datidige kilder viser da også, at udviklingen for alvor vendte omkring 1750. Lige så tydeligt er det dog – og det kunne Kjærgaard godt have betonet stærkere – at fremgangen ikke er lige mærkbar i alle de fem årtier, det her drejer sig om. Havde han f.eks. udnyttet Jens

29. Konjunkturer og afgifter, C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet, 1980.

30. Se note 25 og 26.

31. Anf.arbejde, note 58, s. 207.

Holmgaards kildeudgave af Rentekammer-indberetningerne 1778 om kornhøsten og dens udnyttelse³², kunne han have anvendt en sand syndflod af kritiske godsejer-udtalelser om de nærmest uduelige bønder, knuget til jorden af jordfællesskabets lænker.³³ Med baggrund i netop disse indberetninger vurderer Fridlev Skrubbeltrang da også situationen noget mere pessimistisk end Thorkild Kjærgaard: »De store landbrugstekniske fremskridt nåede først mod reformtidens slutning ud til et anseligt mindretal af bondestanden ...«³⁴

Selv om Kjærgaards opfattelse ikke på alle punkter holder for en nærmere prøvelse, har han dog med den fremsatte hypotese henledt opmærksomheden på et væsentligt og stadig uløst spørgsmål omkring landbrugets økonomiske udvikling i det 18. århundrede. Man kunne formulere det på følgende måde: Hvad kunne motivere en godsejer resp. en bonde til at forbedre sin bedrift, ja endog lægge den helt om? Med nogen forsigtighed kunne man her sætte begreberne tradition og innovation op mod hinanden. Den traditionelt tænkende godsejer må da antages at være tilfreds med den faste, omend noget lave forrentning af sit jordegods, han kan opnå ved at indkassere de sædvanebestemte afgifter og ydelser og ved at lade en forpagter udnytte hovedgårdsjorden for en nærmere aftalt periode som fastholdt i en forpagtningskontrakt.

Allerede her træder en hidtil noget overset figur ind på scenen nemlig herregårdforpagteren. Ganske vist nævnes han med større eller mindre respekt i den historiske litteratur³⁵, men derved er det blevet. Som bonden har forpagteren ikke efterladt sig arkiver, der kunne have gjort det muligt at se, hvor stor en del af kagen han bemægtigede sig. Den har næppe været helt lille, eftersom mange forpagtere med tidens fylde selv blev godsejere. Ved hjælp af godsforvalterbreve og andet materiale fra landets godsarkiver vil det dog være muligt at klarlægge, hvordan han brugte hovedgårdsjorden og hvordan han til dette formål disponerede over hoveriydelserne.³⁶

Fra den traditionelle til den moderne godsejertype: En ny tids herremand opstår, når konjunkturerne og tidsånd i forening tilsiger ham at søge at få sin kapital bedre forrentet. Bondens tilsvarende forvandling fra en sædvanetyngt selvforsyningsbruger til en markedsorienteret landbrugsforetager er en betydeligt mere kompliceret affære.³⁷

I dansk historieskrivning har man tit understreget den rolle, overgangen til

32. Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og By 3, 1962.

33. Udtalelserne fra amtmændene og godsejerne er i øvrigt stemt så enstonigt, at man får en mistanke om, at der her foreligger en art »bestilt« arbejds.

34. Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 402.

35. Se f.eks. Ole H. Christensens indledning til Storlandbrug under omformning, jfr. note 28.

36. Forpagterens rolle i opkruningsprocessen omkring hovedgårdshoveriet i det 18. århundrede er et uafklaret og vigtigt spørgsmål i dansk landbo- og landbrugshistorie.

37. I artiklen Dansk landbrugshistorie 1750-1973. Erhvervshistorisk Årbog, XXVI, 1975, s. 124-51, har jeg søgt at skildre denne udvikling.

selveje har – eller tænkes at have – betydet for denne forvandling. Ser man imidlertid nøjere på en Edv. Holms argumentation, slår det een, hvor stærkt han her betoner de sociale og politiske sider af spørgsmålet.³⁸ Må man end på en på en række punkter erklære sig mindre enig med Thorkild Kjærgaard i dennes skildring af det, han kalder gårdmandslinjen i dansk historieskrivning³⁹, er det dog ubestrideligt, at det ideale billede af bonden som fri, selvbestemmende samfundsborger her har domineret på bekostning af samme som landmand, som økonomisk foretager. Går en Falbe-Hansen ikke helt så langt som Edv. Holm, tildeler han dog som allerede nævnt de økonomiske og politiske faktorer samme vægt.

Disse betragtninger såvel som det efterfølgende må ikke opfattes som en polemisk stemt afvisning af andre udviklingsfaktorer end de økonomiske, hvordan de så må opfattes. Det er ret indlysende, at Stavnsbåndsløsningen, taget i bredeste forstand, har sin selvskrevne plads i det historiske forløb. Alligevel kan man ikke se bort fra, at der nu er behov for at belyse 1700-tallets danske jordbrugervirk-somhed ud fra dens placering i en større sammenhæng. Og for at udtrykke det endnu mere banalt, er der her ikke tale om at betragte udviklingen før år 1700 som historien om et primitivt, stillestående bondesamfund. De senere års land-vindinger inden for såvel middelalderens som nyere tids landbohistorie⁴⁰ har på overbevisende måde skildret, hvorledes landmændene til enhver tid har søgt at udnytte forhåndenværende ressourcer inden for rammerne af de engang givne muligheder. Udover de politiske og sociale grænsedragninger har enhver periode haft sine økonomiske spærremekanismer. Teknikkens ufuldkommenhed i forbindelse med en manglende viden om økonomiske sammenhænge er et par af disse spærrebomme.

I stedet for en »nationaløkonomi« havde man da en række »lokaløkonomier«, hvor de økonomiske duelige såvel inden for som uden for landmændenes kreds udnyttede de forhåndenværende muligheder. I landsbyen eksisterede en økonomisk lagdeling mellem velstående og mindre velstående bønder og mellem bønder og andre beboere. Nogle havde flere ressourcer og spillemuligheder til rådighed end andre. Christen Andersens dagbog⁴¹ er et godt bevis herpå, hvor meget man end vil betegne ham som en mindre typisk bonde. I kapitel III til »Husmand og Inderste« har Fridlev Skrubbeltrang som den første og hidtil eneste forsker søgt at sammenstille de eksisterende tællingsresultater i skattemandtal o.

38. Kampen om landboreformerne i Danmark i slutningen af det 18. århundrede, 1888.

39. Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning. Fortid og Nutid, XXVIII, hefte 2, 1979, s. 178-91.

40. Se f.eks. Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, 1968 – Erland Porsmose: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel, I-II, 1981. – Torben Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen, kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder, 1981.

41. Jfr. Karen Schousboes indledning til Bondedagbøger, s.12-13.

lign. med tilstandsbeskrivende oplysninger i godsarkivalier som skiftedokumenter, skifte- og fæsteprotokoller, jordebøger og regnskaber. Herigennem fremstår det billede, at når den stærkt voksende husmands- og landarbejdergruppe (på Sjælland) ikke helt blev bragt til tiggerstaven, skyldes det først og sidst »gruppens beskedne tilknytning til jorddyrkningen ...«⁴²

Gennem en EDB-anlagt undersøgelse kunne man da gå det skridt videre at registrere alle forekommende oplysninger om den enkelte persons økonomiske gøren og laden. Alt afhængig af materialet kunne man så danne sig et billede af lokaløkonomiens vækstmuligheder. I den tidligere nævnte artikel i Erhvervshistorisk Årbog 1975 har jeg da søgt at vise, hvorledes man kan forestille sig bondens etapeopdelte tilpasningsmuligheder over for afgørende ændringer i økonomiske grundlag.

For at undgå, at den lokaløkonomiske analysemetode kommer til at fremstå som en serie af udokumenterede påstande, må skildringen heraf følges op af en konkret anvendelse på et givet materiale. På dette sted må opgaven da i stedet blive den at søge klarlagt den ramme, inden for hvilken lokaløkonomierne – og til syvende og sidst nationaløkonomien – udvikler sig i løbet af det 18. århundrede. Det efterfølgende skal ses som et forsøg på at uddybe det billede som Falbe-Hansen skitserede for snart hundrede år siden og som Fridlev Skrubbeltrang og andre har arbejdet på at give historisk indhold.

Afsætningsmulighederne

Det er en historisk kendsgerning, at dansk landbrug altid har fungeret som et eksporterhverv. Var det i 1600-tallet især den syd- og sydvestgående eksport af levende kreaturer (»øksne«) og kød, som nationaløkonomisk betragtet spillede den største rolle⁴³, var udførslen af korn til Norge og til Østersø-byerne i Nordtyskland bestemt ikke uden betydning. Konjunkturedgangen fra 1640'erne og de store nationale ulykker i 1650'erne: pestepidemierne og svenskekrigene presede dog den tidligere så givtige øksneeksport stærkt tilbage, og selv om der skete en mærkbar forøgelse af eksporten til Holland og det nordtyske område før og efter år 1700⁴⁴, var det tydeligt, at dansk landbrugseksport nu måtte se sig om efter andre markeder. Det hører også med i billedet, at de kongerigske købmænd i stigende grad blev skubbet ud af øksnehandelen til fordel for studeprangere fra hertugdømmerne.⁴⁵ Handelspolitiske vanskeligheder i 1720'erne i form af en told-

42. Husmand og inderste, s. 373.

43. Se f.eks. Svend Aage Hansens disputats: Adelsvældens grundlag, 1964 jfr. Erling Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700. Dansk social historie 3, 1980.

44. H. V. Gregersen: Toldsted ved hærvejen. Arnkielernes hjemstavn. Urnehovedegnens oksehandels historie, 1978, s. 129-48.

45. Sst., s. 148f.

krig med Holland⁴⁶, og en pengepolitisk strid med Hamborgs bankvæsen tvang yderligere eksporten nedefter. Det økonomiske tilbageslag i årene efter 1730 gjorde bestemt ikke situationen bedre, men gennem det meste af århundredet lykkedes det dog at opretholde en ganske pæn eksport af kreaturer og kød.

I denne situation måtte det norske marked for danske landbrugsprodukter få stigende betydning. Nok stod den norske trælasteksport til England i stampe til midten af 1780'erne⁴⁷, men uanset vigende eksportindtjening behøvede landet dog korn til at brødføde en voksende befolkning. Den danske korneksport dertil blev da i stor udstrækning betalt med norsk træ, jern, fisk, tjære m.v. De to modsatrettede hensyn inden for dobbeltmonarkiets rammer blev da søgt tilgodeset gennem et norsk monopol på Danmarks forsyning med jern 1730 og et tilsvarende dansk »kornmonopol« på det søndenfjeldske Norge 1735. Trods en noget hidsig debat mellem norsk og dansk forskning om fordele og ulemper ved denne ordning må det nøgternt konstateres, at Danmark og hertugdømmerne gennem hele monopolperioden 1735-88 uden større besvær kunne forsyne det søndenfjeldske Norge med det nødvendige korn uden samtidig at tilsidesætte »forsyningspligten« over for monarkiets øvrige dele.⁴⁸

Til de traditionelle tre markeder: det tysk-hollandske kødmarked og de to kornmarkeder: det baltiske og det norske kom senest fra begyndelsen af 1770'erne et marked for dansk korn i England.⁴⁹ Engelske toldopgørelser viser nemlig, at der i 1773 indklareredes korn fra Danmark til en værdi af £ 26.332. Disse tal antyder, at eksporten da har været i gang en del år forinden, selv om man ikke på dette grundlag kan afgøre med sikkerhed, om kornet kom fra kongeriget eller fra hertugdømmerne. De beklageligvis lidt spredte oplysninger, vi har om dansk samhandel med Østersø-området, viser at de århundredgamle forbindelser til de nordtyske hansestæder stadig var intakte. – Det var ikke alene skipperne fra sydlige danske købstæder, som fragtede korn, kød, flæsk, smør, ost og andre landbrugsvarer til en by som Lübeck for derefter at hjemtage så forskellige varer som humle, hør, glas, krydderier og nürnbergerkram. Et stigende antal skibe fra Flensborg og Ærø (Marstal) viste sig efterhånden i de danske provinshavne og ved anløbssteder i nærheden af danske godser.⁵⁰

46. Edv. Holm: Danmark-Norges historie, I, 1891, s.206-12 – Albert Olsen: Handelen Holland-Danmark. Forbindelsen mellem de to lande gennem tiderne, udg. af Knud Fabricius, L.L. Hammerich og V. Lorenzen, 1945, jfr. Gregersen, anf. arbejde, s. 186.

47. Stein Tveite: Engelsk-norsk trælasthandel 1640-1710, 1961, jfr. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, 1966, s. 48-54.

48. I en utrykt specialeafhandling En kvantitativ og prishistorisk analyse af det dansk-norske kornmonopol 1735-88, 1971, har cand. mag. Sven B. Nielsen klarlagt, at Danmark og hertugdømmerne gennem hele perioden havde korn i overskud tilstrækkeligt til at forsyne det søndenfjeldske Norge.

49. Birgit Nüchel Thomsen, anf. arbejde, s. 51.

50. Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede. Esbjerg 1981, passim.

Landbrugseksportens sammensætning

Falbe-Hansen gengiver i sin bog en række tal, hentet fra »ministeriernes arkiv«⁵¹, hvorefter den danske korneksport til Norge 1730-40 gennemsnitligt udgjorde lidt over 200.000 tdr. pr. år. Halvdelen heraf var malt, mens rug og byg tegnede sig for 80.000 tdr. Desuden eksporteredes til »fremmede steder« godt 24.000 tdr. korn og kornvarer pr. år 1730-35 og 50% mere i de næste fem år. Omvendt måtte Danmark i de samme perioder importere hhv. 24.000 og 17.000 tdr. pr. år. Det giver en overskudseksport pr. år på godt 220.000 tdr. Martfeldts efterladte papirer viser tilsvarende en årlig overskudseksport på 335.000 tdr. i årene 1763-71 og 525.000 tdr. 1774-85 eller med andre ord en tredobling siden 1730'erne.

Også Nathanson opererer med et pessimistisk stemt udgangspunkt, idet han anslår Danmarks samlede korneksport i Frederik IV's tidsalder til kun at andrage 200.000 tdr. om året.⁵² Edvard Holm anfægter dog gyldigheden af disse tal ved at påpege, at der ikke findes nogen toldopgørelser fra 1720'erne.⁵³ Nathanson bringer også tal fra 1760'erne, der skulle vise en så beskedne korneksport som 3.000 tdr. om året.⁵⁴ Samme forf. oplyser i øvrigt, at eksporten af korn og kornvarer 1774-85 gennemsnitligt androg næsten 730.000 tdr. om året, hvoraf alene de 502.745 tdr. gik til Norge. Importen til Danmark var i samme periode næsten 69.000 tdr. om året.⁵⁵ Som tidligere nævnt er det også i denne periode, at korneksporten til England rigtig kommer i gang.

Stigende mængder af dansk korn gik henimod århundredets slutning til hertugdømmerne. De allestedsnærværende Ærø-skipperne fungerede her som mellem-mænd mellem danske provinskøbmænd og godsejere på den ene side, og brændevinsbrændere og købmænd i Flensborg, Altona og Hamborg på den anden.⁵⁶ Det må bestemt have ærgret danske købstadsbrændere at de samme skibe udlosser masser af akvavit, tilvirket af derboende destillatører på basis af dårligt, dansk bønderkorn.

Det kan i det hele taget ikke nægtes, at netop spørgsmålet om tilvirkning af øl og brændevin forplumrer billedet af en formentlig stærkt stigende korneksport fra Danmark gennem de sidste årtier af det 18. århundrede. Eksempelvis fragtedes en del kornprodukter og brændevin til danske besiddelser i det fremmede, især

51. Stavnsbåndsløsningen, s. 33-37.

52. Nathanson, anf. arbejde, s. 391.

53. Danmark-Norges historie, I, s. 81, note 7.

54. Nathanson, anf. arbejde, s. 428. N. præciserer også, at når Erik Pontoppidan i værket *Oeconomisk Balance*, s. 66, nævner, at korneksporten fra Danmark og hertugdømmerne androg 556.000, så menes dermed alene eksporten til monarkiet.

55. Sst., s. 515f. Bemærkninger i de indkrævede kornindberetninger fra 1778 kunne dog tyde på, at det norske marked måtte bedømmes som ret vigende i slutningen af 1770'erne (Indberetninger om kornavlén, s. 79, 102, 109 og 125.)

56. Nathanson, anf. arbejde, s. 567 og 591.

Vestindien, men det er hartad umuligt at skønne over størrelsen af denne eksport for slet ikke at tale om dens betydning for dansk landbrugsøkonomi.⁵⁷

På denne baggrund virker det ikke spor mærkeligt, at der i samtiden herskede stor usikkerhed om korneksportens stigningstakt gennem det 18. århundrede. Landøkonomen C. Olufsens beregninger fra årene 1796-98 viser således en stigning i overskudseksporten fra Danmark og hertugdømmerne fra godt 200.000 tdr. pr. år i 1730'erne til knap 1 mill. tdr. på beregningstidspunktet, altså en femdobling. Dette tal vil Nathanson reducere til 600.000, da Olufsen efter hans opfattelse må have skrevet et nul for meget!⁵⁸ Falbe-Hansen hælder dog nærmest til den anskuelse, at Olufsen har ret. Indtil det må lykkes at finde bedre tal, må det nok henstå som uafgjort, om Danmarks korneksport tre- eller femdobledes i det 18. århundrede.

Vender vi os herfra til eksporten af animalske produkter, er tallene om muligt endnu mere spredte og usikre. Ganske vist har vi for udførslen af stude (øksne) en række tal fra toldoprævningen ved de forskellige toldsteder, indtil kvæghandelen liberaliseredes gennem forordningen af 11. juni 1788, men oplysningerne lader sig kun vanskeligt sammenligne fra periode til periode. Den relativt høje told på 2 rdl. 40 sk. pr. dyr eller en ca. 15-20% af værdien fristede desuden til smugleri i den helt store stil. Toldsvig langs grænsen mellem Danmark og Sønderjylland synes at have hørt til dagens orden. Førte man ikke-fuldfedede dyr, de såkaldte »græsøksne«, uden om tolden, forbrød man sig mod mere end een lov, eftersom det som regel var forbudt at eksportere disse. I årene 1701-47 var det dog tilladt at udføre græsøksne, når kreaturerne vel at mærke var købt på nørrejske markeder.

Den lovbefalede arbejdsdeling mellem studeproduktionens enkelte parter fastsatte som bekendt, at bønderne skulle producere græsøksne, d.v.s. over en 3-4 år lang periode, mens godsejerne og borgere i købstæderne på deres side havde eneret på at stalde i en 6 mdr. lang fedningsperiode fra omkring Mikkelsdag (29. september) til afdrivningen i april det følgende år. Herefter blev dyrene overtaget af studehandlere, som lod dyrene drive til det store marked i Wedel i Holsten. Som kontrolsystemet var indrettet, måtte eksporten af stude fra kongeriget kun foregå over 15 toldsteder: 4 i Jylland, 5 på Fyn og på Langeland og 6 på den sjællandske øgruppe.

For de to vigtigste toldsteder Kolding og Ribe, som alle selvgående dyr skulle passere på deres lange vandring ned til Wedel-markedet, findes der en række opgørelser. I århundredets første tredjedel passerede gennemsnitligt en ca. 13.000 dyr forbi toldkontrollen hvert år. For årene 1734-39 er tallet knap 9.000 pr. år, 1740-46 ca. 11.000 og 1747-87 små 8.000 stk. For hele perioden 1700-87

---

57. Aage Rasch: Niels Ryberg 1725-1804, 1964, s. 122-69.

58. Nathanson, anf. arbejde, s. 599-601.

andrager tallet 950.348 stk.⁵⁹ Den bratte nedgang i 1734 forklarer Søren Alkærsig ud fra en henvisning til den voldsomme kvægsyge-epidemi, der da hærgede i Nordtyskland. Af forståelig frygt for tab på handelen begrænsede studehandlerne da indkøbene i Danmark.⁶⁰ På vejen ned mod Wedel passerede de store studeflokke og deres drivere en række toldsteder: Toldsted, Bov, Gottorp og Rensborg for blot at nævne de vigtigste steder. Den opgave står endnu tilbage at sammenligne tallene fra de enkelte toldsteder, således som Poul Enemark har gjort det for en tidligere periode.⁶¹

Hans V. Gregersens undersøgelser over kreaturpassagen ved Toldsted viser dog ganske store tal: 20.000 stk. omkring 1708-09, efterfulgt af pænt store toldbeløb til rekordåret 1741. I den efterfølgende periode op til kvæghandelens frigivelse i 1788 er toldbeløbet kun på 30-50% af tallene for århundredets første halvdel.⁶² Tilsvarende opgørelser fra Gottorp og Rendsburg viser omtrent det samme billede.⁶³

Nok så megen tale om toldsvig og andre forsyndelser mod kgl. forordninger kunne ikke skjule, at studeeksporten senest fra 1740'erne var på retræten, hvad enten årsagen nu var svigtende købekraft hos forbrugerne⁶⁴ eller ugunstige prisrelationer i forhold til korn.⁶⁵ I denne situation forsøgte såvel stat som private handlende ved forskellige lejligheder at fremme eksporten af saltet eller røget kød. Frankrig aftog i 1740' og 1750'erne en del saltet oksekød. Med staten som økonomisk garant leverede det københavnske købmandshus Ryberg & Thygesen fra og med 1756 store partier oksekød til Frankrig, opkøbt i Jylland og leveret i Aalborg.⁶⁶ I 1776 gik regeringen så vidt som til at begunstige slagtere i København, Aalborg, Århus og Randers, som ville eksportere kød fra jyske slagteøksne. Intet hjalp dog; fra 1780'erne svandt kødeksporten langsomt, men sikkert hen.⁶⁷

Den noget stærkere betoning af mejeribruget, som efter alt at dømme fandt sted i takt med kreatur- og kødeksportens tilbagegang, er dog noget sværere at

59. Søren Alkærsig: Om dansk studehandel i det 18. århundrede. Samlinger til jysk historie og topografi, 3.rk. bd. III, 1901-03, s. 534-38.

60. Sst., s. 537.

61. Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af det 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport, I-II, 1971.

62. Gregersen: Toldsted ved hærvej, s. 144-53 og 184-95.

63. H. Wiese und J. Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert, Stuttgart 1966, s. 95-104.

64. Bent Schiermer Andersen: Staldgård – eller hollænderi? Forsøg på status ved 1782. Jyske Samlinger, Ny rk. VI,4, 1965, s. 379-422, især s. 401.

65. W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Deutsche Agrargeschichte, II, 1962, s. 291f., jfr. Bent Schiermer Andersen, anf. arbejde, s. 401.

66. Rasch: Niels Ryberg, s. 46f. og 58-64. Det kostede statskassen en bunke penge, da Frankrig viste sig at være en dårlig betaler.

67. Schiermer Andersen, anf. arbejde, s. 385 og 402.

eftervise i eksportleddet end på produktionsplanet. I 1768 udarbejdede Niels Ryberg en betænkning om Danmarks udenrigshandel. Eksportens værdi blev her ansat til 938.000 rdl. på årsbasis, næsten 1/4 mill. højere end de officielle opgørelser tal. Hvor Jylland tegnede sig for hovedparten af kød- og kreatureksporten inkl. 10.000 stk. svin og 48 tons flæsk samt 300 tdr. smør, leverede Fyn alene 400 tdr. smør (og 15 tons voks). Lollands væsentligste bidrag var 8.000 tdr. hvede, Sjællands mest forædlede koloniprodukter.⁶⁸ Smørekporten fra Danmark skulle efter disse tal at dømme ikke engang nå op på 1.000 tdr. pr. år. Iflg. de officielle angivelser skulle hesteeksporten heller ikke udgøre mere end ca. 1.000 stk.⁶⁹

Forsyningen af hjemmemarkedet

Gennem 200 år har forskerne diskuteret, hvor meget Danmarks befolkning voksede i løbet af det 18. århundrede, og det sidste ord er næppe sagt eller skrevet i denne sag.⁷⁰ Den alm. accepterede opfattelse er dog den, at der over for en nogenlunde jævn tilvækst på 50% i årene 1700-85 står en fremgang på 10% de næste 14 år, således at tallet da er 929.000 mod ca. 560.000 et hundrede år tidligere. Der er altså tale om en relativt beskeden vækst gennem det meste af århundredet, mest som følge af den høje børnedødelighed. For landdistrikternes vedkommende var det især husmandsfamilierne, der tegnede sig for den største fremgang, for Sjællands og Møns vedkommende ikke mindre end 80%.⁷¹ Trods alt var der dog flere munde at mætte efterhånden som århundredet blev ældre. Datidens provinsbyer var ganske vist små⁷², men i hovedsagen skulle de hente deres forsyning med fødevarer fra omegnens landbrug, akkurat som de ekstra 40.000 københavnere. Poul Thestrups undersøgelser over levefoden i København 1730-1800 viser, at hver eneste af hovedstadens beboere gennem hele perioden havde rundt regnet ca. 3.000 gammeldags kalorier til sin rådighed, hvoraf 1/3 hidrørte fra animalske landbrugsprodukter.⁷³ En sammentælling af de vigtigste af Thestrups tal for den landværts forsyning af København giver følgende resultat for de to grænseår:⁷⁴

68. Rasch: Niels Ryberg, s. 253f. De officielle angivelser lyder på 616 tdr., jfr. Falbe-Hansen: Stavnsbåndsløsningen, s. 95.

69. Falbe-Hansen, anf. arbejde, s. 36, note 1.

70. Hans Chr. Johansens opsummering i Dansk social historie, 4, s. 50-100, giver den mest ajourførte oversigt over denne forskningsdebat.

71. Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 366.

72. Odense og Aalborg voksede dog gennem perioden fra 3-4.000 indbyggere til små 6.000.

73. The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800, 1971, s. 55 jfr. appendix 2.91, s. 258f.

74. Sst., app. 2.111-2.212 og 2.311-2.64.

	1730	1800
Korn og kornprodukter	153.025 tdr.	339.888 tdr.
Øksne og køer	6.435 stk.	9.374 stk.
Oksekød	28.883 lispund	237.607 lispund
Mælk	24.303 tdr.	44.719 tdr.
Smør	1.973 tdr.	5.614 tdr.
Svin og grise	15.269 stk.	11.700 stk.
Æg	47.877 snese	113.972 snese

(NB! Året 1732)

Med alle de forbehold, der knytter sig til brugen af sådanne opgørelser, tyder de på en kraftigt stigende »forsyningspligt« for det danske landbrug. Tallene sættes yderligere i relief ved, at balancen mellem de vegetabiliske og de animalske bestanddele af hovedstadens kalorieforsyning forskydes til fordel for sidstnævnte.⁷⁵ Regner man som Nathanson med et årligt behov på 4 tdr. korn pr. individ⁷⁶, ville det danske hjemmemarked alene aftage 3,7 mill. tdr. i 1801 mod 2,2 mill. omkring år 1700.

Landbrugsproduktionen

I det foregående er meddelt spredte træk til belysning af det danske landbrugs markedsforhold i det 18. århundrede. På denne baggrund er det hensigten i det følgende at belyse, hvorledes landbruget tilrettelagde sin produktion. Allererst må det erindres, at et lavproduktivt landbrug som det daværende danske nødvendigvis må reservere et stort areal – og en væsentlig del af høsten – til næste års udsæd. Alt andet lige giver øget høstudbytte på én gang mere korn til foderbrug og større plads i sædskiftet til andre foderafgrøder, som på deres side giver mulighed for større udbytte i det efterfølgende kornskifte.⁷⁷

Desværre er vor viden om så væsentlige faktorer som størrelsen og sammensætningen af det besåede areal og det opnåede høstudbytte i det 18. århundrede svært beskeden. Det er også vanskeligt at arbejde med gennemsnitsstørrelser, når man tager de regionale forskelle i henseende til landbrugsstruktur, dyrkningsforhold og teknisk standard i betragtning. Normalt placerer man bondebruget på et noget lavere niveau end godsbruget, ihvorvel det i mange tilfælde var de selvsamme jorddyrkere, som i tur og orden drev godsets hovmarker og deres agre i

75. Jens Holmgaards anm. af Poul Thestrups værk i *Historisk Tidsskrift*, bd. 74, 1974, s. 448-54, især s. 453.

76. Nathanson, anf. arbejde, s. 603.

77. B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850*, 1963, s. 18-25.

landsbymarken. Nægtes kan det dog ikke, at godset ved brug af bedre sædekorn, ved stærkere gødskning, ved mere hensigtsmæssige sædskifter og ved hovmarker-nes arbejdsmæssige forrang for bøndermarkerne skulle have større chancer for at få et godt høstudbytte end de underliggende fæstegårde. Var godsets landbrug desuden forpagtet af en dygtig og stræbsom forpagtertype, som forstod den kunst at spænde de to produktionsfaktorer: jorden og arbejdskraften for sin egen vogn, kunne der velsagtens fremstå foldudbytter af en helt anden størrelse end på dårligt drevne fæstegårde.

Blandt danske som udenlandske historikere har foldudbyttets størrelse til forskellige tider været særdeles omstridt. Den hollandske agrarhistoriker B. H. Slicher van Bath har på basis af ikke mindre end 11.500 enkeltdata om europæiske foldudbytter gennem 1.000 år ment at kunne etablere fire udviklingsfaser:⁷⁸

- fase A <3 fold i tiden 800-1250
- fase B 3-5,9 fold: Lande som England og Holland gennemløber denne fase på 250 år, hvorimod de nordiske lande samt Tyskland og Schweiz bruger ca. 550 år (altså perioden 1250-1800).
- fase C 6-8,9 fold: Her er det som nævnt England og Holland, som i tiden 1550-1750 kan rose sig af et så højt udbytte; Danmark først år 1800.
- fase D >9 fold: England og Holland fra 1750, Danmark et hundredår senere.

Overgangen fra én fase til den næste betyder ved samme kornareal en produktionsforøgelse på 60-70%.

Falbe-Hansen ville have kunnet erklære sig enig med Slicher van Bath i spørgsmålet om tidspunktet for overgangen fra fase B til C. Op til 1780'erne regner han med et gennemsnitligt foldudbytte på 5-6 på hovedgårdene på Sjælland og 4 på bøndergodset, derefter stiger det 1780-1810 med 1-2 fold begge steder, jfr. Gregers Begtrup's skøn for begyndelsen af det 19. århundrede.⁷⁹

Den senere diskussion blandt danske forskere falder i to faser: en første i årene 1937-40 med deltagelse af Sigurd Jensen og Fridlev Skrubbeltrang og en noget senere i 1970'ernes slutning, hvori deltager Gert Poulsen, Ejvind Slottved, Karl-Erik Frandsen og Karen Schousboe. Begge diskussioner har været ført i tidsskriftet »Fortid og Nutid«.

Nu afdøde Sigurd Jensen lagde for med en beregning af foldudbyttet ud fra bondeskifternes oplysninger om såvel såsæd som høstudbytte, når skiftet fandt sted lige efter høst. De anvendte skifter fra Roskilde Domkirkes gods gav da

78. B. H. Slicher van Bath: *The Yields of different Crops (mainly Cereals) in Relation to the Seed, c. 810-1820. Acta Historiae Neerlandica, II, Leiden 1967.*

79. Falbe-Hansen: *Stavnsbåndsløsningen*, s. 88-90.

forholdsvis lave udbytter: rug godt 3, byg 4 og havre maks. 5-6. På dette grundlag ville han da sætte minimumsudbyttet til *under* 3 fold.⁸⁰

Så lavt et tal kunne Fridlev Skrubbeltrang ikke godtage. Som han så det, indeholdt september-vurderingerne en række fejlkilder, først og fremmest derved, at de måtte bero på et skøn modsat skifter fra oktober og november, hvor der forelå tærskeresultater fra årets høst. Når Skrubbeltrang derefter anbefalede at bruge efterårsskifterne, skulle det ske med fornøden hensyntagen til et forbrug i september på 8-10% og til det faktum, at tienden iflg. sagens natur ikke indgik i vurderingen. Skrubbeltrangs tal for forholdet udsæd:avl, hentet fra skifter samstedts fra 1737-50, viste et udbytte på 350-400% større end udsæden. I realiteten var det faktiske høstudbytte endnu større, hævdede Skrubbeltrang, eftersom godsejeren ved beregningen af udsæden var tilbøjelig til at lægge en 15-20% til de faktisk udsåede mængder. På dette grundlag ville Skrubbeltrang da sætte det gennemsnitlige foldudbytte på bondejord til mindst 4,5 fold.⁸¹

I to senere indlæg i »Fortid og Nutid«, fremkaldt af Holger Munks disputats »Rytterbonden«⁸² fastslog Fridlev Skrubbeltrang, at høstindberetningerne til Rentekammeret fra og med 1771 regnede med foldudbytter af størrelsesordenen 4-5.⁸³

Holger Munk mente på sin side, at rytterbondens foldudbytter normalt ikke var højere end 3-4. Derimod påpegede han, at udsæden voksede betragteligt; for årene 1719-68 beregnede han stigningen til 34%, de 2/3 heraf i tidsrummet 1739-68, idet man hertil inddrog arealer fra overdrevene.⁸⁴ Skrubbeltrang og Holger Munk kunne dog have erklæret sig enige på et enkelt punkt: at byggen i løbet af det 18. århundrede blev den mest betydende kornsort med en andel på næsten halvdelen af kornarealet. Rytterbondens rugarealer udgjorde tilsvarende 1/3, havren knap 1/5.⁸⁵

Foldudbytte-diskussionens hidtil sidste runde begyndte med, at Gert Poulsen ud fra oplysninger i sogne-jordebøger fra Århus stift mente at kunne beregne foldudbyttet til 5, simpelthen ved at gange tiendeafgiften med 30 (en konge- eller kirketiende svarer til 1/30 af høstudbyttet) og derefter dividere det fremkomne tal med udsæden.⁸⁶ Denne metode fandt Ejvind Slottved af gode grunde alt for

80. Det 18. århundredes bondeskifter og deres kildeværdi. Fortid og Nutid XII, hefte 1, 1937-38, s. 159-72.

81. Bondeskifter og foldudbytte. Fortid og Nutid, XIII, hefte 1, 1939-40. s. 20-31.

82. Holger Munk: Rytterbonden. En landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg rytterdistrikt 1718-1768, 1955.

83. Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid, XIX, hefte 3, 1955, s. 333-37 jfr. anm. af Holger Munks disputats, sst., s.333-37.

84. Munk, anf. arbejde, tavle 16, s. 343.

85. Sst., s. 175.

86. Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVI, hefte 3, 1976, s. 358-71.

usikker, eftersom de to talstørrelser ikke korresponderede særlig godt til hinanden, kronologisk som betydningsmæssigt.⁸⁷ En 3. deltager i debatten, Karl-Erik Frandsen, ville imidlertid slå til lyd for endnu højere tal for foldudbyttet: lidt over 5 i det jyske område og ikke mindre end 7 i Brenderup sogn på Fyn. Frandsens metode går i al korthed ud på at sammenholde udsædstal fra 1662 med oplysninger om det gennemsnitligt besåede areal 1682 og om høstresultatet 1678.⁸⁸

Man må nok erklære sig enig med Karen Schousboe, når hun i en opsummerende artikel udtaler sin tvivl om holdbarheden af sådanne beregninger. Med hendes ord må vi »kende til tiendeydelsens relevante beregningsgrundlag ...«, før noget sikkert kan udledes fra disse oplysninger. Selv fremlægger hun fire samtidige høstoptegnelser, nedfældet af 3 bønder og 1 præst. For rug og byg er gennemsnitsudbyttet 1)3,9 (gårdfæster under Lønbjerggård 1772-96), 2)4,7 (sognepræsten i Kullerup ved Nyborg 1678-84) 3)5,1 (selvejerbonde i Åsum ved Odense 1785-1791) og 4)6,0 (arvefæster i Gentofte 1750-1759). Alligevel mener Karen Schousboe, at bøndernes foldudbytte snarere ligger i nærheden af 4 end 6.⁸⁹

Uden for denne diskussion om 1700-tals foldudbytter står Knud Pranges udgivelse af nogle landøkonomiske optegnelser, sognepræsten i Vær ved Horsens nedfældede for årene 1771-80. En oversigt, betitlet »Balance-regning over udsæd, høst og udtærskning« gør det muligt at beregne følgende tal for foldudbyttet 1772-78: rug 5,2, byg 5,5, ærter 6,6 og boghvede 3,6. Som præsten selv bemærker, er det kun en mindre del af havren, som tærskes, og derfor kan der for denne kornsort ikke beregnes noget gennemsnitsudbytte.⁹⁰

Et godshistorisk baggrundsmateriale, uddraget fra diverse godsarkivalier i forbindelse med et større indsamlingsarbejde til det prishistoriske projekt ved Institut for økonomisk historie, København, indeholder en del oplysninger om forholdet mellem den bogførte udsæd og de faktiske tærskeresultater.⁹¹ Da vi ikke har mulighed for at kontrollere, om hele høsten eller blot en del heraf er blevet ført til tærskeloen, kan de fremdragne tal ikke betragtes som absolut sikre foldudbytter. I bedste fald kan de med nogen varsomhed bruges som indikatorer for det niveau, hvorpå høstudbyttet befinder sig på det pågældende tidspunkt. Nedenfor er bragt en kronologisk disponeret oversigt over disse oplysninger:

87. Tiendeafløsning og foldudbytte. Fortid og Nutid, XXVII, hefte 1, 1977, s. 74-80.

88. Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVII, hefte 1, 1977, s. 21-36.

89. Foldudbytte og bondeøkonomi. Fortid og Nutid, XXVIII, hefte 1, 1979, s. 35-49.

90. Bog om avlingen til Vær præstegård. Bol og By, I.rk. nr. 6, 1972, s. 91f.

91. Materialet vil blive publiceret i den kommende udgave af bd. II af History of Prices in Denmark, 1660-1800.

År	Gods	Hvede	Rug	Byg	Havre	Ærter
1703-28 (m. spring)	Fussingø		3,0	6,0	4,5	
1734-42	Støvringgård		2,7	2,3	1,9	
1735 F	Halstedkloster (Baroniet Juellinge)	6,0	6,0	9,0		9,0
1747-51	Bregentved		5,3	4,4	4,2	
1756-66	Fuirendal	4,9	4,2	3,7	2,0	4,2
1763ff. F	Bregentved	9,8	6,0	9,0	6,3	
1767-78	Løvenborg	7,4	4,7	8,5	4,5	
1773-85	Giesegård	5,6	4,2	4,6	3,7	3,2
1774-1800	Frederiksgave		5,3	4,5	4,1	
1777-78 & 1780-84	Holsteinborg	6,0				
1778-81	Gaunø	5,5	3,8	3,7	2,6	
1779 F	Gaunø	8,0	6,0	6,0	6,0	
1790-1800	Tåsinge	6,8	6,2	7,6	7,3	

Note: »F« betyder, at der i dette tilfælde er tale om et skøn fra godsforvalterens side og ikke tal fra godsregnskaberne.

Hvor usikre oplysningerne end må forekomme, ser det dog ud, som om de samler sig om to niveauer med årene omkring 1750 som en rimelig grænsedragning, jfr. nedenstående opstilling:

	Hvede	Rug	Byg	Havre	Ærter
I: Før 1750	6	4	5	3	?
II: Efter 1750	7	5	6	5	4

I de høstindberetninger, som fra og med 1771 blev indkrævet af Rentekammeret⁹², findes også en række skøn over foldudbytter. Indberetningen fra Frederiksgave 1781 nævnes 7-8 fold af rug som »temmelig god høst«, medens 4-5 fold af havre og byg regnes som »mådelig«. For årene 1785-86 noteres 4-5 fold af rug og 3 fold af byg som »ringe«, medens 6-8 fold af havre får prædikatet »god«. I en polemik med en entreprenant forpagter nævner forvalteren på Fuirendal 8. januar 1785 et udbytte på 6 fold af alle sædarter som normalt.⁹³

Vi savner tilsvarende vurderingsudsagn for bøndernes avl. Når samtidige for-

92. RA., Rkt. 352.156-80.

93. Storlandbrug under omformning, s. 111.

fattere en sjælden gang udtrykte sig herom, skete det som regel i ret pessimistiske vendinger. Falbe-Hansen refererer et par steder sådanne skøn, især Gr. Begtrupps, men trods en advarsel om at sondre mellem pr. tønde land-udbytter og pr. tønde udsæd-udbytter står det ikke helt klart, hvordan oplysningerne skal tolkes. Dog synes det som om han regner med noget større foldudbytter på bondejord henimod slutningen af århundredet end i 1770' og 1780'erne, hvor tallet for Sjællands vedkommende »var mindst 4 fold ...«. De jyske foldudbytter vil han gennemgående sætte lidt lavere.⁹⁴

Over for den ofte hørte påstand om, at avlen på bondejord lå væsentligt under det, der var det normale i godsbruget, er der dog grund til at komme med et par reservationer. Som allerede nævnt var det de samme jorddykere, som drev såvel hovmarkerne som deres egne marker. Hvad bønderne måtte savne af økonomisk og teknisk formåen, kunne de ganske givet opveje gennem et personligt kendskab til jorden og dens muligheder. Vi hører så meget om fællesskabets dårlige sider, men meget mindre om dets iboende muligheder for indbyrdes konkurrence mellem dygtige landmænd, det også muliggjorde. I realiteten ved vi meget lidt om, hvordan fællesskabet fungerede i praksis, hvordan kommunikationen foregik, når det sidste krus øl var skyllet ned på bystævnet. Ærgerligt at en Jens Juel overlod det til Rasmus Christiansen at skildre dagliglivet i 1700-tallets landsby.

Den animalske produktion

Det står fast, at kornproduktionen spillede en stadig større rolle i datidens landbrug. Det er dog hævet over enhver tvivl, at husdyrbruget og da især mejeriproduktionen fulgte godt med. Bent Schiermer Andersens tidligere omtalte undersøgelse over det, man kunne kalde det 18. århundredes omlægning fra studehold til mejeridrift, viser tydeligt, at studeopdræt efterhånden var blevet en noget usikker forretning.⁹⁵ De stigende kornpriser gjorde det efter alt at dømme mere lukrativt at sælge kornet end at fodre studene hermed. Indkrævede indberetninger fra 1782 viser i hvert fald, at de fynske og lolland-falsterske staldgårde på det tidspunkt helt havde opgivet studeopdrættet. Det samme gør sig gældende for 2/3 af de sjællandske staldgårde, mens omvendt 2/3 af de jyske stadig går ind for studene. I hened halvdelen af tilfældene oplyses det, at man i stedet er gået over til mejeridrift.⁹⁶

Det er på forskningens øjeblikkelige stade umuligt at afgøre, hvorvidt denne omlægning forløber stødvis eller som en jævnt fremadskridende proces gennem det meste af århundredet. På de godser, der indgår i den prishistoriske undersøgelse

94. Stavnsbåndsløsningen, s. 24-27 og 89-91.

95. Staldgård – eller hollænderi? jfr. note 64.

96. Schiermer Andersen, anf. arbejde, s. 402f.

gelse, har man århundredet igennem hollænderibesætninger på 100 køer eller mere, som oftest forpagtet ud til en »hollænder«. De forskellige kvægsyge-epidemier i det 18. århundrede, først og fremmest de alvorlige udbrud 1745-47 og 1768-69, må dog have betydet alvorlige tilbageslag for den samlede husdyrproduktion. Godsregnskabet for Gaunø i Sydsjælland viser således, at man i 1760'erne her opstaldede en 6-700 stude hvert år, men i 1767-68 er tallet helt nede på 415. Ikke færre end 186 dyr var bukket under for sygdommen. Vordingborg-egnens rytterbønder oplevede i 1730' og 1740'erne flere nærmest ødelæggende epidemier blandt køer, får, svin og heste. I vinteren 1739-40 bortdøde alene en 10.000 stk. husdyr.⁹⁷

I godsforvalterbreve fra en noget senere periode spøges stadig mindelser om fortidens katastrofer. Bøndernes kreaturer var ikke særlig modstandsdygtige over for ondartede dyresygdomme efter en vinters sultefodring. Ikke sjældent måtte dyrene ligefrem rejses op i stalden, inden de kunne komme på græs. Mange steder blev kvæg en mangelvare oven på en sådan vinter. »Gud bevare os fra at købe kvæg i Sjælland ...«, lyder godsinspektør Hans Smidths fromme ønske fra Korse-litze 1. maj 1787 i umiddelbar forlængelse af en beretning om salg af hollænderikøer til rene fantasipriser.⁹⁸ En omsiggribende kvægsygeepidemi omkring 1789-90 blev dog taget i opløbet som følge af veterinærmyndighedernes resolute indgriben.

Men hvor mange kreaturer og heste havde en bonde da i 1700-tallet? For århundredets begyndelse har Fridlev Skrubbeltrang meddelt nogle tal fra landboskifter på godserne Vallø, Billesborg og Gunderup, atter sammenholdt med samtidige synsforretninger. Gennemsnitligt har en bonde da en besætning på 8 heste, ikke mindst som følge af kravene fra hoveriet⁹⁹, 1 stud, 3 køer, 1-2 ungfæder, 9 får og lam og 10 svin. Tilsvarende oplysninger fra Kronborg krongodsdistrikt 1716-19 følger dette mønster, omend med en stigende tendens.¹⁰⁰ Karl Peder Pedersens resultater fra en endnu upubliceret undersøgelse af fæsteforholdene på Erholm-Søndergårde ved Årup på Fyn viser klart, at kreaturholdet vokser støt gennem århundredet, således at en helgård i 1790'erne har en besætning på 8-9 køer mod 3-4 et hundredår tidligere. På husmandsstederne under samme gods var tallet 1-2 køer.¹⁰¹

97. Holger Munk, *anf. arbejde*, s. 189-208.

98. *Storlandbrug under omformning*, s. 204.

99. En forordning fra år 1701 påbød faktisk bønderne at holde 8 »dygtige bæster« (Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*, s. 161). Forvalteren på Fuirendal skriver 4. juli 1786, at en bonde må have mindst 6 »kreature« for blot at klare eget markarbejde (*Storlandbrug under omformning*, s. 129).

100. Fridlev Skrubbeltrang: *Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik*, *Historisk Tidsskrift*, 11.rk, bd. 1, 1945, s. 270-81.

101. Karl Peder Pedersens undersøgelse agtes publiceret af Landbohistorisk Selskab i nær fremtid.

Forvalterbrevene viser utvetydigt, at interessen for mejeridrift vokser stærkt i 1780'erne. Korselitze får en ny kostald 1786-87, udstyret med iskælder og andre nymodens indretninger; Fuirendals »gamle kohus« bliver 1787-88 gjort en fem alen bredere, så det »efter holstensk brug« kan rumme to rækker køer med en fodergang i midten.¹⁰² Også Frederiksgave får en ny kostald i 1778 med plads til 200 køer og seks år senere en tilsvarende svinestald, hvortil vullen ledes direkte fra ostemejeriet. Omtrent samtidig får man her en hestetrukket smørkærne.

Spørger man nu, hvor meget mælk datidens køer gav, må svaret påny blive lidt undvigende. Falbe-Hansen bringer en enkelt oplysning fra Falster. Her gav køerne »før udskiftningen« kun en 3-4 pottes mælk daglig og det vel at mærke om sommeren.¹⁰³ Det prishistoriske indsamlingsarbejde giver visse antydninger herom, når man sammenholder mejeriproduktionens størrelse med antallet af køer jfr. nedenstående opstilling:

Periode	Gods	Mælkeydelse pr. ko	Smørydelse pr. ko	Osteydelse pr. ko
1754-59	Giesegård	590 liter	28 kg	—
1768-79	Løvenborg	—	84 kg	19 kg
1773	Frederiksgave	1500 liter	28 kg	40 kg
1782-96	Lindborg	—	28 kg	41 kg

Oplysninger fra Støvringgård 1734-42 viser, at afgiften fra en hollænderiforpagtning da androg 3½ rdl. pr. ko. Henimod 1800 er denne afgift steget til det tredobbelte, jfr. oplysninger fra Frederiksgave 1798.

For den øvrige del af landbrugsproduktionen har vi kun spredte oplysninger i godsregnskaber og bondedagbøger. Svineholdet fik naturligvis en stigende betydning i løbet af århundredet. Affaldsprodukterne fra smør- og ostefremstillingen skulle naturligvis udnyttes. Dertil holdt bønderne svin i varierende omfang, hvad enten de nu fandt deres føde på de afhøstede marker eller i oldenrige skove. Alene fåreholdet har i visse egne, ikke mindst de jyske hedeområder, haft et sådant omfang, at det får samme betydning som kobesætningerne andetsteds.

I tilslutning til den internationale debat, der gennem de senere år har rejst sig om en førindustriel udvikling i landdistrikterne¹⁰⁴ har Ove Hornby og Erik Oxenbøll undersøgt to former for tidlig hjemmeindustri i Danmark: lærredsfremstilling og uldbinderi. Førstnævnte var især udbredt i Vendsyssel, i Randers og Ribe amter samt på Nordfyn, hvorimod uldbinderiet naturligt nok var et decideret

102. Storlandbrug under omformning, s. 142 og 147.

103. Stavnsbåndsløsningen, s. 76.

104. Se f.eks. F. Mendels: Proto-industrialization: The First Phase of the Process of Industrialization: *Journal of Economic History*, XXXII, 1972, s. 241-61.

jysk anliggende, atter med Viborg og Ringkøbing amter som de egentlige kerneområder. Det er dog bemærkelsesværdigt, at råvarerne hør og uld i stor udstrækning måtte hentes fra andre egne eller ligefrem importeres. På grundlag af opgørelser fra 1830'erne mener de to forf., at en uldbinder kan have haft en årlig nettoindtægt på $4\frac{1}{2}$ rdl.¹⁰⁵

Som Ove Hornby og Erik Oxenbøll selv gør opmærksom på, er historien om tidlig dansk hjemmeindustri dog langt fra udforsket til bunds. I de fleste af 1700-tallets danske landbohjem har der foregået husflidsaktiviteter af forskellige slags. Dertil må føjes andre former for bierhverv, alt efter de lokale muligheder og traditioner. Holger Rasmussens store undersøgelse af fiskeriet i Limfjorden viser tydeligt, hvor afhængig egnens befolkning som helhed var af disse aktiviteter.¹⁰⁶

Konjunkturudviklingen århundredet igennem og landbrugets reaktion herpå

Set i et enkelt overskue gennemløber dansk landbrugsøkonomi i denne periode to forløb: Op til 1750 kan man nærmest karakterisere udviklingen som en udramatisk fremvækstperiode, hvor der nok er tale om mærkbare op- og nedgange, men hvor udsvingene holder sig inden for de engang givne yderpunkter. Et stykke ind i 1750'erne brydes den rolige rytme, priserne bevæger sig derefter opad i stedse stærkere stigninger. Kommer der tilbageslag som i anden halvdel af 1770'erne og i 1780'erne, er de ret kortvarige og lavpunkterne ligger et godt stykke over det niveau, der var gældende før 1750. Den skitserede udvikling gælder i første række kornpriserne, men de animalske produkter følger godt med i udviklingen, sådan som det fremgår af figur 1: Kapitelstaksterne for byg, smør og flæsk fra Ribe stift 1660-1800.¹⁰⁷

Det må dog bemærkes, at kapitelstaksterne for smør og flæsk ikke viser helt de samme udsving som taksten for byg.

Figur 2: Priser på byg på Sjælland 1720-1800, sammenholdt med priserne på bygningsmaterialer.

Som det fremgår heraf, forbedres bytteforholdet mellem landbrugets salgs- og købspriser stadig fra 1730'erne og fremefter.

Denne prisudvikling er almeneuropæisk i sit forløb, omend der naturligvis kan eftervises forskelle fra land til land. Den tyske konjunkturforsker Wilhelm Abel har i 2. udgaven af sit pionerværk fra 1935 om agrarkriser og agrarkonjunkt-

105. Proto-Industrialisation before Industrialisation? The Danish Case. *Scandinavian Economic History Review*, XXX, No. 1, 1982, s. 3-33.

106. Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og Centraldirigering. Nationalmuseet, *Folkelivsstudier* 2, 1968.

107. De to grafer er udarbejdet af stud. mag. Ole H. Christensen i forbindelse med den kommende udgivelse af priserne fra 19 danske godsregnskaber, jfr. note 91.

rer¹⁰⁸ kunnet inddrage det meste af den prishistoriske litteratur, der siden da er udkommet.¹⁰⁹ Hvor kapitel 6 – tiden 1700-1750 – har overskriften »Nedgang og depression« har kapitel 7 den mere optimistiske formulering »Landbrugets fremgang 1750-1800«. Det er ikke her stedet at gå nærmere ind på Abels årsagsforklaringer: den kraftige befolkningstilvækst og den stigende ædelmetal-udmøntning, omend det forekommer lidt påfaldende, at han i strid med sine egne udgangspunkter må kombinere en pengehistorisk forklaring à la Jean Bodin med en malthusiansk ernæringsproblematik.

Mindst af samme betydning for landbrugets økonomi er dog spørgsmålet om udbyttets størrelse, afhængig som det er af faktorer som dyrket areal, de herskende dyrkningsforhold og vejrliget.¹¹⁰ Hertil slutter sig naturligvis landmandens vurdering af konjunktursituationen og i sidste instans hans muligheder for at indrette sin bedrift derefter. Det siger sig selv, at en fattig dansk 1700-tals bonde med 6-8 udlevede bæster, en 3-4 magre køer, nogle får og et par omstrefjende skovsvin næppe har haft de store muligheder på for kort sigt at gøre gode tider endnu bedre. Nu er en total landbrugsomstilling imidlertid en langstrakt proces, og er en landmand først blevet overbevist om, at en givet tendens i konjunkturudviklingen holder sig, følger han uden videre i foregangsmændenes fodspor, hvad enten disse er godsejere (forpagtere) eller mere formuende bønder.

Desværre råder vi ikke over optegnelser, der viser bøndernes reaktionsmønster det 18. århundrede igennem. Vi må da i stedet ty til vurderende udsagn, fremsat af godsforvaltere og andre med nær føling med landbrugets problemer. Sammen med iagttagelser, som er gjort i forbindelse med det prishistoriske indsamlingsarbejde, kan de formentlig give et vist billede af udviklingen. Det bør i denne sammenhæng ikke overses, at godsforvaltere kunne have en taktisk interesse i at fremstille tingene i et dystere skær end der egentlig var basis for. Det gav et vist råderum i den ikke altid lige misundelsesværdige stilling at skulle være mellemlid mellem bonde og godsejer.

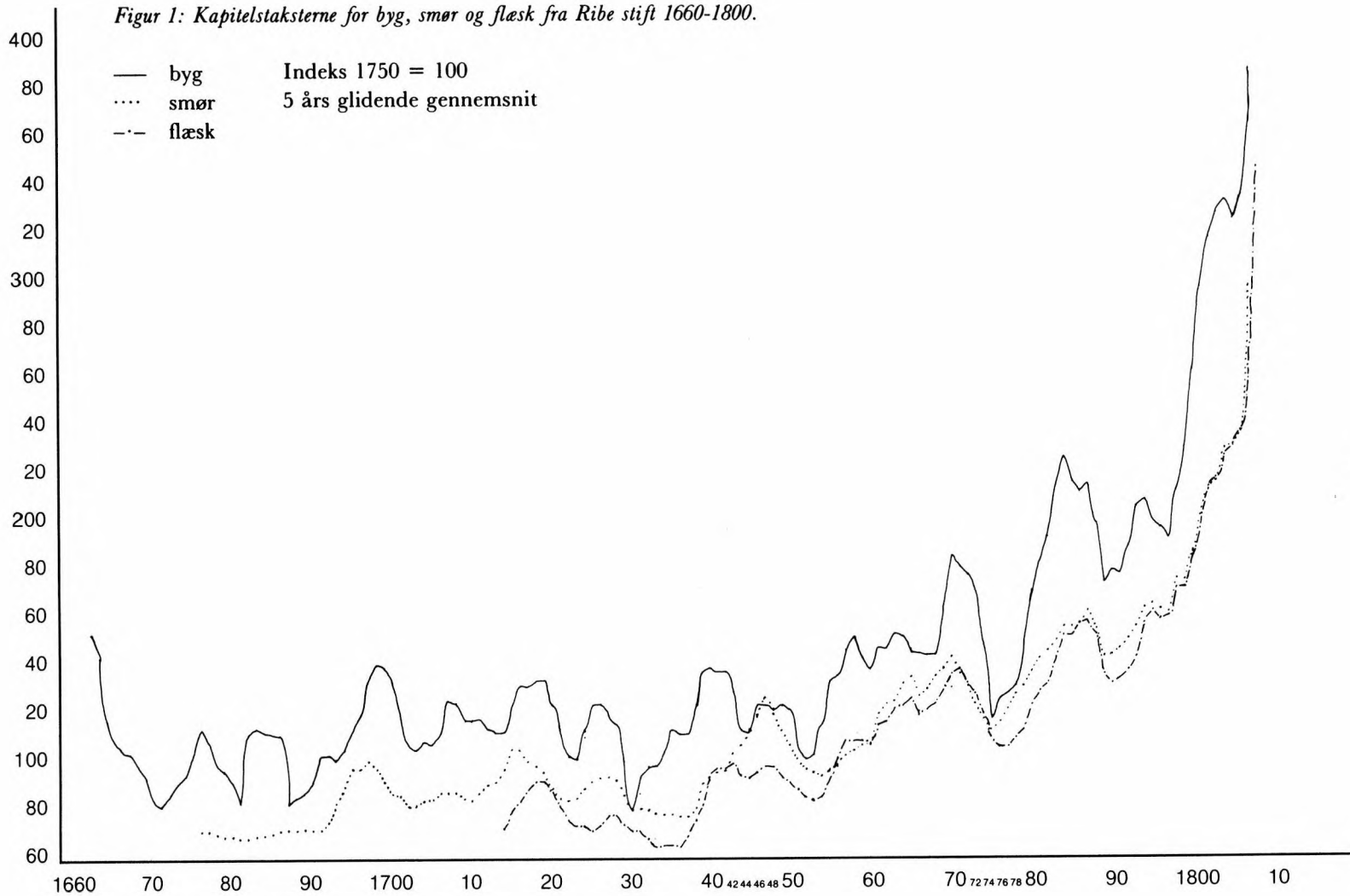

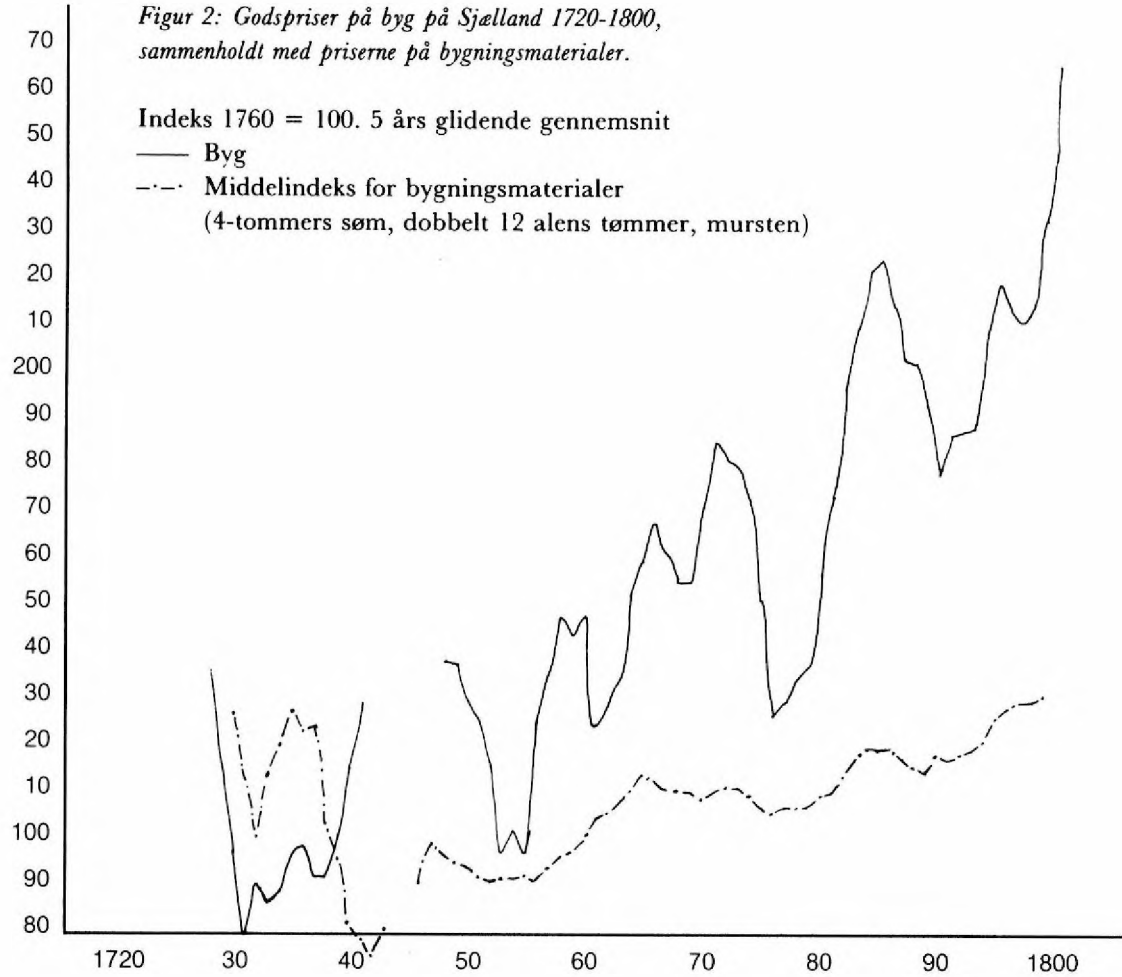
108. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, Hamborg 1966.

109. En oversigt over denne litteratur er meddelt af nærværende forf. i 1066. Tidsskrift for historisk forskning, 1. årgang nr. 2, 1971 og i samme tidsskrift, 5. årgang nr. 4, 1976, s. 3-23.

110. Her kan generelt henvises til Flemming Mikkelsens arbejde Klimaændringer og samfund ca. 1500 til 1850, jfr. p. 9-41.

Figur 1: Kapitelstaksterne for byg, smør og flæsk fra Ribe stift 1660-1800.

I forenklet form kan billedet af det 18. århundredes landmandssituation da tegnes således periode for periode.

1700-20

Det forhåndenværende materiale giver desværre ikke holdepunkter for en nærmere karakteristik af konjunktursituationen. Det ser dog ud, som om de ydre og indre produktionsbetingelser ikke ændres væsentligt i løbet af disse år. Priser fra Fussingø 1698-1732, Odden 1703-32, Lindenberg 1714ff og »Gisselfeld husholdningsregnskab« 1706-40 viser dog ret entydigt 5 års fluktuationer med toppunkter omkring 1710 og 1720. Den internationale kornkrise omkring 1709 afspejles tydeligt i meget høje priser.

1720-50

Disse 30 år præges af kraftige svingninger i kornpriserne, hvilket nok må ses i sammenhæng med en begyndende orientering mod husdyrbruget.

Det relevante prismateriale er hentet fra 2 sjællandske, 1 lolland-falstersk, 2 fynske og 3 jyske godsregnskaber, suppleret med oplysninger fra forvalterbreve fra Halstedkloster (Baroniet Juellinge) 1727-40 og Holger Munks bog om rytterbonden.

Periodekarakteristik: Efter et prisfald 1720-25 kommer en mindre opgang til 1728, men ellers må man karakterisere 1720'erne som et årti med klart depressive træk. I årene 1728-33 går priserne i bund (»landbrugskrisen«) og brevene fra Halstedkloster udpeger entydigt årene 1730-33 som de værste i mands minde. Gang på gang udtrykkes her medynk med den fattige bonde, som alene har kornsælget at falde tilbage på, godsejeren til bedrøvelighed og udgift. Købmændene benytter sig heraf ved i de første tærskemåneder september-oktober at underbetale bonden, der ikke mindst af hensyn til skatternes og afgifternes rettidige betaling må føre sit korn til markedet, så snart det er tærsket. Fra 1735 – det bedste kornår forvalteren kan mindes – retter kornpriserne sig noget og når et toppunkt 1740¹¹¹ for så endelig at flade lidt ud i løbet af 1740'erne. Priserne på smør og flæsk er noget mere faste, hvad der nok må ses i sammenhæng med kvægsyge-epidemierne 1739-40 og 1745-47. Det intersektorale bytteforhold forskydes i landbrugets favør.

Spredte oplysninger om høstudsigterne peger på 1721, 25, 28-29, 1733-35, 1745 og 47 som gode høstår, hvorimod 1730'ernes begyndelse samt årene 1741, 43, 46 og 48 falder betydeligt dårligere ud.

111. Om denne kortvarige krise, se Jens Holmgaard: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740. Historie, XII, hefte 3-4, 1978, s. 334-59.

1750-70

Motiveringen for denne periodeafgrænsning må nærmest være den, at vi her er vidne til en jævnt stigende opgang. Men 1750'erne er også præget af misvækst – på samme måde som kvægsygen hærger i flere omgange i 1760'erne.

En nærmere karakteristik af perioden må tage sit udgangspunkt i et mærkbart prisfald i begyndelsen af 1750'erne, der til gengæld følges op af en endnu kraftigere prisstigning i forbindelse med den alm. europæiske prisopgang i konsekvens af Den præjisiske Syvårskrig 1756-63. Prisniveauet holder sig stort set resten af årtiet ud.

Over for det stigende krav om en intensiveret jorddyrkning, sådan som det især kommer til orde i 1757-landbokommissionens arbejde for at få landsbyfællesskabet erstattet med en begyndende udskiftning¹¹², stiller landmændene på de jyske udmarksjorder sig dog ret afvisende. Indhegning eller indgrøftning vil gøre et betydeligt indhug i de sparsomme naturreserver, siges det ret enslydende, hvortil kommer de sociale konsekvenser ved en omfordeling af de tidligere fælles benyttede arealer.

1770-79

Vi står her over for et overgangsår, hvor en kraftig prisstigning på korn i begyndelsen af 1770'erne – 1771 er et internationalt hungerrår – afløses af et lige så kraftigt fald i anden halvdel af decenniet.

Den meddelte karakteristik bygger på materiale fra 6 sjællandske, 3 fynske og 3 jyske godsregnskaber, suppleret med godsforvalterbreve fra Holsteinborg og Fuirrendal samt Jens Holmgaards udgave af 1778-kornindberetningerne.

De klart depressive træk i anden halvdel af 1770'erne må nok ses på baggrund af en tendens til overinvesteringer i årene lige efter 1770. Prisedgangen rammer denne gang også de animalske produkter. Kornindberetningerne fra 1778 udpeger stort set samstemmende dyrkningsfællesskabet, taget i ordets bredeste betydning, som ondets pælerod, men kornsjakkerne (og -blanderne) blandt landets købmænd går heller ikke ram forbi. Men staten kunne også gøre en del herved, siger mange indberetninger, såsom eksportpræmiering og -kontrol i sammenhæng med oprettelse af centrale kornmagasiner. A. G. Molkte til Bregentved og med ham flere godsejere ser kobbelfruget som genvejen til et bedre landbrug, men ellers peges der ikke på nemme løsninger på problemet. De jyske og i nogen grad de sjællandske veklager er dog holdt i en noget dyster tone, sammenlignet med den optimisme, man trods alt kan spore i de fynske og lolland-falsterske

---

112. Hans Jensen; anf. arbejde, s. 36-43.

indberetninger. På Fyn betones især kvægbrugets sidestilling med agerdyrkingen.

Gode høstår: 1771 og 1774, ret gode 1777-79 og ringe 1772 og 74.

1780-89

På een gang det store reformår og samtidig de år, hvor en opadgående pristen- dens brydes en sidste gang.

De ovenfor omtalte godsregnskaber, suppleret med forvalterbreve fra 5 godser¹¹³ og Christian Andersens dagbog 1786-97¹¹⁴ danner baggrunden for den følgende karakteristik.

Trods prisopgangen oplever dansk landbrug i årene 1780-85 et kraftigt tilbage- slag. Misvækst med efterfølgende dyrtid og fodertrang skaber i forbindelse med kraftige byrdepålæg fra det offentlige side¹¹⁵ en udtalt misstemning blandt land- mændene, store som små, fri som stavnsbundne. Da man så i 1787 får en overmå- de rig høst efter flere års prøvelser, falder priserne prompte en tredjedel eller mere! De, der vil følge den alm. tendens til øget husdyrhold og dermed mejeri- brug, bliver da konfronteret med høje priser på heste og kreaturer. Men en Christen Andersen tjener penge hver eneste dag, mest dog nok ved at handle.

Som allerede antydet er 1780'erne præget af en række dårlige høstår med det resultat at kreaturerne i ordets egentligste forstand sultefodres. Dertil kommer så andre problemer. Forvalteren på Scheel noterer 17. november 1788: »Soldaterne er hjemkommet til byrde for bønderne i dette besværlige år.«¹¹⁶ Desuden udpeger forvalterbrevene klart det offentlige vejhoveri som en tung byrde for bondeland- bruget, især når det falder sammen med forårs- og efterårsarbejdet i marken. Og det gør det som regel.

1790-1800

Christen Andersens notits i sin dagbog 6. august 1796 efter at have solgt en række landbrugsvarer på torvet i Viborg »så alting var så usigelig dyre«¹¹⁷ kan stå som en dækkende overskrift til perioden.

Materialet, der danner baggrund for karakteristikken, er det samme som i de

113. Storlandbrug under omformning, passim.

114. Se note 28.

115. Hans Chr. Johansens disputats Dansk økonomisk politik i årene efter 1784 har i kap. 5 »Monar- kiets samfundsbeskrivelse ca. 1784« en oversigt over disse byrdepålæg.

116. Storlandbrug under omformning, s. 261.

117. Christen Andersens dagbog, s. 157.

forudgående tiår, omend både forvalterbrevene som Christen Andersens dagbog slipper op inden århundredskiftet.

Bortset fra et enkelt tilbagefald midt i årtiet (1796-97) fortsætter prisstigninger omend himmelflugten først starter i de allersidste måneder af århundredet. Forvalteren på Holsteinborg dvæler ved forskellige lejligheder ved Ærø-skippernes store betydning for en livlig kontanthandel med korn. Tidligere har netop den sendrægtige betaling fra købmændenes side, som bød kornsælgerne at vente en eller to terminer på betalingen subs. aftage købmandsvarer som betaling, været et evigt tilbagevendende problem.

Ude i horisonten lurer så iflg. samme kilde en nok så kontant efterspørgselsfaktor: krigen »hvortil Frankrigs såkaldte republik er ophavsmændene« (notits 26. februar 1793).¹¹⁸ Der tjenes gode penge i 1790'erne, og de bruges som oftest produktivt, som når Christen Andersen anskaffer sig en ny plov i 1794 og tre år senere hjælper sønnen Anders til at overtage en ledig fæstegård under hovedgården Skjern.

Mange bønder følger hovedgårdenes eksempel op ved at lade en mark med hvede indgå i sædskiftet, da denne afgrøde åbenbart er mere dyrkningssikker end f.eks. rugen. I hvert fald siger høstudsigterne for hvede 1771ff. nærmest enstonigt »god« i 1790'erne bortset fra de to sidste år, men her deler hveden skæbne med de andre kornsorter. I almindelighed er gode høstår reglen, ikke undtagelsen. Løvenskiolds tidligere nævnte »hoveridagbog« viser da også ganske instruktivt, hvorledes 42 hovedgårde, heraf de 29 på Sjælland, indrettede deres markstruktur og deres landbrugsbedrift i det hele taget efter de nyeste signaler i tiden med 8-11 marker på maks. 60-70 tdr. land stykket, de 4-5 som sædemarker og resten som græs (hø). Sædskiftet er typisk hvede-byg-rug og havre med kløver i bunden. Koholdet er på 100-200 køer.

Landbrugsteknikk sker her visse ændringer. Løvenskiold antræffer på Borreby og Juellund en moderne tærskemaskine, ligesom der findes langt flere rensemaskiner end der gjorde i 1770'erne, sådan som det kommer til orde i 1778-indberetningerne.

Afsluttende bemærkninger

Det billede, der her er søgt opridset af det danske landbrugs udvikling i det 18. århundrede, kan nok forekomme noget uskarpt i konturer såvel som indhold. Vi savner tal til belysning af den nationale udvikling, og vi savner viden om de enkelte bedrifters produktion, såvel på kortere som på længere sigt. Fem-seks generationer af landmænd med vidt forskellige forudsætninger arbejdede sig gennem Store nordiske Krig, krise, stavnsbånd, kvægepest, diverse landbokommissio-

---

118. Det prishistoriske materiale, Institut for økonomisk historie.

ner, Den florissante Handelsperiode, bondefrigørelse for så endelig at stå overfor 1790'ernes almindelige landbrugsvelstand. De skiftende bondegenerationer har dog næppe oplevet udviklingen som eet langt forløb, hvor frigørelsen ventede i den anden ende som belønningen for slid og afsavn undervejs. Hver har de stået med *deres* specielle problemer. Lønsomhed i produktionen var sagen. Når det at overtage en fæstegård efterhånden blev en slags arveret, må det ses som et tegn blandt mange andre på, at den enkelte gård sikrede sin bruger mere end til dagen og vejen.

Men hvis udtrykket en voksende familiær velstand er en brugbar sammenfatning af en århundredlang udvikling på mikroplanet, hvordan da skildre den lange linje i det nationale forløb? Det forekommer da, som om der er en nærmest Braudel'sk tredeling af tidsforløbet: den »lange tid«, hvor markedet for danske landbrugsvarer bliver mere og mere differentieret, den »mellemlange tid«, hvor hver enkelt bondegeneration tilpasser produktionen til de ændrede markedsforhold, og endelig den »korte tid«, hvor regeringen gennem politiske tiltag bestræber sig på at støtte den mest produktive del af erhvervet.

Fra billede til indhold: godt 2.000 større brug, ca. 60.000 bondebrug og en 15-20.000 husmandsbrug kunne selv i det primitive landbrugs tidsalder producere mere end 6-700.000 danskere kunne forbruge. Overskuddet måtte da afsættes uden for kongerigets grænser; oprindelig på de traditionelle markeder i Nord- og Nordvesteuropa, senere i en lidt større periferi, England ikke at forglemme. Trods en omfattende modernisering, hvis virkninger også mærkedes i Danmark, kunne engelsk landbrug ikke helt magte at forsyne 9 mill. omkring år 1800 med kun 6 mill. halvtreds år tidligere. Modsat engelske historikere, som i snart mange år har diskuteret den mulige vekselvirkning mellem den agrare og den industrielle revolution i 1700-tallets England¹¹⁹, har danske forskere aldrig omtvistet landbrugets absolutte forrang for bynæringerne. Alligevel kunne der være god grund til at se nærmere på hjemmemarkedets betydning. Forbrugernes antal voksede uophørligt, og som Poul Thestrups undersøgelse viser, krævede de efterhånden en mere varieret kost. Såvel eksport- som mellemhandelens organisation og funktion kræver også nærmere undersøgelse i sammenhæng med samfærdslens udvikling. Anders Monrad Møllers værk om provinsens handelsflåde antyder her nogle muligheder for at nå til dybere indsigt i den nationale samhandel på tværs af landsdelene. W. Abel betoner i sin tyske landbrugshistorie¹²⁰, hvor kraftigt den tilsvarende tyske landbrugsmodernisering slår igennem i handelsleddet. Fra engelsk side har en forsker som D.E.C. Eversley stærkt hævdet det engelske hjemmemarkeds betydning for væksten i landbruget.¹²¹

119. Se f.eks. Phyllis Deane & W. A. Cole: *British Economic Growth, 1688-1959*, London 1962 – J. D. Chambers & G. E. Mingay: *The Agricultural Revolution, 1750-1880*, London 1966.

120. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, s. 301-03.

121. D.E.C. Eversley: *The Home Market and Economic Growth in England, 1750-1780. Land, Labour, and Population in the Industrial Revolution*. (eds. E. L. Jones & G. E. Mingay), London 1967, s. 206-59.

Når markedssituationen kommunikerer videre til landmændene gennem købmænd, skippere og andre former for handlende, opstår det problem, hvordan den enkelte landbruger skal udnytte de forhåndenværende muligheder. Den modernisering, dette fører med sig, er da også et resultat af de tekniske forbedringer i selve landbrugsvirksomheden. Lige siden Arthur Youngs dage i slutningen af det 18. århundrede har engelsk forskning især interesseret sig for netop dette aspekt, gerne ud fra nærmest sagnomspundne lederskikkelser som Jethro Tull, Charles Townshend og Coke of Norfolk.¹²² Chambers & Mingay lægger da også megen vægt på den særlige engelske form for udskiftning, »enclosure« (frit oversat: storgodsudvidelse) samt andre tekniske nyvindinger.¹²³ Her for nylig har en anden engelsk forsker ligefrem villet gøre kvælstofopsamlingen i jorden i konsekvens af dyrkningen af bælplanter til det centrale element i »the agricultural revolution«.¹²⁴

Opdyrkning på den ene side, driftstekniske fremskridt på den anden – det er for engelsk som for dansk 1700-tals landbrug det afgørende. Når pløjelandet udvides og udbyttet pr. arealenhed stiger, forbedres det samlede høstresultat. Deane & Cole's skøn over den engelske udvikling på de to vækstområder udgør hhv. 30% og 10%.¹²⁵ Denne vægtfordeling kan Chambers & Mingay erklære sig enig i¹²⁶, hvorimod den tyske forsker Friedrich-Wilhelm Hennings i overensstemmelse med W. Abels opfattelse nærmest synes at sidestille de to vækstfaktorer.¹²⁷

For Danmarks vedkommende foreligger en række skøn, mest af ældre dato, som Falbe-Hansen bringer i revideret og kommenteret skikkelse.¹²⁸ Mest skeptisk er han over for Erik Pontoppidans vurdering i »Oeconomisk Balance« fra 1759 (s. 41), hvorefter opdyrkingen siden matriklen af 1682 skulle udgøre 1/6 af hartkornet eller 60.000 tdr. htk.¹²⁹ Spørgsmålet er dog, om ikke Pontoppidan med sit skøn har ramt temmelig rigtigt. På de godser, der indgår i den prishistoriske undersøgelse, kan vi konstatere, at arealfremgangen i forhold til 1682-tallene i det mindste udgør 100%, ja på et enkelt gods som Giesegård er der ligefrem tale om tidobling.¹³⁰ For bondejordens vedkommende ligger tallene dog meget lavere. Rise Hansen og Axel Steensberg har for tre sjællandske landsbyers vedkommen-

122. Se f.eks. kap. VII-X i Lord Ernle: *English Farming Past & Present*, 1. udgave London 1912, senest 6. udgave 1961 med indledning af G. E. Fussell & O. R. McGregor.

123. *The Agricultural Revolution*, kap. 2 »The 18th Century Expansion«.

124. G.P.H. Chorley: *The Agricultural Revolution in Northern Europe, 1750-1880: Nitrogen, Legumes, and Crop Productivity*. *Economic History Review*, XXXIV, Part 3, 1981, s. 71-93.

125. *British Economic Growth*, s. 62-65.

126. *The Agricultural Revolution*, s. 35.

127. *Phasen der landwirtschaftlichen Entwicklung unter besonderer Berücksichtigung der Ertragsverhältnisse*. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, Heft 1, 1982, s. 2-27.

128. *Stavnsbåndsløsningen*, s. 17, 27 og 91-94.

129. Jfr. i øvrigt Henrik Pedersen: *De danske landbrug*. Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688, 1928 (1975), s. 353.

130. Thorkild Kjærgaard ref. på s. 32f. en udtalelse fra en samtidig kender af dansk landbrug (V.A. Hansen) om, at en forøgelse af hovmarkerne på 40-75% var det normale 1771-80.

de konstateret en opdyrkning 1682-1768 på 9-25%, hvoraf halvdelen 1720-60.¹³¹ Når Falbe-Hansen med sit reducerede Pontoppidan-skøn og sin tilslutning til Begtrupps vurdering fra begyndelsen af 1800-tallet regner med en fordobling af Danmarks årlige kornproduktion fra 4,5 mill. tdr. til 9 mill. tdr., forekommer det grundlag af de ovenfor meddelte tal for høstudbyttet, som om han undervurderer det første tal og overvurderer sidstnævnte. En fremgang i foldudbyttet fra 4 til 5 giver i sammenhæng med en opdyrkning i størrelsesordenen 30-40% næppe et høstudbytte på 9-10 mill. tdr. Til gengæld skal man nok stærkere betone de sorts- og kvalitetsmæssige forskydninger, som foregår, ikke mindst hvededyrkningens store fremgang.

Opdyrkingen har på kort sigt betydet en tilbagegang for arealer med permanent græs og andre foderemner, men snart må dette tab have været opvejet af avlen af bælgplanter o.lign. Ikke alene var der flere kreaturer i staldene, men de skulle også have et bedre foder – og det hele året rundt – om de skulle levere mælk til mejeribrug. Den 1/4 mill. køer, man talte i 1774, passer i øvrigt snarere på situationen end 30-40 år tidligere.¹³² Reduktionen af studeopdrættet til fordel for en forøgelse af kobesætningernes størrelse ikke mindst på landets hovedgårde, peger klart i denne retning. Omkring 1800 må vi nok regne med et koantal på henvend 400.000. I så fald er smørproduktionen af størrelsesordenen 10 mill. kg. Med de stærkt stigende kreaturpriser har kreaturholdet for de fleste bedrifter har dette krævet store investeringer. Men udbyttet fra husdyrbruget har de fleste steder nærmet sig det, man fik ind for kornet.

Desværre er der her overvejende tale om skøn, for ikke at sige gætterier. Vi savner hårdt lokale og regionale undersøgelser, som kunne vise samspillet mellem de enkelte produktionsfaktorer. Selv om vi må tro, at produktiviteten pr. arbejder næppe gik meget frem i det 18. århundrede, kunne det dog være rart at kunne skønne noget mere realistisk herom. Udviklingen i *begyndelsen* af 1700-tallet, hvorover vi knapt tør danne os en forestilling, må jo indgå i sådanne beregninger. Beskæftigelsesgraden blandt daglejere og andre sæsonbeskæftigede ved landbruget har i perioder været meget lav, når man vurderer den ud fra godsregnskaberne oplysninger om udbetalte lønninger.

Om driftsudgifterne kan vi først udtale os, når der foreligger anvendelige godsmonografier. Det samme gælder rentabiliteten. En specialeopgave i historie, udarbejdet af Otto Nielsen og Bent Sørensen viser dog, at grevskabet Holsteinborgs besidder for tiden efter 1770 ikke kunne regne med stort mere end 1-2% forrentning af kapitalen. Det kunne da se ud, som om det måtte være en bedre forrentning at få denne kapital frigjort gennem fæstebøndernes selvejkøb. Ser man væk fra selvejets indsatsmotiverende virkninger på dets udøvere, melder sig det spørgsmål, om ikke bønderne var godt tjent med at lade godsejeren betale sin

131. Her citeret efter Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund, s. 242.

132. Stavnsbåndsløsningen, s. 23.

part af udgifterne ved udskiftning og udflytning plus de jordforbedringer, indhegninger og indgrøftninger, dette medførte. Utvivlsomt hjalp prisstigningen i 1790'erne og især inflationen efter år 1800 mange selvejerbønder over en kapitalkrævende etableringsperiode, nu hvor der ikke var en godsejerpatriarkalisme at støtte sig til.

Sideløbende med de her beskrevne ændringer i markedssituation og produktion forløb en social- og økonomisk-politisk udvikling, som i tidens løb førte til reformer på så at sige alle områder.

Stavnsbåndsløsningen i 1788 har som bekendt følgeskab af to andre frigørelses-tiltag: ophævelsen af kornmonopolet og af øksneprivilegierne. Ser man disse reformer i deres landbrugsøkonomiske sammenhæng, falder det i øjnene, at de i mangt og meget er et svar på landbrugets besværligheder 1775-85, akkurat som tiltagene i 1730'erne var regeringens reaktion på krisetilstande i det daværende landbrug. Der er dog den ikke ubetydelige forskel, at 1780'ernes prisniveau dannede bedre baggrund for vidtgående eksperimenter end situationen 50 år tidligere.

Fridlev Skrubbeltangs socialhistoriske pionerundersøgelser bør nu følges op af økonomisk-historiske lokalstudier.

Kapitelstaksters tilblivelse

*En strid mellem Ålborgs borgmester og købmænd og Ålborg stifts gejstlighed
om kapitelstaksterne for 1715*

AF JENS HOLMGAARD

I

I sin afhandling »Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede« beklager Fridlev Skrubbeltrang, at der kun synes at være meget lidt bevaret af det prismateriale, der har været vejledende ved fastsættelsen af kapitelstaksterne i ældre tid.¹ I afhandlingen »Om kapitelstakst og kornmål« tilslutter Kristof Glamann sig denne beklagelse og præciserer påstanden til at gælde »tiden frem til det 18. århundredes slutning«.²

Heldigvis er disse udtalelser om kildesituationen omkring kapitelstaksternes tilblivelse for pessimistiske. Der findes faktisk i de jyske bispearkiver bevaret en ikke helt ubetydelig del af det grundmateriale, som kapitelstakstfastsættelserne i de pågældende stifter hviler på. Fyldigst og rækkende længst tilbage er materialet fra Ålborg og Århus stifter. Yngre og mindre omfattende er det fra Viborg og Ribe stifter. Fra Ålborg stift er provsternes og præsternes vota bevaret intakt fra perioden 1683 til 1832, fra tiden hen mod midten af 1700-tallet desuden ofte suppleret med vota fra herredsfogder og magistrater. Hertil kommer skematiske oversigter fra tiden 1672-1777 samt en pakke, der indeholder aktstykkerne om den disput mellem Ålborgs borgmester og købmænd på den ene side og stiftets gejstlighed på den anden, som er hovedemnet for nærværende afhandling, i alt 9 pakker³. Fra Århus stift er bevaret ikke mindre end 153 pakker, hvoraf hovedmassen på 140 pakker dækker perioden 1813-1915, mens materialet fra årene

1. I Festskrift til Erik Arup, 1946, s. 226.

2. Hist. Tidsskr. 11. rk., IV, 1953-56, s. 490.

3. Landsarkivet for Nørrejylland (LAIN). Ålborg bispearkiv (C 1), nr. 355-363. – C 1.355. 1672-1777 Kornstakster og skematiske oversigter over præsternes vota. – C 1.356-362. 1683-1832 Vota til kapitelstakst. – C 1.363. 1715-1716 Præsternes vota om kornkøb 1715 og disput mellem Ålborg by og stiftets gejstlige om kapitelstaksten.

1707-1812 fylder 12 pakker. Hertil kommer en pakke med mere spredt materiale fra tiden 1684-1812.⁴ Fra Viborg stift er bevaret 2 pakker med indberetninger fra årene 1806-28 og 1830-51. Desuden findes i en pakke en samlet oversigt over stiftets kapitelstakster 1621-1722 og vota fra stiftets præster fra 1781 og 1782.⁵ Fra Ribe stift findes i 8 pakker indberetningerne fra tiden 1793-1900.⁶ Hertil må føjes, at der spredt i bispearkiverne i øvrigt og i amtsarkiverne, muligvis også i præste- og provstearkiver, vil kunne findes yderligere oplysninger om kapitelstaksterne og deres fastsættelse. Der ligger i dette materiale ikke alene et meget betydeligt antal vota fra provster og præster og senere også fra de verdslige myndigheder, ud fra hvilke stiftsøvrigheden (stiftamtmand og biskop) fastsatte kapitelstaksterne, men tillige, mere spredt, et stort antal oplysninger af forskellig art, der kaster lys over forholdene omkring kornproduktionen og kornhandelen foruden over procedurerne omkring selve kapitelstakstfastsættelsen.

Det er ikke formålet med denne afhandling at udnytte dette materiale, men kun dels at gøre opmærksom på dets eksistens og dels at fremdrage en enkelt dramatisk episode, der i særlig grad kan bidrage til at belyse flere af problemerne omkring kapitelstaksterne. Men et par eksempler på, hvad materialet kan bidrage med til belysning af fastsættelsesproceduren skal dog anføres. I 1731 hedder det i den formular, hvormed stiftamtmand og biskop fastsætter kapitelstaksterne for henholdsvis Vendsyssel, Thy og Mors (Ålborg stift): »Anno 1731 den 22de januarii have vi underskrevne efter de forklaringer, som fra præsterne i Aalborg stift om prisen og købet paa kornvarene i hver herred ere indkomne, sat en almindelig taxt paa 1730ve aars afgrøde i Aalborg stift, hvorefter kirkernes korn-tiender samt anden kirkers, hospitalers og skolers skyldte skal clareres« (*herefter følger taksterne*)⁷. I den tilsvarende formular for kapitelstaksten for 1732, fastsat den 19. januar 1733, er over linien og med anden hånd efter »præsterne« indføjet »og herredsfogderne«. I formularen for kapitelstaksten for 1733, fastsat den 20. januar 1734, er herredsfogderne indgået i den renskrevne formular. Det må formentlig være tilladeligt på dette grundlag at slutte, at herredsfogdernes vota for Ålborg stift første gang indgår i fastsættelsesgrundlaget ved siden af præsterne, da man i 1733 fastsatte kapitelstaksterne for 1732-års afgrøde. Om inddragelsen af herredsfogderne i kapitelstakstproceduren på denne tid ses der ikke at

4. LÅN. Århus bispearkiv (C 3), nr. 1263-1403, 1494-1505. – C 3.1263. 1684-1812 Sager vedr. kapitelstakst og tiendeforeninger. – C 3.1264-1403. 1813-1915 Indberetninger til kapitelstakst. – C 3.1494-1505. 1707-1812 Kornpriser.

5. LÅN. Viborg bispearkiv (C 2), nr. 110, 793-794. – C 2.110. 1621-1782 Kapitelstakster og vota dertil. – C 2.793-794. 1806-28, 1830-51 Indberetninger om kornpriser.

6. LÅN. Ribe bispearkiv (C 4), nr. 49-55a. – C 4.49-55a. 1793-1900 Indberetninger til kapitelstakster (vota).

7. C 1.355. Jf. note 3. – Alle citater gengives ordret, men tillempede m.h.t. bogstavering og ordde-ling. Bilagene 1 og 2 er dog gengivet både ord- og bogstavret.

8. C 1.355. Jf. note 3.

foreligge nogen forskrift oven fra, og den må altså indtil videre antages at bero på et lokalt initiativ. – Vil man dernæst vide, hvordan stiftsøvrigheden behandlede og vægtede de indkomne ofte meget forskellige vota, kan dette i 1742 for de gejstlige votas vedkommende ses af et beregningsskema for kapitelstaksterne for 1741. Af skemaet vises her behandlingen af rug-vota fra Vendsyssel:

»Udi Vendsyssel er til kapitelstaxt paa rug

3 vota paa 16 mk, er	8 rd
3 vota paa 17 mk, er	8 rd 3 mk
31 vota paa 18 mk, er	93 rd
1 votum paa	3 rd 1 mk
2 vota paa 20 mk, er	6 rd 4 mk
1 votum paa	2 rd 5 mk 8 sk
<hr/>	
41 vota	Summa 122 rd 1 mk 8 sk

Når summen afdeles med vota, bliver centrum votorum 17 mk 14 sk 2 38/41 d.«

Da dette, udtrykt i skilling, bliver godt 286, mens kapitelstaksten faktisk blev fastsat til 2 rd 64 sk (256 sk), altså godt 30 sk lavere, kan det måske formodes, at det er herredsfogdernes vota, der har trukket det samlede resultat noget ned.

2

Aldrig så snart havde stiftamtmand Rudolf Gersdorff og biskop Frands Thestrup som stiftsøvrighed den 27. januar 1716 fastsat kapitelstaksterne for 1715-års høst,⁹ før Ålborgs borgmester Christen Giørup og 7 af byens købmænd: Christen Hansen Seilmager, Poul Jensen, Niels Sørensen Rebstrup, Niels Nyssom, Peder Christensen Holst, Peder Lauritsen og Palæmon Fog ved en memorial af 30. januar 1716 besværede sig til Rentekammeret¹⁰ og den 10. februar fremsendte en heftig klage til stiftamtmand og biskop (aftrykt som bilag 1).¹¹ Den strid, som hermed var indledt og efter mange knubbede ord fra begge sider den 10. juni 1716 endte med et forlig mellem sagens parter,¹² er interessant af flere grunde. For det første er den et af de mest markante af de hyppigt forekommende vidnes-

9. C 1.355. Jf. note 3.

10. Memorialen af 30. januar 1716 er forgæves eftersøgt i Rentekammerets arkiv og må formentlig anses for tabt. Dens eksistens, men ikke dens indhold, fremgår af stiftsøvrighedens protest af 23. marts 1716 mod indstævningen til Ålborg bytings ret. (C 1.70. 1711-1750 Kirkelige forhold i Ålborg købstad). Jf. note 25.

11. Findes i C 1.70. Jf. note 10.

12. Forliget findes i C 1.363. Jf. note 3. – Når intet andet er anført, findes de citerede og refererede aktstykker i denne pakke.

byrd om, at gejstligheden igennem tiderne har været under stadig mistanke eller, som her, åben anklage for både i kirkens og sin egen velforståede interesse at sætte en kapitelstakst på kornet, som lå over landekøbet, den almindelige handelspris. Dernæst medførte sagen, at præsterne i en ny runde måtte motivere og forsvare deres første vota, og det gav anledning til mange betydningsfulde strejflys ind over handelspraksis og andre forhold omkring kornspørgsmålet. Endelig er sagen i sig selv, med dens voldsomme konfrontation mellem de to parter og med dens mønsteropvisning i prokuratorfif i bedste Holberg-stil kulturhistorisk og i flere andre henseender spændende at følge.

Heftig er næppe for stærkt et udtryk om købmændenes klage til stiftsøvrigheden. Man taler om »endel præsters, til deres egen profits søgende, ukristelige og ubillige vota«, om at »endel utaknemmelige præster ... har været meget ukristelige og uforskammede i deres indgivne vota« og om, at »de ubillige præster ... søger at ville berige sig selv og deres ligesindede tilhængere, borgerne og den fattige almue til fornærmelse og ruin.« Resultatet blev »utaalelige høje kapitelstaxter ... paa den ... af Gud højt velsignede afgrøde«, nemlig for Vendsyssel 136, 88 og 48 sk for henholdsvis rug, byg og havre, for Mors 128, 84 og 48 sk og for Thy 144, 88 og 56 sk, skønt det almindelige landekøb, i følge købmændene, ikke havde været over 96 à 112 sk for rug og 64 à 72 sk for byg i Vendsyssel og på Mors og ikke over 104 à 120 sk for rug og 64 à 72 sk for byg i Thy. For havre havde landekøbet på Mors og i Thy ikke været over 48 sk. For havre i Vendsyssel anførte købmændene intet landekøb. Vendsysselsk rug og byg kunne på klagens tidspunkt, altså i begyndelsen af februar, »endnu dagligen« købes »her paa gaderne« for henholdsvis 108 à 112 sk og 72 à 80 sk, som »de høje og gode herrer selv kan se og fornemme.« Man ankede desuden over, at kapitelstaksten for Mors dette år var separeret fra taksten for Thy, »som aldrig tilforn er sket eller hørt.« Man pegede på kornets afgørende betydning for købstædernes ernæring og for handelsnæringsen og mindede om retsgrundlaget for ansættelsen af kapitelstaksterne i Christian 4.s reces (af 27. februar 1643)¹³ og Danske Lov. Desuden pegede man på, at kornet i Ålborg stift almindeligvis var ringere og mere urent end i de andre stifter, at sandskuderne på nordveststranden udgjorde en alvorlig konkurrent i Norges-handelen, idet de kunne gøre 3 rejser til Norge, hver gang man fra Ålborg kunne gøre én. Man omtalte endvidere, at byg til maltgøring nødvendigvis måtte indkøbes, før kapitelstaksten blev sat, og at de fleste godsejere og præster »er kommen udi manér med, ej at ville sælge deres korn anderledes end efter kapitelstaxten.« Endelig oplyste man, at borgerskabet havde lidt »ubodelig skade og forlis«

13. Se V.A. Secher: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, 5. bd., 1903, s. 190. – Når borgmester og købmænd (se bilag 1) gør gældende, at art. 11 i Christian 4.s reces af 27. februar 1643 skal være »begyndelse til kapitelstaxten i Danmark«, har de naturligvis ikke ret heri. Kapitelstaksterne har deres oprindelse før reformationen. Se f.eks. Troels Dahlerup: Det danske slysselsprovsti i middelalderen, 1968, bl.a. s. 99 f., 225 og 308 f.

ved det foregående års kapitelstakst, idet det mistede $1/3$ af sin kapital, som sælgerne vandt. Det fremgår heraf, at klagen har sin baggrund i frygt for, at borgerskabet andet år i træk skulle lide skade ved alt for høje kapitelstakster. Klagen munder endelig ud i en bøn om nedsættelse af taksterne.

3

Forinden det videre begivenhedsforløb følges, som klageskriftet satte i gang, skal der gøres rede for de voteringer fra stiftets provster og præster, som de havde afgivet til stiftsøvrigheden i tiden fra 7. december 1715 til 8. januar 1716, og som var grundlaget for de påklagede kapitelstakster.¹⁴ I tabel 1 er givet en område-, herreds- og pastoratsvis oversigt over de enkelte præsters vota for henholdsvis rug, byg og havre. For overskuelighedens skyld er alle beløb angivet i skilling. Hvert pastorat er kun anført med hovedsognet. Efter hvert herred er anført gennemsnittet, udregnet ved at sammenlægge alle vota og at dividere summen med antallet af vota, altså svarende til den ovenfor omtalte fremgangsmåde fra 1742.

Tabel 1
Præsternes vota, område-, herreds- og pastoratsvis
(Angivet i skilling)

Mors, Nørre herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Tødsø	Didrik Christensen Schytte	120	80	44
Alsted	Jacob Nielsen Erslew	120	80	44
Sejerslev	Jens Iversen Holst	120	80	44
Flade	Søren Henriksen Ammidsbøll	132	88	44
Solbjerg	Christopher Jensen Svabonius	132	88	44
Dragstrup	Jens Nielsen Hegelund	128	88	44
Galtrup	Niels Mortensen Rhodius	132	88	44
Herredets gennemsnit:		126,3	84,6	44

14. C 1.363. Jf. note 3. Som regel skriver alle præsterne i et herred deres vota på samme ark. Undtagelser forekommer dog. I Børglum herred har hver præst for sig fremsendt sit votum.

Mors, Sønder herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Karby	Laurits Thøgersen Lassen	128	80	48
Nykøbing	Peder Lauritsen Damstrøm	112	72	48
Frøslev	Knud Berntsen Spormann	132	96	56
Lørslev	Niels Eriksen Gjern	116	72	48
Ø. Assels	Mads Jacobsen Brunow	112	72	48
Vejerslev	Balthasar Nissen	124	68	48
Tæbring	Hans Chr. Madsen Tidemand	112	72	48
Herredets gennemsnit:		119,4	76	49,1

Thy, Refs herred

Patorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Hvidbjerg	Peder Nielsen Hvidbjerg (Juul)	128	80	48
Jegindø	Just Nielsen Gerade	128	80	40
Søndbjerg	Christen Thomsen Hee	136	88	52
Helligsø	Jens Madsen Hvistendahl	128	80	56
Bødum	Saxo Henriksen Ascanius	128	80	48
Vestervig	Peder Henriksen Goische	136	88	56
Herredets gennemsnit:		130,7	82,7	50

Thy, Hassing herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Snedsted	Holger Sørensen Schandorff	160	72	64
Harring	Frederik Mathiesen Thestrup	160	80	64
Skyum	Peder Nielsen Lund	160	84	64
Hassing	Hans Jentoft	144	80	56
Visby	Esaias Klaumann	128	80	64
Bested	Peder Svendsen Kirketerp	144	80	56
Hvidbjerg	Hans Hansen Ramløse	140	72	52
Sønderhå	Niels Chr. Niemann	160	72	64
Herredets gennemsnit:		149,5	77,5	60,5

Thy, Hundborg herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Sjørring	Anders Hansen Harding	144	96	64
Skjoldborg	Frederik Jacobsen Langebeck	144	96	64
Hundborg	Michael Andersen Lederthoug	144	96	64
Nørhå	Jens Nielsen Scavenius	144	96	64
Vang	Hans Nielsen Bang	144	96	64
Thisted	Fr. Chr. Schnell	144	96	64
Herredets gennemsnit:		144	96	64

Thy, Hillerslev herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
V. Vandet	Peder Roaldsen	144	96	64
Nors	Johan Johansen Thorson	136	80	64
Ræer	Mads Andersen Thorup	136	80	64
Hjaremål	Jens Knudsen Schytte	144	88	64
Hunstrup	F.S. Rudbeck Christensen			
	Humble	136	80	56
Hillerslev	Peder Nielsen Moldrup	144	88	64
Sennels	Søren Madsen Høibjerg	144	88	64
Skinnerup	Hans Gertsen Mumme	144	88	64
Herredets gennemsnit:		141	87	63

Hanherrederne, V. Han herred

Patorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Tømmerby	Peder Pedersen Clementin	112	72	48
Klim	Chr. v. Ginchell Mathiesen	128	88	48
Hjortdal	Jørgen Pedersen Lund	116	80	48
Kollerup	Jens Jensen Bloch	128	88	48
Kettrup	Daniel Johansen Friedenreich	124	84	52
Øsløs	Michael Frantsen Vogelius	120	80	48
Herredets gennemsnit:		121,3	82	48,7

Hanherrederne, Ø. Han herred

Patorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Brovst	Chr. Henrik Mortensen Mygind	–	–	–
Øland	Peder Ludvigsen Blæhr	120	–	–
Torslev	Ancher Jensen Anchersen	120	80	–
Haverslev	Hans Jørgensen Kjergaard	128	80	56
Aggersborg	Hans Hansen Rostrup	136	72	40
Lerup	Hans Antoniusen Lessow	120	80	48
Herredets gennemsnit:		124,8	78	48

Vendsyssel, Hvelbo Herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Ingstrup	Jens Jensen Godsen	132	88	48
Saltum	Jacob Lauritsen Holm	112	80	48
Jetsmark	Svend Lauritsen Lemvig	112	80	48
Gøl	Anders Pedersen Thorning	128	80	48
Herredets gennemsnit:		121	82	48

Vendsyssel, Horns herred

Patorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Råbjerg	Niels Jørgensen Mygind	128	96	48
Tværsted	Peder Hansen Mossin	128	96	48
Horne	Jørgen Poulsen Kyng	144	96	48
Tornby	Iver Nielsen Iversen (Ærøe)	128	96	40
Bjergby	Christen Madsen Gassum	128	96	40
Sindal	Bertel Frandsen Bruun	128	96	48
Mosbjerg	Laurits Andersen Nim	144	96	48
Elling	Peder Jensen Fruegaard	128	96	48
Skagen	Poul Henningsen Bay (Kyng)	136	112	48
Herredets gennemsnit:		132,4	97,8	46,2

Vendsyssel, Vennebjerg herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Flade	Jens Olufsen Wang	128	96	48
Åsted	Christopher Mumme	144	88	48
Ugilt	Porse Jacobsen Hammer	140	80	48
Hjørring	Jørgen Jørgensen Finckenhoff	112	80	40
Harreslev	Hans Sørensen Faber	112	76	32
Jelstrup	Laurits Sørensen Laurbjerg	112	80	40
Rubjerg	Poul Nielsen Friis	104	72	32
Skallerup	Jens Christensen Elling	112	80	40
Herredets gennemsnit:		120,5	81,5	41

Vendsyssel, Børglum herred

Pastorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Sæby	Melchior Christensen			
	Hjardemaal	112	80	40
Understed	Jens Andersen Sneebang	136	96	48
Vrå	Jørgen Jensen Bergh	136	88	48
Skæve	Jacob Pedersen Bruun	128	88	32
Torslev	Eiler Henriksen Stampe	144	96	48
Vrejlev	Christen Pedersen Spliid	128	96	40
Børglum	Henrik Sørensen Brunow	128	80	40
Albæk	Jens Hansen Steinfeldt	128-144	96-112	48
Herredets gennemsnit:		131	91	43

Vendsyssel, Jerslev herred

Patorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Jerslev	Henrik Pedersen Klein	128	88	48
Dronninglund	Johan Johansen Budz	128	88	48
Hellevad	Peder Andersen Brøndlund	128	88	48
Tolstrup	Niels Iversen Christensen Ærøe	128	88	48
Vrensted	Eiler Chr. Arnoldsen Dyssel	128	88	48
Hallund	Jens Pedersen Brøndlund	128	88	48
Herredets gennemsnit:		128	88	48

Vendsyssel, Kær herred

Patorat	Præst	Rug	Byg	Havre
Vadum	Jes Hannibal Pedersen Jessen	120	84	48
Sundby	Kjeld Nielsen (Mule)	112	80	48
Hammer	Jens Henriksen Stampe	128	80	44
V. Hassing	Peder Jacobsen Hammer	128	84	48
Ulsted	Steen Clausen Kjærulff	128	84	48
Hals	Frederik Pedersen Bloch	128	84	48
Åby	Jens Nielsen Winther (Bergsted)	128	88	48
Herredets gennemsnit:		124,6	83,4	47,4

Som det ses, er der en meget stor spredning i præsternes vota. Dette gælder ikke alene de herredsvise gennemsnit, men undertiden også samme herreds sogne og naturligvis ikke mindst de enkelte sogne i stiftet som helhed. Selv om der er en tendens til, at høje vota følges ad for alle tre kornsorter, er der dog ikke fuldstændig parallellitet. Højeste gennemsnit for rug har Hassing herred med 149,5 sk, laveste har Mors Sønder herred med 119,4. For byg ligger Horns herred højest med 97,8 sk og Mors Sønder herred lavest med 76 sk. For havrens vedkommende tegner Hundborg herred sig for det højeste gennemsnit på 64 sk, Vennebjerg herred for det laveste på 41 sk. Det største udsving inden for de enkelte herreder udviser for rugens vedkommende Hassing herred, hvor 4 præster angiver 160 sk og én 128 sk. For byg findes det største udsving i Mors Sønder herred med ét votum på 96 sk og flere på 72 sk. Havren viser både i Refs, Ø. Han, Vennebjerg og Børglum herreder udsving på 16 sk – i de to første mellem 56 og 40 sk, i de to sidste mellem 48 og 32 sk. De absolut største udsving for rugen findes mellem de 4 vota på 160 sk i Hassing herred og ét i Vennebjerg herred (Rubjerg s.) på 104 sk, en difference på 53,8% i forhold til det laveste votum. Byggen svinger mellem 112 sk som højeste votum (Skagen) og 68 sk som laveste (Vejerslev i Mors Sønder herred), en difference på 64,7%. Størst, nemlig nøjagtig 100%, er udsvingene for havre, hvor alle vota i Hundborg herred og alle i Hillerslev herred på ét nær (Hunstrup s.) ligger på 64 sk, mens to sogne i Vennebjerg herred (Harreslev og Rubjerg) og ét i Børglum herred (Torslev) ligger på 32 sk. Enkelte herreder udviser en påfaldende ensartethed. Det gælder først og fremmest Hundborg og Jerslev herreder, hvor samtlige vota på alle tre kornsorter er aldeles ens, og i lidt mindre grad Hillerslev herred. Det er næppe meget forkert at antage, at der mange steder har været en tendens til for nemheds skyld at følge den, der voterede først.

I enkelte tilfælde er præsternes vota ledsaget af kommentarer, der mere eller mindre kan sige noget om korndyrkningen og kornhandelen. Bl.a. oplyser nogle

præster, hvor kornet sælges. F.eks. hedder det fra Ø. Assels: »Udi Øster og Vester Assels sogner sælges til Nykøbing tønden af (*her følger priserne*).« Fra Kettrup hedder det: »Kornkøbet falder ulige, som der kommer skibe fra Norge til.« Fra Brovst meldes, at »her udi Brovst og Svenstrup sogner haver jeg ej fornøden nogen at have solgt eller købt noget korn, uden hvad som de haver ført til Øland for deres sild.« Præsten i Torslev oplyser, at »udi Torslev sogn er intet korn solgt til nogen anden end købmændene i Aalborg, som har lovet dem penge efter kapitelstaxt derfor.« Som et post scriptum tilføjes: »Havre falder her intet at sælge af.« Fra Skagen lyder det: »Udi Skagen hvor intet korn sælges og kommer lidet til købs.« Men også andre oplysninger forekommer, f.eks. om høstens udfald. Fra Vestervig meldes: »Kornkøbet 1715 i Refs herred kan efter dette års afgrøde, som i skæppen ej svarer til det, man ventede ... ej ringere ansættes end ...«. De særlige problemer vedr. handel efter kapitelstakst antydes i følgende kommentar fra Sjørring: »Korntaxten for aar 1715 kan man vel ikke forsvare for kirkerne og de, som sælger efter kapitelstaxten, anderledes at sætte, end som herefter følger, i henseende at købmanden ej alene tager, eller tage lader, et strengt maal med kraftigste kaste i tønden, men endog faar opbud paa hver tønne.« Som det senere skal ses, er disse spontane kommentarer dog for lidet at regne mod dem, som siden fremkommer under sagens videre forløb, og som, om man så må sige, for fuldt orkester gennemspiller de temaer, der her blot er anslået.

4

Som nævnt blev kapitelstaksten for 1741 på rug for Vendsyssel fastsat til godt 30 sk eller ca. 10½% under gennemsnittet af præsternes vota. Af tabel 2 ses det, at den tilsvarende takst for 1715 med 136 sk ansattes 10 sk eller ca. 8% højere end gennemsnittet af præsternes vota. En tilsvarende tendens til, at stiftsøvrigheden er gået en del over præsternes gennemsnit, ses også for de øvrige 1715-takster. Eneste undtagelse er taksten på havre for Thy, som er 56 sk mod præsternes gennemsnit på 59,7 sk. Overhovedet er stiftsøvrighedens »overbud« lavest for de allerede høje Thy-vota. Der er nok grund til ved denne sammenligning mellem 1715 og 1741 at mærke sig to forhold: dels, som allerede antydtes, at i 1742 var der også herredsfogdernes vota at tage med i betragtning, og dels at eksemplerne synes at bekræfte en ofte gjort iagttagelse, at kapitelstakster formentlig har en vis prisudjævnende tendens derved, at de hverken følger prisudsvingene fra år til år helt til bunds eller helt til tops. Men afgjort interessant er det tillige at bemærke, at stiftsøvrigheden tilsyneladende spiller aktivt med heri og ikke blot mekanisk følger gennemsnittet af præsternes vota. I tabel 2 er tillige til sammenligning anført de priser, som i følge Ålborgkøbmændene skulle være de gængse landekøbspriser i de enkelte takstområder. De ligger med en enkelt undtagelse (havre på Mors) væsentligt under gennemsnittene for præsternes vota, men dog ikke

lavere, end at enkelte præster i de pågældende områder, som det kan ses i tabel 1, befinder sig på samme niveau. I tabel 2 en endelig vist kapitelstaksterne fra landets øvrige takstområder.¹⁵ Det skal for god ordens skyld bemærkes, at områdegennemsnittene i tabel 2 naturligvis er udregnet som gennemsnit af alle de enkelte vota og ikke som gennemsnit af herredstallene.

Tabel 2

De områdevisse gennemsnit af præsternes vota, områdernes kapitelstakster for 1715, Ålborgkøbmændenes påstand om landekøbet og kapitelstaksterne for landets øvrige takstområder (Angivet i skilling)

	Rug	Byg	Havre
<i>Mors</i>			
Nørre herred	126,3	84,3	44,0
Sønder herred	119,4	76,0	49,1
Områdets gennemsnit	122,9	80,3	46,6
Kapitelstaksterne for 1715	128	84	48
Landekøbet if. Ålborgkøbmændene	96-112	64-72	48
<i>Thy</i>			
Refs herred	130,7	82,7	50,0
Hassing herred	149,5	77,5	60,5
Hundborg herred	144,0	96,0	64,0
Hillerslev herred	141,0	87,0	63,0
Områdets gennemsnit	141,9	85,3	59,7
Kapitelstaksterne for 1715	144	88	56
Landekøbet if. Ålborgkøbmændene	104-120	64-72	48
<i>Hanherrederne og Vendsyssel</i>			
V. Han herred	121,3	82,0	48,7
Ø. Han herred	124,8	78,0	48,0
Hvetbo herred	121,0	82,0	48,0
Horns herred	132,4	97,8	46,2
Vennebjerg herred	120,5	81,5	41,0
Børglum herred	131,0	91,0	43,0
Jerslev herred	128,0	88,0	48,0
Kær herred	124,6	83,4	47,4
Områdets gennemsnit	126,0	86,6	45,8
Kapitelstaksterne for 1715	136	88	48
Landekøbet if. Ålborgkøbmændene	96-112	64-72	—

15. Her gengivet efter C I. 355. Jf. note 3. Om kapitelstaksterne som helhed, se i øvrigt: Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. Statistiske Medd., 4. rk. 15. bd., 1. hæfte, 1904.

	Rug	Byg	Havre
<i>Kapitelstaksterne for 1715 for landets øvrige takstområder</i>			
Sjællands stift	168	124	80
Fyn	120	96	56
Lolland	96	96	72
Falster	92	88	64
Ribe stift	128	96	48
Århus stift	128	88	48
Viborg stift	136	96	60

5

Biskop Frands Thestrup reagerede straks på købmændenes klage af 10. februar 1716 med en skrivelse af 12. februar til provsterne i Thy,¹⁶ hvori der anmodes om en redegørelse for de indgivne vota. »Da vi (*biskop og stiftamtmand*) i taxten have rettet os efter de flestes vota og indgivne taxt, saa ville Hans Velærværdighed med sine herredsbrødre indgive forklaring, hvad føje de har haft til saa høj en pris, og om de kan forsikre, at kirkeværgerne efter vores taxt kan sælge kornet, at det ikke skal blive liggende, kirkerne til skade, mod lovens pag. 381, art. 16, men de kan være visse, at kirkernes bedste ved deres taxt søges, eller man efter købmændenes formening skulde i tide have føje til at sætte taxten ringere, som de med haardeste expressioner paastaar saa højt som ingenlunde kunne bevises nogen sted at sælges.« En nogenlunde tilsvarende skrivelse udgik til provsterne i Vendsyssel og Hanherrederne,¹⁷ men først den 29. februar, efter at en del af svarene fra Thy var indkommet. Denne sidste skrivelse, hvori der fornemmes en højere grad af irritation over købmændenes klage end i den første, slutter med en antydning af, at det er gejstlighedens troværdighed, der på betænkelig vis er draget i tvivl og står på spil: »Hvilken haarde beskyldning paa den hæderlig orden, som ingenlunde kan taales, saa vil jeg formode, hver som har givet anledning til saa høj pris, maa vide, hvad der kan være til hans frelse.« Til Mors ses der ikke at være sendt nogen skrivelse.

Disse to skrivelser fra biskoppen, der dog ikke fuldt ud oplyste om indholdet af købmændenes klage, udløste et voldsomt røre blandt stiftets provster og menige præster. I tiden mellem 17. februar og 26. marts¹⁸ afgav de deres svar til stiftsøvrigheden, og de var ofte med både næb og klør og med hårde modbeskyldninger mod købmændene, der virkelig måtte sande, at de havde stukket hånden i en

16. C 1.9. Kopibog 1709-16, fol. 354 r.

17. *Ibd.*, fol. 356 v.

18. Præsterne i Thy afgav deres svar i tiden 17.-25. februar, præsterne i Vendsyssel 4.-26. marts. Fra Hanherrederne foreligger ingen svar.

hvepserede. Det fornemmes, at ophidselsen blandt præsterne steg, efterhånden som indholdet af købmændenes klage gradvis sivede ud, og det blev kendt, hvad de »haarde expressioner« konkret dækkede over. Den 14. marts skrev provsten over Refs herred J.H. Goische i Vestervig, som allerede den 23. februar havde indsendt sit og sine herredsbrødres svar, et nyt brev til biskoppen, hvori det bl.a. hedder: »Af Deres ... skrivelse til mag. Thestrup i Rosholm,¹⁹ som assess(or) Mollerup²⁰ var saa god og lod mig faa en smag af, ses noksom ... at De ej vil have Deres underhavende præster skal være nogens nid under ...«. Senere hedder det, at han (Mollerup) »bifaldt min mening, at præsterne samtlige i hvert herred giver en memorial ind til Dem og stiftamtmanden, derudi besvarende og besværgende sig over købmændenes ubillige last og klage med begæring, De præsternes forurettelse for Hans Majestæt vilde andrage, at dennem maa ske nogen satisfaktion med erklæring og pengestraf til fattige præsteenker af købmændene.« Som eksponent for den harme, købmændenes klage fremkaldte i gejstligheden, kan stå den »apologi mod Aalborg borgeres beskyldning« af 28. april 1716, som samme provst Goische på Refs herreds præsters og egne vegne indsendte til stiftamtmand og biskop, og som aftrykkes som bilag 2 som det gejstlige modstykke til købmændenes klageskrift.

6

At der kunne komme en 2. runde, hvor man skulle forsvare sine oprindelige vota, er for øvrigt nok kommet bag på præsterne. Nogle havde rent ud sagt glemte, hvad de voterede i første omgang. Et par af dem var så ærlige åbent at erkende det (»saa vidt mig mindes, er ovenmeldte korntaxt sat som følger ...«).²¹ Andre afslørede det ved uden forbehold for erindringsssvigt at anføre andre tal end de oprindelige. Alle har nok herefter gjort sig til vane at tage kopi af deres vota. For de 6 præster, som på grund af erindringsforskydninger angav andre priser i 2. runde, var der gennemsnitligt tale om væsentligt lavere tal end i 1. runde, nemlig for rug 136,67 sk mod oprindeligt 142,67, for byg 81,33 mod 92,67 og for havre 52,00 mod 58,67. De glemsomme præster var E. Klaumann, Visby s., P. Lund, Skyum s., P. Roaldsen, V. Vandet s., Jens Schytte, Hjaremål s., Poul Henning-

19. Frederik Mathiesen Thestrup, præst til Haring og Stagstrup s., synes besvogret med Peder Nielsen Mollerup, idet de begge var gift med en Jensdatter Laasbye. Han var brodersøn til biskop Frands Thestrup. Han boede på den tidl. hovedgård sen. præstegård Rosholm, Haring s.

20. Om Peder Nielsen Mollerup (1651-1737) til Vestervig, se f.eks. Jeppe Aakjær: Den møllerupske Retssag 1722-24, i Jyske Saml., 3. bd., III, 1901-03, s. 279 ff. Han skal if. Aakjær være broder til præsten i Hillerslev s., Peder Nielsen Moldrup (se tabel 1) og var formentlig svoger til Fr. Thestrup (jf. note 19). Titlen kammerassessor, som Mollerup selv benytter i sin attest af 15. april 1716, fremlagt i Hassing-Refs herreders ting, må vel være honorær, da han ikke ses at have virket i centraladministrationen.

21. E. Klaumann, Visby s. (C 1.363).

sen, Skagen s., og Laurits Andersen, Mosbjerg s. Man kan måske formode – i hvert fald ikke udelukke – at en og anden af de præster, som havde en bedre hukommelse eller måske havde været så forsynlig at tage genpart af sine vota, også ville være gået lidt lavere i 2. runde, hvis hukommelsen havde svigtet. Med andre ord: de 6 præsters hukommelsessvigt indicerer nok en mere udbredt tendens til snarere at gå til overkanten end til underkanten ved den normale votering, som man vel ikke regnede med siden at blive afkrævet nærmere motivering for.

Som tidligere nævnt gav 2. runde, foruden til ophidsede skældsord og modanklager mod købmændene, også anledning til fremkomsten af mange værdifulde oplysninger om kornproduktion og kornhandel m.m. I det følgende skal de vigtigste af disse temaer omtales og illustreres med karakteristiske udsagn.

En væsentlig rolle i præsternes forsvar for deres vota spillede udfaldet af høsten. Her var man helt uenige med Ålborgkøbmændene om, at der i 1715 havde været en »af Gud højt velsignet afgrøde i Aalborg stift.« Efter præsternes udtalelser at dømme skal høsten tværtimod have været fra 25 til over 50% ringere end i 1714. Provst Schandorph taler om »stor misvækst« på rugen i Thy. »Naar man tilforn kunde faaet 2 td rug ungefær af et læs, kan man næppe naa nu 1 td, og hos de fleste meget mindre,« siger han, »1 tde af læsset i det højeste« er også Hassingpræsten H. Jentofts vurdering. Christen Hee, Søndbjerg s., kan dog melde om 9 skæpper af læsset. J. Hvistendal, Helligsø s., siger, at »afgrøden i aar 1715 haver meget afslaget, nemlig ruget den 3die, bygget den 4de del, og havret i ligemaade meget formindsket.« Når provst Goische i Vestervig kan berette, at »en med de største proprietarier her i landet²² (har) tilstaaet for mig, at hans avl paa 3 dele nær ej var saa stor som forrige aar«, skal dette vel fortolkes således, at han avlede 2/3 dele af det normale. Goische kan også forklare, hvordan Ålborgkøbmændene kunne have fået opfattelsen af en rig høst: »Thi bonden og vi ved endelig bedre end de, der kun har set afgrøden paa marken og i straet, som var en rig høst, hvad kærven gav af sig i skæppen, Gud være tak for det, den gav, dog var høsten ej derudi nær saa rig, som den syntes paa marken og i laden.« I Skyum sogn havde man åbenbart været særlig uheldig. P. Lund beretter om ukrudt, der var yppigere end det rene korn, og »over alt er kornet her i sognet forslaget af den store hagl, at man af et helt læs, som regnes for 3 traver, næppe skal naa de 3 à 4 skæpper, da man de forrige aaringer ... fik 2 tdr.« Om dårligt vejrlig taler også Jens Andersen Sneebang, Understed s., der finder det et »under om rugen ikke endnu bliver langt dyrere, for mange store herregaarde her i landet er der saaet lidet rug til, og ved somme slet intet, og det, de saaede, æltede de ned i vandsøler formedelst den continuerende regnen.« Af hans egne sognefolk fik selv de bedste og største gårdmænd lidet eller intet sået. Om sit eget kan han »sandfærdig sige,

22. Der er formentlig tale om den i note 20 nævnte Peder Nielsen Møllerup til Vestervig, jf. note 20.

at det gulv i min lade, som i gode rugtider har givet 24 tdr, gav i aar ikkun 12 tdr.«

I sin tidligere omtalte afhandling om kapitelstakst og kornmål gør Kristof Glammann gældende, at handel efter kapitelstakst havde sine egne regler, der forudsatte topmål eller et overmål på tønden på 1 fjerdingkar eller godt 3% for rug og byg og 1½ fjerdingkar eller godt 4% for havre.²³ Præsternes forsvar for deres vota til kapitelstakst indeholder adskillige oplysninger, der bekræfter eksistensen af et særligt kapitelsmål, men som samtidig viser, at man i kornhandelen ikke engang begrænsede sig til at benytte det ordinære tøndemål på 144 pottes eller det ordinære større kapitelsmål. Oven i dette kunne lægges et øjensynligt rigt varieret yderligere overmål, som man kan fristes til at tro har tjent som en reguleringsfaktor i det noget stive system, som handel efter kapitelstakst nok har været. Det er naturligvis muligt, at præsternes vidnesbyrd herom i den givne situation kan være en kende mere dramatiske end virkeligheden; men at fænomenet er reelt nok, er der næppe grund til at betvivle.

P.N. Hvidberg, Hvidbjerg s. (Refs h.) oplyser, at en del af hans sognemænd »tilstaar i Guds sandhed, at de kan faa 6 mk for 9 skæpper byg i Holstebro, og sandelig købmændene i Aalborg baade med overmaal og kasten i tønden faar mere baade af proprietair og præst til hver tønde end 9 skæpper.« Det er altså i Holstebro ikke 1 fjerdingkar, men en hel skæppe eller 12½% i overmål, der er tale om, og i Ålborg endnu mere, nemlig så meget mere som kasten i tønden afstedkommer. Provst Goische i Vestervig siger i sin apologi af 28. april 1716, at Ålborgkøbmændene kræver et vist kvantum pr. 100 tdr over kapitelsmål »og ikke desmindre ... maaler os vor korn fra med kornets tærsken i tønden.« H. Jentoft, Hassing s., oplyser, at købmændene anvender »strengt maal« og kræver 1 td på 20 tdr i opmål. F. Thestrup, Harring s., gør den langt mere vidtgående påstand gældende, at når Ålborgkøbmændene skal købe efter kapitelskøb, »maales den sælgende ej alene 2 tønder fra, som han på hver snes kan have mere i Tisted, Klitmøller og andensteds end hos dem, men de end og derforuden vil have 5 eller 6 tønder paa hundrede for intet.«

Som modsætningen til topmålet var det strøgne mål, var modsætningen til at kaste eller tærskne kornet i tønden det løse mål, som i følge Hans Ramløs, Hvidbjerg s. (Hassing h.), anvendes i handel mellem godsejere og deres egne bønder eller mellem bønder indbyrdes, mens »Aalborg købmænd ikke med kapitelsmaal vil være fornøjet.« En fornemmelse af, hvor stor forskellen mellem »løst mål« og »kysten i tønden med skuffer« var, fåes af den oplysning fra Søren Madsen Højbjerg, Sennels s., at det første er solgt til 8 mk 8 sk, mens det sidste »kunde nok blive 8 sk mere«, altså 144 sk mod 136 sk eller 5,9%. Heraf skulle med passende forsigtighed kunne sluttes, at en tønde kastet korn kunne rumme op

---

23. Op. cit., s. 492.

mod 2 fjerdingkar mere end en tønde med løst mål.²⁴ Af selve metoden ved kastningen giver provst H.S. Schandorph, Snedsted s., et indtryk: »De (*Ålborg-købmændene*) taler ikke om, hvorledes de ved deres udskikkede (*folk*) med kgl. allernaadigst forordning omgaaes med maalet«, de har »hulskovler og løfter dem højt i vejret, at det kan synke vel i tønden og vil endda have 1 td paa hver 20 tdr.« Peder Nielsen Moldrup, Hillerslev s., taler om, hvordan han hellere sælger »til norske og andre med jævn slet haandmaal uskuffet, end efter kapitelsstaxt med streng kast i tønden og give foruden 1 fjerdingkar paa tøndens kapitelsmaal.« Andre præster omtaler i mere eller mindre neutrale vendinger, at kapitelsmålet er 1 fjerdingkar over 8 skæpper på tøndens, men nogle nævner også det »strenge kapitelsmaal«, f.eks. Hans Mumme, Skinnerup s., der taler om »det strenge kapitelsmaal, som gemeenlig beløber sig til 8 à 10 tdr paa 100.«

Med andre ord: Kapitelstaksten er en pris, der normalt som et minimum forudsætter 1 fjerdingkar opmål på tøndens, men ofte, om præsternes ord står til troende, langt mere – både ved en tættere sætning af kornet i tøndens og ved tillæg af et varierende antal tønder pr. 20 eller 100 tdr. Man kunne så fristes til at rejse det spørgsmål, hvor meget gejstligheden i grunden reelt opnåede ved høje kapitelstakster, når købmændene mere eller mindre formåede at kompensere for dem ved overmål og lignende. Svaret på dette spørgsmål kræver en omfattende undersøgelse af alle de sammenhænge, hvori kapitelstaksten reelt tjente som afregningsgrundlag, f.eks. også sognebøndernes afgift for fæstet tiende. De har jo næppe haft de pressionsmuligheder som købmændene.

I den nedenfor omtalte tingsvidnesag ved Hassing-Refs herreders ting var borgmester Giørup og hans medunderskrivende købmænd indstævnet til dels at påhøre dokumentation for grundlaget for præsternes vota og dels at få forelagt vidnesbyrd (læs: anklager) om »Aalborg købmænds forhold med kornmaal og anden købmændskab i fjordene her i Thyland.« Den sidste del af sagen blev ikke gennemført, men i de enkelte præsters forsvar for deres vota får den sin fyldige behandling, og ikke blot hvad Thy angår. Foruden kornmålet, som ovenfor er omtalt, er et gennemgående tema, at købmændene udnyttede de fattige bønderns trang til straks efter høsten at gøre en del af deres korn i penge. Provst Goische er inde på det i sin apologi, men har også allerede tidligere både i sit personlige forsvar for sit votum og i den følgeskrivelse af 23. februar, hvormed han til biskoppen samlet fremsendte sine herredsbrødres udtalelser, omtalt dette forhold. Han hævder, at den slette pris, købmændene sætter kornet i for bonden, som enten trænger til deres penge eller varer, har forårsaget, at en del godsejere, for ikke at »se paa deres bønder skulde sælge sig selv til skade«, har tilbudt at

24. Til sammenligning kan anføres, at der ved kornmålingsforsøg i 1787 på Proviangården i København blev konstateret variationer i kornmålet for rug på 4,12% ved de forskellige metoder til fyldning af korntønden. Ved tilsvarende forsøg på Børsens lofter med havre forekom variationer på indtil 9,97%, og med uharpet malt på Bryghuset op til ikke mindre end 16,79% (RA. Rtk. 2416.104. VII. Dokumenter vedk. kornopmålingsforsøg ... 1787).

forstrække dem med penge til købmanden mod tilbagebetaling i byg til mindst 5 mk (80 sk) tønden. Det skulle i følge provst Goische nærmest være en taktik fra købmændenes side således at afpresse de fattige bønder kornet til priser under landekøbet for derved også at trykke kapitelstaksten. Der ligger jo heri en erkendelse af, at Ålborgkøbmændene for så vidt kunne have ret i deres påstand om væsentligt lavere priser end kapitelstaksten, som det også bekræftes af J. Hvistendal, Helligsø s.: »Hvad bonden sig belanger, om han maa have solgt for ringere pris, lader jeg staa; thi han faar at sælge fast imod sin vilje for, hvad han kan faa, eftersom trang gør købet, men han sælger ofte for ringere køb, end han selv kan faa, naar han trænger til det, om vaaren til at saa, og som sommeren til at æde.« Christen Hee, Søndbjerg s., mener ikke, det kan forbinde præsterne, »hvad køb nogle prangere kunde gøre ved Mikkelsdagstide hos en fattig bonde, som havde ej nærmere at redde sig med.« Peder Roaldsen, V. Vandet s., der hørte til dem, som kom for skade i 2. runde at angive væsentligt lavere priser end i sit oprindelige votum, mener ikke, at »man kunde med god manér sætte prisen aldeles efter det, som det sælges for til købmændene, der kommer op i havnene tidlig om aaret at købe, da mange af landfolkene, der højlig trængt til penge til skatter og andre afgifter, nødes til at sælge deres korn for, hvis købmanden vil give.« – At det dog ikke udelukkende var Ålborgkøbmændene, der købte korn for billigt, fremgår af svaret fra Peder Nielsen Moldrup, Hillerslev s., som omtaler »Tidsted torvekøb, der ikke agtes (*for*) landekøb, hvor en fattig møder saa trængende til salg, som en anden fattig til lidet at købe; thi kornhandlere der (*er*) snart nævnet.« I følge J. Godsen, Ingstrup s., har Ålborgkøbmændene i øvrigt senere været mere villige til at give gode priser for kornet. Han har selv i sin forvaring et brev fra en Ålborgkøbmand, »dateret udi febr. siden kapitelstaxten er bleven sat«, som gerne vil købe en snes tønner rug til kapitelstakst. Og hans sognebørn har berettet ham, »at de i dette aar (1716) har faaet hos Aalborg købmænd (*for byg*) 5 mk 4 sk (84 sk) foruden noget fjerdingkar, som ikke gives uden, naar der sælges efter kap. taxt.« Dette må formentlig forstås sådan, at de mod sædvane har fået den anførte pris uden at give det fjerdingkar topmål, som var sædvanligt, når der handlede efter kapitelstakst. Ja, »der er vel de, der prætenderer mere end et fjerdingkar, om de skal købe efter kapitelstaxten,« følger han til. E.C. Dyssel, Vrensted s., understreger, at købmændene jo slet ikke er forpligtet til at følge kapitelstaksten. »Saa som kapitelstaxten er alene sat for kirker, skoler og hospitaler, og købmændene ikke obligeres imod deres vilje derefter at købe, saa synes, at dersom (som dog ikke kan bevises) den ansatte taxt skulde være til skade for vedkommende, saa falder den dispute uden for købmændenes forum.«

7

Midt under den voldsomme opstandelse, som Ålborgkøbmændenes klage havde vakt, fandt begge parter anledning til at inddrage retsvæsenet. Først indstævnedes

købmændene den 16. marts 1716 stiftamtmand og biskop til den 23. marts for Ålborg bytings ret »at anhøre vidner, attester og hvis videre dokumenter med mere, som samme tid udi retten vil blive proponeret og fremlagt, alt angaaende, hvad næstafvigte aars 1715 kornafgrødes almindelige landekøb i Vendsyssel, Thy og Mors lande fra Martini sidst afvigte og hidindtil paa rug, byg og havre været haver«. ²⁵ Derpå svarede provsterne H.S. Schandorph, Hassing h., og Anders Harding, Hundborg h., med på egne og deres herredspræsters vegne den 23. marts at indstævne borgmester Giørup og hans 7 medunderskrivere til den 16. april for Hassing-Refs herreders ting at påhøre vidner og attester angående, »hvad fundament de (*provsterne og præsterne*) haver haft at give deres vota paa 1715 aars korns afgrøde i Thy, saavel (*som*) til vidners paahør ang. Aalborg købmænds forhold med kornmaal og anden købmandskab i fjordene her i Thyland«. ²⁶ Så var krigen ført over i fjendens lejr.

Disse to tingsvidnesager understreger alvoren i konfrontationen mellem de to parter, som ud over økonomiske interesser også havde deres ære og troværdighed på spil. Foruden at indeholde vidneudsagn om handelspriser på korn og om høstens udfald 1715 er sagerne skoleeksempler på de bedste prokuratorkneb i tidens stil.

Som prokurator for Ålborg bytings ret havde stiftsøvrigheden engageret mons. Jochum Madsen Buch, der gjorde gældende, at stiftamtmand og biskop ikke mente sig forpligtede til at »staa til rette og ansvare, hvorledes vi sætter kapitels-taxten«, lige så lidt som »de (*købmændene*) er pligtige derefter at købe.« Dog ville man strække sig til at tilkendegive, »at vi som sædvanligt i aar, som forrige aaringer, haver rettet og grundet den af os satte kapitelstaxt paa stiftsprovsterne og præsterne deres til os indgivne vota.« Denne tilkendegivelse var, som påvist i tabel 2, ikke helt korrekt, hvis den skal forstås sådan, at man helt og holdent skulle have fulgt de indsendte vota. Dens formål var imidlertid at danne grundlag for en afvisningspåstand. Da taksterne hvilede på provsters og præsters vota, og da disse vota var beskyldt for at være ubillige, ukristelige, uforskammede osv., »saa protesterer vi i heftigste maader, at ingen vidner bliver førte eller attester imodtagne, førend og præsterne her i stiftet ... bliver stævnet.« Hertil svarede købmændenes prokurator mons. Bendix Øgler, at sagen jo alene drejede sig om at belyse det almindelige landekøb i Vendsyssel, Thy og på Mors, hvad man ikke skulle formode kunne være stiftamtmand og biskop til mishag, »saasom ikke tvivles, at de jo som retsindig overøvrighed gerne efter Guds og kongens lov skulde ville høre og befordre sandhed.« I øvrigt fandt Øgler i sit indlæg snildt lejlighed til at anføre de landekøb, som det med vidner og attester var hensigten

25. C 1.70. Jf. note 10.

26. C 1.363. Jf. note 3. – Det forekommer ejendommeligt, at provst Anders Harding, Hundborg h., optræder ved denne lejlighed, og ikke provst J.H. Goische, som var provst over Refs herred, og som jo i øvrigt synes, ved siden af provst Schandorph, at have været den mest aktive i kampen mod købmændene.

at bevise, nemlig: i Vendsyssel 96-112 sk for rug, 64-80 sk for byg og 32-40 sk for havre; på Mors 96-112 sk for rug, 64-72 sk for byg og 48 sk for havre med mindst 2 skæpper topmål på tønden; og i Thy 104-120 sk for rug, 64-72 sk for byg og 48 sk for havre. Så var det jo for så vidt mindre afgørende, om selve attesterne formelt blev fremlagt! Et væsentligt punkt i Øglers indlæg var det i øvrigt, at modparten ikke i retten havde fremlagt købmændenes klage af 30. januar til Rentekammeret eller deres memorial af 10. februar til stiftsøvrigheden. Følgelig kunne disse dokumenter og deres indhold ikke påberåbes, og altså indeholdt denne sag ikke beskyldninger mod provsterne og præsterne. »Hvad sammes (10. februar-klagen) indhold kan have været, udviser det nok i sig selv til videre besvaring og udtolkning, om det bliver retten betroet.« – Efter videre tovtrækkeri mellem de to prokuratorer »gav byfogden til afsked« en ganske besynderligt motiveret afvisning af købmændenes krav om vidneførsel: Da Øgler på disses vegne havde tilkendegivet landekøbspriserne, »der ikke nær skal opnaa de vota, som provsterne og præsterne ... indgivet haver, saa formedelst de skal mod hinanden være stridige, vidstes ej vidner, attester og bevisligheder i saa maader at kunne tilstædes at imodtage.« Det er unægtelig svært at frigøre sig fra en grim mistanke om, at byfoged Laurids Svendsen, stillet i et væmmeligt dilemma, trods alt anså det for vigtigere at stå sig vel med stiftsøvrigheden end med borgmester og købmænd.

I sagen ved Hassing-Refs herreders ting var provsterne og præsterne repræsenteret af Hans Tomasen i Nørhå, mens Ålborgkøbmændene havde engageret byfogden i Nibe, sr. Niels Ilkiær som deres prokurator. I øvrigt var det fra gejstlighedens side provst Holger Sørensen Schandorph eller »mag. Holger«, som retsskriveren oftest titulerer ham, der førte det store ord. En god del af tiden gik med skænderier om stævningernes datering og lovlighed i det hele taget og om dateringen af sr. Ilkiærs fuldmagt. Ilkiær undlod herunder ikke at advare sættemereren Poul Madsen, som forestod retten, om at tage sig i agt, at stævningerne var »dateret imod loven«, og skulle han »antage noget eller tillader ringeste tødels førelse, saa producerer han (*Ilkiær*) i kraftigste maade over ermeldte sættefoged for alle becostninger, skade og tort, de indstævnte derved kan tilføjes.« Mag. Holger svarede igen med at påtale, at sr. Ilkiærs fuldmagt var dateret »d. 12. april, som var 1. paaskedag 1716«, og »man skulle have formodet, at saa høj en øvrighedsmand (*borgmester Giørup*) burde at observere saa høj og hellig en fest og dagens hellighed.« Det kunne jo nok lyde som en alvorlig forseelse ikke at have iagttaget påskens hellighed, hvis det ikke bare var for det, at sr. Ilkiær kunne replicere, at »retten og alle tilstedeværende saa, at Ilkiær her paa »tingebordet«, formedelst dato var udeladt, skrev den 12., og da mag. Holger gjorde stor væsen deraf, formedelst det var paaskedag, forandrede han det til den 10., som fuldmagten udviser.« Mag. Holger opnåede dog ved sit angreb på fuldmagten, at Ilkiær på sin side, »formedelst at blive den pine endt«, gav køb med hensyn til stævningernes lovlighed, så sagen kunne fortsætte.

Først fremlagde mag. Holger da en attest af 15. april 1716 fra kammerassessor

Peder Nielsen Mollerup til hovedgården Vestervig om kornvæksten 1715 og om kornkøbet: Væksten på halm og græs var langt bedre end året før, »men derimod udi korn til skæppen saa lidet, at jeg ... ikke avlede nær en 3die part saa meget rug som næste aar tilforn.« Byggen, »som meget laa i leje, er svang i toppen«, og hans bønder klager, »at de ej har til landgilde og tiender.« Hvad kornkøbet angår, oplyser Mollerup, at han ikke har »solgt 1 td af nogen slags (af) sidste aars avl til nogen købstadmand i Aalborg,« da borgmester Giørup, sr. Christen Seillegger, sr. Povl Jensen »og flere af de bedste Aalborg borgere ingen vilde købe for visse køb, men alle vilde købe efter ventende kapitelstaxt, hvortil jeg ikke vilde resolve, inden jeg først vidste taxten.« I øvrigt havde han fået sit landgilde- og tiendekorn betalt med 9 mk (144 sk) for rug, 5 mk 4 sk (84 sk) for byg og 3 mk 8 sk (56 sk) for havre, alt betalt i rede penge.

Men dernæst kørte mag. Holger frem med det helt store forsvar for præsternes vota. Allerede den 13. marts, altså før Ålborgkøbmændene rejste tingsvidnesag, havde de to provster til alle Hassing og Refs herreders sogne rundsendt en såkaldt »skriftlig beskikkelse« med følgende 4 spørgsmål, hvorpå sognefolkene skriftlige svar afæskedes: 1) Om kirkeværgerne og andre godt folk kan være fornøjede med den lovlige kapitelstakst på afgrøden på år 1715 sat her i Thy, nemlig i td rug 9 mk (144 sk), byg 5 mk 8 sk (88 sk), havre 3 mk 8 sk (56 sk)? 2) Om rugavlingen af forleden år er bedre eller mindre end i fjor eller forrige åringer? 3) Hvad de har fået af hinanden fra Mikkelsdag (29. september) sidst hidindtil? 4) Hvad de har betalt for deres konge- og kirketiende, og om de ikke har givet det med god vilje? Ikke alle 4 spørgsmål blev udtømmende besvaret overalt efter retsreferatet at dømme. Fyldigst besvaredes spørgsmålene 2 og 3. Som en prøve anføres Stagstrup sognefolks svar: »Vi kan intet andet skønne, end kapitelstaxten for aar 1715 dens ruggørde 9 mk (144 sk), byg 5 mk 8 sk (88 sk) og havre 3 mk 8 sk (56 sk) er jo kristelig og billig for alle. Aar 1715 dens ruggørde har været hel slet for den store misvæksts skyld, at man af læsset snart ej kan faa uden 5 eller 6 skæpper, da man forrige aar kunde faa 1½ tønne af læsset og undertiden 2 tdr; derforuden er der en stor del urent af klauer, ærter, pranske, hejre, klintefrø, saadan en td rug kan vel faaes for 7-8 mk (112-128 sk), 1 td rent rug 10 mk (160 sk), bygget kan ikke sælges ringere end 5 mk 8 sk (88 sk) af aarsag, man skal bruge byg i steden for rug til brød; kan vel ske, at fattige folk har ej faaet mere af Aalborg og nogle flere steder end 4 mk 4 sk (68 sk); men saadan fattige folk skal gøre ingen landekøb, den fattiges trang sælger og bonden ser derpaa. Havre er solgt for 4 mk (64 sk) og noget for 3 mk 8 sk (56 sk).« Ørum sognemænd har svaret ligeså og tilføjet, at det »vilde ej alene alle kirkeværger vedstaa, men endog takker vor sognepræst, at han har undt os vor korntiende efter dette aars kapitels-taxt, det vi heller end gerne med god vilje har betalt.« I øvrigt bekræfter mange, at høsten var dårlig, om end udsigterne for den, mens den stod på marken, syntes gode. Hvad kornpriserne angår, svinger opgivelserne for rugen mellem 144 og 168 sk, for byggen mellem 68 og 96 sk og for havren mellem 48 og 64 sk.

Hele denne massive tilkendegivelse fra de to herreders bønder imponerede ikke

sr. Ilkiær, som stærkt antydede, og måske ikke helt med urette, at svarene ved den anvendte fremgangsmåde så at sige var lagt til rette og stillede sig i vejen for reel oplysning om de faktiske priser. Hertil svarede mag. Holger, »at dersom mons. Ilkier vil have, at indstævnte (*bønder*) skal forelægges i egen person at møde, vil jeg gerne være ham behjælpelig i alle maader, for at fremlægge deres sandhed her for retten.« Også beskikkelsesmændene, der havde været rundt i sognene med de 4 spørgsmål, og som formodentlig må have hjulpet sognemændene med den skriftlige formulering og nedskrivning af svarene, kunne erklære, at alt var gået retmæssigt til. – Hermed endte sagen, og parterne fik deres tingsvidner på det passerede. Den i stævningen bebudede vidneførsel om Ålborgkøbmændenes forhold med kornmål og anden købmændskab i fjordene i Thyland bortfaldt, da mag. Holger måtte erkende, at »personerne eller kogmænd(ene) ikke er stævnet ved navn.«

Kort efter denne sags afslutning den 16. april 1716 forelå provst Goisches apologi, der ikke giver indtryk af nogen mildnet holdning hos gejstligheden, men tværtimod opfordrer stiftsøvrigheden til at gå til kongen for at skaffe præsterne tilfredshed. Herefter er der ikke fundet vidnesbyrd om videre initiativer bortset fra, at sagen, som det siges i nedennævnte henvendelse, har været drøftet på »sidst afholdte synodo«, der fandt sted den 29. april 1716.²⁷ Men der har formodentlig i kulisserne været udfoldet bestræbelser for at få den for begge parter ubehagelige konflikt bragt ud af verden. Og den 8. juni 1716 rækker gejstligheden så med et brev fra provsterne på egne og samtlige præsters vegne i Vendsyssel, Thy og Mors til borgmester Giørup og de 7 købmænd hånden frem til forlig.²⁸ På synoden er det ganske vist, som det siges i brevet, besluttet med alle tilladelige og forordnede midler at søge tilfredshed til den »læderede honeurs frelse«, men »paa det at ikke nogen bitter rod skulde opvokse og en saa vidt udseende proces foraarsages mellem Dem, vores ellers saa respekterede gode venner, og os, finder vi tjentligt de højfornemme gode mænd med dette vores forligelsestilbud at besøge, og venligst at anmode, om De ikke behager endnu at møde os paa kærlighedsvej, Deres haarde expressioner og muligt af præcipitance undsnegne beskyldninger at revocere.«

Denne lejlighed til at bakke ud af sagen greb købmændene i deres »tjenstvenlige« svar af 9. juni. Vel opretholdt de deres påstand, at kapitelstaksterne var alt for højt sat, og deres anmodning om nedsættelse, »hvilket vi vil bede, at de gode mænd dog efter billighed ville være beforderlig udi, refererende os til vores i sagen

27. Der er ikke i Ålborg bispeembedes landemodeprotokoller (C 1.532 og 535) eller i de tilhørende aktstykker noget spor af, at sagen har været behandlet på denne synode. Det må være sket mere uofficielt, men derfor næppe mindre intenst end drøftelsen af de officielle punkter på dagsordenen.

28. C 1.363. Jf. note 3. Brevet er dateret i Ålborg, og købmændenes nedennævnte tilbagesvar af 9. juni er skrevet på samme ark.

allerede viste ivrigste kontraparts, ærværdige magister Holger Schandorphs eget votum paa bygget, der skal ej være højere end fire mark otte skilling tønden.«²⁹ Men om deres memorial af 10. februar gjorde de dels gældende, at dens anklager nok kunne være blevet til »i en hastighed«, og i øvrigt »ej sigtede til andet end en del af præsternes alt for høje og utaaelige vota,« ikke til præsterne generelt. Der skulle derfor »intet være os kærere end at møde dennem paa kærligheds vej til et kærligt, oprigtigt, venligt, ustraffeligt og godt forlig ... i velædle hr. assessor og magister Claus Christian Reenbergs³⁰ hus i dag klokken fem slet efter middagen.« – Den næste dag, den 10. juni 1716, efter 4 måneders bitter strid, var følgende forlig fuldbyrdet:

»1. Borgmester Giørup og borgerne, som klagen paa egne samt medborgernes og den fattige almues vegne underskrevet haver, vi herved til Guds æres og kærligheds fremmelse, samt hans allerhelligste navns vanæres muligt forekommelse gerne igenkalder og til intet gør de en del af præsteskabet derudi tillagte beskyldninger og befindtlige expressioner, angaaende den formenende alt for høje kapitelstaxt og dennem herved enhver for sig efter sin stands værdighed for kristelige, retsindige og upaaklagelige præster kende og erklære.

2. Til at udvise, at vores klage og expressioner over kapitelstaxten ikke har sin ophav af noget ondt hjertelag mod præsteskabet, eller nogen ubillig begærlighed, men af vores og medborgeres erlidte og for øjne seende store forlis og skade paa kornkøbet, erbyder jeg Christen Giørup mig af egen kasse og kærlighed til Guds æres fremmelse frivillig (den respekt jeg haver til dem som Kristi tjenere derved at contestere) til fattige præsteenker i Aalborg at forære halvtredsindstyve rigsdrl., som jeg selv (dog efter deres repartition) strax uddeler.

Derimod ophæves og aldeles mortificeres hermed og ved dette kærlige forlig alle prætentioner, disputer samt i sagen førte tingsvidner og dokumenter paa begge sider, og alt det som talt, skrevet eller passeret er, ingen af parterne skal komme til tort eller forklejning i nogen maade.«

Underskrevet af provsterne H.S. Schandorph og L.S. Laurberg på gejstlighedens vegne og af borgmester Giørup og de 7 købmænd.

Gejstligheden havde sejret i striden om kapitelstaksterne. Om det var ved hjælp af gode argumenter og uigendrivelige bevisligheder eller måske mere i kraft af kirkemagtens styrke som sådan, dygtigt udnyttet mod en noget kluntet adfærd hos borgmester og købmænd, får stå hen.

29. Købmændenes formodning om, at deres hovedmodstander provst Schandorphs eget byggevotum kun skulle være på 4 mk 8 sk (72 sk), er, som det ses af tabel 1, korrekt. Til gengæld lå rigtignok hans vota for rug og havre med 160 og 64 sk langt over kapitelstaksten.

30. Magister Claus Christian Pedersen Reenberg var præst ved Ålborg Budolfi kirke. Han er i S.V. Wibergs præstehistorie karakteriseret som »lærd, viis, høitelsket.« Da hans navn i øvrigt ikke er påtruffet under hele konflikten, er det nærliggende at tro, at han har indtaget en neutral holdning og har været den, der spillede mæglerens rolle, da sagen truede med at gå op i en spids.

Bilag 1.

Klage fra borgmester Christen Giørup og syv Ålborg-købmænd til stiftamtmand Rudolf Gersdorff og biskop Frands Thestrup. – Dateret Ålborg, 10. februar 1716.

Som vi med stor alteration u-gierne maa fornemme, de efter endeel præsters til deris egen profits søgende u-christelige og u-billige vota, til kiøbmændenes, borgerskabets og de fattiges fornermelse, allerede af de høie og gode herrer ansadte utaallige høie capittels taxter, for indeverende aar 1716, paa den nestforgangen aar af Gud høit velsignede afgrøde i Aalborg stift 1. Udi Wendsyssel, 1 tønne rug for 8 mk 8 sk, 1 tønne biug for 5 mk 8 sk, da det almindelige landkiøb der, siden nestafvigte Michaeli, dog ey har, eller endnu er, høiere, end 1 tønne ruug fra 6 til 7 mk, og 1 tde byg fra 4 til 4 mk 8 sk, i det allerhøieste, enten udi eller ved Sæbye, udi eller omkring Hiørring, eller ved nordstrandene, nemblig Wester Thorup strand, Slet strand, Blockhuus strand, Lycken og Furebye strande langs norden med Wendsøssel land, saavit udslibningen kand skee, og eierne til de mange sandskuder der ankommer og til kiøbstedernes fortængsel nu bruger, i mangfoldighed haver kiøbt, daglig kiøber, har udførdt, og endnu agter at lade udføre til Norge, det vi erbyder os sandferdeligen at vil beviise. Derunder kand ey regnes priesen for fattige, som af trang til livets ophold, undertiden maa nødes til at søge credit hos præster eller andre, og dets aarsage mueligt maa udlove langt meere end landkiøbet er, eller billigt kand vere.

2. Er capittels taxten over Mors land dette aar separerit fra taxten i Thye land, som aldrig tilforn er skeed eller hørdt, og ansadt 1 tønne rug for 8 mk, 1 tønne biug for 5 mk 4 sk og 1 tønne aure for 3 mk, da det allmindelige landkiøb der (udlest reen sæderug undtagen, som kiøbmanden niuder inted af) siden nestafvigte Michaeli dag ey har, eller endnu er høiere, end 1 tønne rug fra 6 til 7 mk, 1 tønne biug 4 til 4 mk 8 sk, og aate schiepper aure topmaal 3 mk i det høieste. Vi vil inted tale om, at kirkevergerne der, gifver de kiøbende 9 skiepper korn til tønden, og kand dog ey selge det naar capittels taxten settes alt for høit, som dette aar skeed er.

3. Belangende capittels taxten i Thye land dette aar, da maa endeel utaknemmelige præster for den høieste Guds rige velsignelse have verit meget u-christelige og u-forskammed i deris indgifne vota, langt høiere end landkiøbet, efftersom 1 tønne rug der, er ansadt i taxten 9 mk, 1 tønne biug for 5 mk 8 sk, 1 tønne haufre for 3 mk 8 sk, som er langt høiere pries, end det nu nogensteds i heele Europa koster, naar omkostningerne fradrages, hvorved endeel u-billige præster (de retsindige og redelige fraskildt) under it helligheds skin af kirckernes fordeel, mueligt søger at ville berige sig sielf og deris lige sindede tilhengere, borgerne og dend fattige almue til fornermelse og ruin. Thi det almindelige landkiøb der, siden Michaeli sidst og hidindtil (udløst sæde og gandske reen rug, hvoraf lidet er at bekomme sambt fattiges vilckaar undtagen) har de dog ey kundet bringe til høiere end 1 td. rug 6½ til 7 mk 8 sk, 1 tønne biug til 4 til 4 mk 8 sk, og 1 tønne aure af det graae til 3 mk, derpaa og paa kornvahrene fra Morss land maa giøres store bekostninger saavel med skibberomme og kaage som skal anmanne det der og føre det hid, som at lade det maaele og opføre paa lofftene, foruden stor hazard, vaaed og forderfved korn undertiden, naar alt dette regnes til de almindelige landkiøb, og dend middelste pries, da blifver ded tilsammen høi pries nock. De høie og gode herrer ville gunstigst considerere, at kornvahre er det høieste og fornemmeste kiøbstædernes indbiuggere, dend gemeene almue og de fattige behøfuere, trenger til, og skal have til lifs ophold, negotiens og deris nærings fortsettelse. Og at dend allerhøieste Gud og kongens lov befahler og biefalder kierlighed, billighed og

sandhed i alle ting; tilmed udviiser sal. og høllofl. ihuekommelse konning Christian dend fierdes recessis 1ste bogs 4de capitells, 11 articul som er en grund og begyndelse til capitells taxten i Dannemarck, at capitellskiøbet aarligen skulle settis af stiftsbefalingsmanden og capitlet, hvor capittel er. Men udi Aalborg og Fyens stifter, skulle lehnsmandene med bisperne og nogle af de vildeste stiftsprouster, som stiftsbefallingsmændene dertil ville forskrive, sette capitellskiøb efter got ydferdigt korns landkiøb (dog saa at kirkerne saavel som kiøbmændene skeer schiel). Det samme biefalder lovens 2den bogs 22 capitells 16 articul. Naar derhos endnu gunstigt overveies (1) at kornvahre her i Aalborg stift er mestendeelen over alt meget svangere, u-reenere og ringere end udi de andre stifter. (2) Dend tvang og indpas de mange sandskuder gjør os, saa vel idet de niuder langt bedre kiøb end vi, naar dend fragt og bekostning need ad Liimfiorden vi maa gjøre, ligges til priesen, som de sparer, og at de kand gjøre trei reiser paa Norge med liden bekostning, men vi kand gjøre een, (3) at priesen paa Wendsyssel rug endnu dagligen her paa gaderne ei er høire endnu end tønden 6 mk 12 sk til 7 mk, og Wendsøssel biug tønden 4 mk 8 sk, 4 mk 12 sk, 5 mk, det de høie og gode herrer sielf kand see og fornemme, (4) hvis biug der skal formaltet skal meestendeelen gøres om efterhøsten og vinteren, saafrembt det vel skal passere for kiøbmandsvahre, hvortil kornet og da maa indkiøbes før capitells taxten settes saa og at de allerfleeste af proprietarierne og præsterne er kommen udi maneer med, ey at vil selge deris korn anderledes end effter capitells taxten, hvilket de kiøbende om de vil have noget til lifs ophold og deris nærings fortsettelse maa lade sig befalde og indgaa. (5) Dend store u-bodelig schade og forlies borgerskabet maate udstaae ved nest forgangen aars capitells taxt, ved det de forliiste over dend tredie part af capitalen, det de sielgende profiterede. – Af alt formelte fornemmer de høie og gode herrer, at nøden drifver os til paa egne, samptlige borgerskabeds, og den fattige almues vegne hermed at anholde hos Dennem, om christelig og billig moderationer og forandringer udi de for indeverende aar ofver alle trei forhen meldte søslers eller landes alt for høie og u-taallegelige, langt over landkiøbet ansadte capitells taxter saavit ret og billigt kand vere, saavel for de sielgende som for de kiøbende, hvorom vi ydmygst vil udbede Deris gunstige svar med første, til vores nermere effterretning.

Bilag 2

Apologi fra provst P.H. Goische, Vesteruig, på Refs herreds præsters og egne vegne til stiftammand Rudolf Gersdorff og biskop Frands Thestrup. – Dateret Ålborg, 28. april 1716.

Saasom borgem. Christen Giørup med følgende kiøbmænd i Aalborg ... i utilbørlige og meget skammelige maader har angrebet præsterne her i stiftet og iblandt dem os i særdeleshed her i Thye for voris angivelse til capitells taxten paa kornet for 1715, da dog af dend her fra Refs herridt in februario indsendte forklaring klarligen seesis, vi indtet imod loven eller billighed, meget mindre mod voris christendom har voteret eller skrefvet, mod alt dette vi dog efter dissis utidige dom dømmis at hafve handlet, hvilcken saa fremt dend ved magt skulde stande, burde vi ei betiene det embede, vi betiener, prædicke Christum, hvis ære det ei er at hafve *uchristelige ubillige, utacknemmelige, uforskammede* præster, det med meere vi, ringe agtede Christi tienere, af dem, icke een, men nogle gange udskieldis for, icke af nogle ringe og gemeene, men af dem, som store og fornemme mænd, hvis formand endog er een stor øfrigheds mand, ellers af een god, sund og høi forstand, mand mindst skulde vendtet sig slig beskemmelse fra, icke i een hast udgydet med læbe, men med betenckt og

beraad hue skrefvet og underskrefvet; Thi ere vi høiligen forarsagede, som Christi tienere, at legge os slig grof og ubevislig last fra, at ei vor embede for voris skyld skulde lastis, i dybeste ydmyghed formodende, de høie herrer gunstigt anseer dette voris forsvar, og, som voris høie øfrighed, vider os mod saa stor een forurættelse paa voris kieriste ære paa een maade nogen kraftig beskiermelse.

Med stor *alteration* skrifer de sig ugierne at maa fornemme dend ansatte u-taalelige høie capitels taxt; men med langt større *alteration* maa vi ugierne fornemme de gode mænd det høiere og høiere sætter paa at taxere os præster i onde og utaalelige maader:

I som *egen profit søgende*, hvilket er dend mildeste censur, vi har af dem, dend vi lettelig kunde foragte, agtede de os dermed icke eet stød imod voris embede, som vi imod det, os icke burde, skulle staaet efter slem vinding; thi at det er deris meening og beskylding paa os i høieste grad, dølger de icke self paa, naar de strax derefter fører de *fattiges fornærmelse* frem, som dend, vi ved voris vota skulle hafve forarsaget, slemmere vinding vi ei kunde staae efter, end dend, de fattige skulde betale. Men, hvem seer icke vor u-skyldighed i de fattigis fornærmelse ved dend priis, fra os er indgifvet, som, hvis mand ei hafde haft henseende til dend forraad paa adskillige stæder fra forrige aar, aldrig kunde vaaret satt saa læt, rugen allermindst, som af alle slags korn her særdelis mislingede. Vi gifver nu self for 1 tde vaar rug til sæd, gandske maadelig og ilde fangelig, 10 mk 8 sk og skal sælge een bedre rug for 9 mk tden, det er at søge profit. Biuget dernest, som til skieppen var ofverflødigere og bedre forgangen aar, end nest afvigte aar, skieller dog merckelig i priisen nu værende frem for forgangen aar. Kand de fattige mod een billig profit til kiøbmanden efter dend priis niude kornet, har de vel sielden kiøbt det lættre, eller haft mindre aarsag at klage. Dend bare sandhed er da, at, for vi ei taaler at gifve kiøbmandene ald dend profit, de hos os søger, og sælge dem voris arbeid saasom for indtet, skal vi bære skyld for dennem som profit søgende. Hver retsindig maa dømme hvor stor profit vi skal søge, der har ei meere at sælge, end at vi fra kongelige skatter til underhold, folckeløn og andre udgifter ilde skal hafve saa meget beholden af eet heel aars tiende, som een kiøbmand agter saa got som indtet, at vinde paa eet gandske maadelig kiøbmandskab, hand kand giøre mange af een dag, hvilket af dennem regnis for een billig baade, men os skal tilregnis, som een syndig profit. Dog dette maatte være groft nock at ville legge saadan skiendsel paa os i vor embede, vil de døg endnu giøre os een større skam, dømmer os saasom fra kald og christendom, kaldende:

2 voris *vota u-christelige* og os *uchristelige* i voris *votis*, ret ligesom det var icke ligt til vi vare christnē, men uden Christo, tyrcker eller hedninger, der efter deris tancker ei skulle giort det verre, end vi. Det maa vel smerte os, at de, der skulde hafve Christi aand, som og vi, skal vilde fælde saa forskreckelig een dom ofver os alleene for nogle faa skillinger, de skulle gifve ofver det, de har satt sig for, og saa ringe skal give os ofver, som vi maatte være hedninger, da dog vor christendom til visse ei bestaaer derudi at give kiøbmanden alt det kiøb, hand vil hafve. Naar de skal have vor korn, og vi, for at faae penge til nødvendige udgifter, først har maatt tilstaaet dem det, de prætenderer paa 100 tder ofver capitels maal, og icke dis mindre see dem maale os vor korn fra med kornets tersken i tønden, dømmer vi dem derfor icke Christo fra; men, for vi nogenledis efter billighed vil have voris korn betalt, dømmes vi *uchristelige*. Uden nogen demonstration er det aabenbare, at denne deris dom er indtet mindre, end uchristelig; thi vil vi som christne ei odiøse exaggerere denne deris precipitance, saasom deris meening dog vel icke er at disputere os Christum, af hannem de ei har lærdt dette, saa at dømme, som og icke dette, at lade hands tienere være sig eet maal, de skal sende deris piile, een ofver anden, til, som nu de

3 udskielder voris vota for *ubillige* og os for *ubillige* præster, og, at de icke skal siunis at hafve skrefvet dette omsonst, men maatte giøre os dis meere sort, smører de dette ind: *fattige, som af trang til livets ophold undertiden maa nødis til at søge credit hos præster, eller andre, af dets aarsage, mueligt, maa udlove langt meere, end landkiøbet eller billig kand være.* Det skal vel være, som de icke aldels ville være ved det, at de hermed insimulerer nogen, men, hvor til skulle de præster endelig næfnis, var dette icke deris meed og øjemercke at sætte os denne klick oppaa: at i collation med andre, de endelig adjungerer præsterne, regnende sig vel icke self iblant dem, er præster for andre heri *ubillige*. Hvor u-billig de saaledis dømmet om os og andre, kand de vide af sig self, om de, som kiøbmænd, af os eller andre, dømtis for bedragere, fordi der kunde være een kiøbmand endnu, som bedrog gierne. Og, mon det er ingen kiøbmands stiiil at tage profit meere, end ellers, af dem, hand skal give credit? Icke dis mindre dømmet vi self dend præst u-billig, der tog saadan profit af dend, der af trang til livets ophold hos ham søgte credit, og gjorde de vel, de viiste hver, hvo dend var, at de retskafne fra hannem kunde vorde kiendt, og ei for saadan eens skyld alle høre ilde, som efter denne deris position: præster uden exception. Men for at komme til det, vi kommer dem meest *ubillige* for udi, som er voris *vota*, kaldede *ubillige* og vi *ubillige* i dem, giøres vi hermed til syndere, end ogsaa imod loven, der fordrer billighed, dend de ei vil forstaae at være ved voris *vota*, icke for de jo vel kunde, om de ville. Er det ubilligt at sætte rugen i aar for 8 mk 8 sk, eller 9 mk, da dog afgrøden der af nest afvigte aar var mangfoldig mindre her i egnen, end aaret tilforn? Bruger dog kiøbmændene self dend maade, at de sætter paa de vahrer, de har ei synderlig forraad af tilbage, og vil dog holdis billige, og vi skal holdis *ubillige*, for vi lader priisen i mangels aar følgis med dend i ofverflødheds aar. Er det u-billigt at sætte biuget for 5 mk 8 sk, hvor af og var mindre sidste aar, end forrige aar, da det gialdt saa meget meere? Hvor billig at auren er satt for 3 mk 8 sk seesis deraf, at dend alt derofver er stegen til 4 mk, dog dend sæd de fleeste stæder afvigte aar bar best til, og efter sin maade gaf meest til skieppen. Mueligt dette fundament, vi af afgrøden tager til taxten, tagis ei for fulde af dem, men tager de dog self af dend rige velsignelse anledning at beskyldte os for *utacknemmelighed*, for vi ei ofver dend har satt een ringere taxt, approberer de da icke self u-videndis dette voris fundament? Thi bonden og vi veed dog endelig bedre, end de, der kun har seet afgrøden paa marcken og i straaet, som var een riig høst, hvad kierfven gaf af sig i skieppen. Gud være tack for det, dend gav, dog var høsten ei der udi nær saa riig, som dend siuntis paa marken og i laden, saa at til een af de største hoved gaarde her i landet, aufledis ei meere rug efter saa megen sæd, som der aldrig før var saaed til dend, end i huusholdingen med meere kunde fortæris, sæde kornet endda derforuden hver tønne kiøbt til dend, og ei meere aure efter 200 tders sæd, end icke 1 tønne deraf kand sælgis.

Skal da afgrøden ved voris *vota* considereris, som vist formeenis, saa har vi største billighed til det, vi har giort, saasom vi baade har haft henseende til dend, dog saa, at kiøbmanden kand kiøbe kornet langt under dend priis, det efter afgrøden skulle vaaret satt udi, rugen i særdelighed, som efter dend icke kunde vaaret satt under 3 rdr hafde der ei været forraad fra forrige aar; skal dend icke considereris, men det, kiøbmanden kiøber det for af een trengende bonde eller andre, der kand have nogen fordeel ved dem, her gaaer op i havnene, være een u-rørlig regel, hvorefter taxten skal sættes, hvortil skal der da voteris, eller hvorefter skal voris messurer tagis? Thi landkiøb i Thye land imellem almuen, foruden dette, er ens, non ens, saasom bonden her i almindelighed nærer sig ved opfødniger og creaturer at kiøbe og sælge, og sælger icke korn imellem hinanden af dend consideration, at det kand kaldis landkiøb, behøfvende meesten alle self det, de kand aufle, uden

det kand være een ringe ting de, som boer nær ved havnene for at faae penge til sine udgifter, ved dend leilighed kand slippe, eller maa betale det med, de har borget og, mueligt, self igien maa kiøbe, saa dette er indtet at tage messurer efter. Effter kiøb med proprietarier eller præster skulle vi heller ingen messurer tage til sidste taxt, saa som det, de hen imod slutningen af deris indgifne skriver: *at de allerfleeste proprietarier og præster ere komne i maneer med, ei at vil selge deris korn anderledis, end efter capitels taxten*, befindes contra, at i aar meere, end mand snart veed noget aar, har det været kiøbmændenis maneer ei at ville kiøbe uden efter capitels kiøb, som kand beviisis, foruden med proprietarier ogsaa med dem af os self, der har haft sligt tilbud af meere end endten een eller tvende kiøbmænd, end og af dem, som self har underskrevet denne digt, saa mand snart skulde siunis de længe for hen har haft denne concept for først at sætte kiøb for een trengende bonde og saa derefter at trengre proprietarier og præster deris korn af for det samme, naar de fick taxten ved dette middel, de bruger, tvungen effter deris villie. Det, de vil ofverbeviise os voris ubillighed med, er først dette: *at det er langt høiere priis, end det nu nogensteds i heele Europa koster*. Hvad det i vidt bortliggende stæder i Europa koster, kand de, som negotianter ved correspondance hafve bedre kundskab om, end vi, men, hvad det koster i rigets egne lande og provincier, som og meenis at være i Europa, veed vi bedre, de nock ogsaa, end de her skriver. I Lundenes og Bøuling ambter i Riber stift er taxten paa rugen 8 mk, biuget 6 mk, aure 4 mk. I Viborg stift rugen 8 mk 8 sk, biuget 6 mk, aure 3 mk 12 sk, at rugen der er ringere ansatt, end her, er fordi der er rug egn, her icke. I Sædlands stift rugen 10 mk 8 sk, biuget 7 mk 12 sk, aure 5 mk. Bedre biugegn, end i Sædland, er vel icke i Jydland, hvor Thye byg nock gaer nest efter Sædlands biug, og dog er det der saa meget høiere, end denne, de holder for høieste priis. Dernest vil de ofverbeviise os voris ubillighed med dette, *at mand har ei kundet bringe kornet høiere ud, end 1 tde rug 6 $\frac{1}{2}$ til 7 mk 8 sk, biug til 4 mk, 4 mk 8 sk og 1 tønde aure til 3 mk*. Af een trengende bonde har det ei været høiere at udbringe, men hvilcken proprietarie eller præst her omkring har de i vist kiøb kiøbt det af for dend priis? Alt det, de hermed kand beviise, er dette, de har ei vildet gifve meere, derfor er det u-billigt at de skulle gifve meere, hvad vigtighed dette er af, givis een hver billig dømmende at betencke, særdelis de høye herrer, som voris rette dommere, der maatte tencke de hafde ei præster at gubernere, vidste de ei at purgere sig for slige skiendige sager, dennem allereede ere tillagde, og end ydermeere tillegges for det

4de utacknemmelige præster for dend høye Guds riige velsignelse have været meget u-christelige og uforskammet; og, at de icke skal lade os eet skin at aarsage os med, skal det være under helligheds skin af kirkernes fordeel præsterne søger at ville beriige sig, med denne deris vrang dom om os, de vil giøre til øjenskalcke, de maatte snart lære os at dømme dem med deris egen dom, at borgerskabets og de fattiges fornemelse og ruin, de nogle gange fremfører, som det, mand skulle tencke de af een ret christen kierlighed saae paa lige ved deris egen fordeel, er ickun eet skin, hvorunder de søger at skiule deris begierlighed ved eet skammelig læt kiøb, de hafde agtet sig, at ville beriige sig og agter paa denne maade at tiltvinge sig; thi de kommer os dog icke lættelig til at troe, at det er fattige, de kiøber korn til, saa det kunde være Gud een tacknemmelig gierning, at mand i dend henseende lod dem faae kiøb, de fattige har jo efter deris sigelse haft alt det kiøb daglig paa torfvet, de kunde forlange. Ellers maatte vidis, hvem der er dend høye Gud meest utacknemmelig for sin riige velsignelse, endten dend, der sætter een skammelig ringe priis paa kornet, eller dend, der sætter een billig og maadelig priis paa det? I hvor vel vi er langt ringere, end dend ringeste velsignelse, Gud noget aar gifver os, har vi dog af korn og kjerne haft langt riigere høst tilforn, end sidst afvigte aar, da dog kornet icke de sidste 20 aar ofver eengang har været

ved saa ringe een priis, som de sætter det an for, men i alle de aar mange gange vidt ofver dend priis, vi har ansatt det for. I herlige maader vare vi og Gud tackenmmelige, lode vi kiøbmændene for een gandske slet og ringe priis faae kornet ud af landet, saa dend fattige almue siden icke skulde kunde giøre korn fal i landet. At ieg indtet skal tale om kiøbmændene nock tager saa stor fordeel paa de vahre, mand skal hafve hos dem til kirkerne, at disse igien vel burde hafve noget meere efter billighed hos dem paa det lidet, de har at lade til dem, end ellers, uden saa stor forbittrelse mod dem, der ville søge kirckernis beste. Nu, skulle de hafve svar, som tiltale, maatte vor svar efter deris vorde u-forskammet, saadant eet fiint ord, meest brugelig mod skiendegieste, naar mand icke vil svare dem, de bruger om os, da de dog ei af os, men vi af dem ilde tiltalis; thi vil vi, dette videre urørt, lade dem skamme sig self, som præster agtende meere effter, hvad os bør svare, end hvad vi hertil kunde svare.

Som de høye herrer da seer af denne voris apologij, hvor aldellis ingen raison de har haft saaledis at skierpe deris pen imod os, og vel mercker, at, dog de med dend, som med deris sverd, igiennem voris sider og agter at vil treffe andre, skal vi dog for alle andre være de, de aabenbarligen vil feide. Thi søger vi i dybeste ydmyghed voris tilflugt til de høye herrer, underdanig bedende, at, hvis kiøbmændene ei af de høye herrer skulle være at bringe til raison, paa dend maade, de hafver beskiemmet os, igien at erklære os og derforuden straffe sig self, deris haarde angribelse da Hands Majestet maatte andragis, dennem til straf og os, af dennem saare beskiemmede præster til nogen reparation for slig embeds og æris forkleinelse; men, skulle de høye herrer herofver drage nogen betenckende, saa vi, som dog paa een maade maa hafve erstatning af dem for slig uden loulig gifven aarsag er tilføiede haanhd, ei paa anden maade, end ved process, nogen satisfaction skulde hafve at forvente, formoder vi de høye herrer i deris tancker ei lader os bære skyld for nogen u-rolighed, dend vi ved dette voris indgifvende søger, om mueligt, at undvige, ei tviflende de høye herrer jo efter deris medfødde fromhed i mueligste maader lader sig være angelegen at maintainere os.

Roskilde Klosters gods 1699-1852

AF BIRGITTE BRUUN WOLTER

Blandt de mindre behandlede felter inden for landbohistorien finder vi godsdriften og -økonomien i godssystemets enheder hver bestående af hovedgård, hvor bønderne udgjorde en stor og væsentlig del af arbejdskraften ved avlingen, samt det tilhørende bøndergods, hvorfra hovedgården modtog blandt andet landgilde.¹

Som udgangspunkt for nærværende undersøgelse af udviklingen i godsøkonomien på et af de mindre godser i Danmark ligger en nu gennemført ompakning og en nyregistrering af Roskilde Adelige Jomfruklosters særdeles omfattende arkiv.² Det har på grund af arkivets gode stand været muligt at følge udviklingen fra oprettelsen i 1699 ubrudt til den endelige bortforpagtning af hovedgårdsavlingen i 1852. Denne disposition efterfulgtes i løbet af det 19. århundredes slutning og i begyndelsen af det 20. århundrede af frasalg af såvel bøndergods som hovedgårdsjord.³

Roskilde Kloster adskiller sig som stiftelsesgods fra den store mængde private godser især ved dets ledelsesopbygning med de 2 patroner, 1 priorinde og 1 ridefoged/forvalter. Netop dette har skabt en væsentlig kontinuitet i godsadministrationen.⁴ Igennem størstedelen af perioden var det naturligt, at ridefogeden forestod den daglige ledelse med blandt andet regnskabsføringen. Heri blev han

-
1. Godshistorier, der strækker sig over en længere årrække, behandler i reglen ejerforhold og bygninger, sjældnere selve godsøkonomien. Når denne tages op, behandles især snævert afgrænsede forhold (WEDELL-NEERGAARD, J., 1921). I andre tilfælde skrives godshistorier i anledning af jubilæer og andre mærkedage (LINVALD, A., 1931; LANG-BALLE, H. M.Fl., 1975). OLSEN, G., 1957 s. 13.
  2. Jeg retter en varm tak til Roskilde Klosters direktion, priorinde fru M. Cutcliffe og klosterforvalter P.G. Johansen samt til klosters beboere for den store venlighed, jeg har mødt, først i forbindelse med ordningen af arkivet og siden under udarbejdelsen af mit speciale, der i omarbejdet form ligger til grund for nærværende artikel.
  3. Roskilde Adelige Jomfrukloster oprettedes den 19.3. 1699 af enkerne Berte Skeel og Margrethe Ulfeld, som en stiftelse for 18 adelige jomfruer. Kgl. stadfæstelse skete den 18.4. 1699. Ved den nye fundats i 1974 ændredes navnet til Roskilde Kloster (anvendes hér). Statutter af 18.4. 1699, FANG, A., 1949 s. 22. Forpagtningskontrakt 1852.
  4. Statutterne af 18.4. 1699. Fordelen ved kontinuiteten ses også i f.eks. regnskabsføringen, hvor ridefogederne med små afvigelser har fulgt samme principper i alle 150 år. De talrige revisionskontroller øger regnskabernes pålidelighed.

bistået og kontrolleret af priorinden; men repræsentanterne for de to patronrækker befandt sig som regel langt borte, idet de fleste var hjemmehørende henholdsvis på Valdemarslot, Tåsinge og på Birkelse, Nordjylland.⁵

Roskilde Kloster – hovedgård og bøndergods

Da Berte Skeel og Margrethe Ulfeld i 1698 købte den daværende Sortebrødre-gård for 9.000 rd., udgjorde hovedgården og bøndergodset ialt 231-2 td. hartk. Det var til dette gods, at Evert Weimann i 1695 fik bevilget sædegårdsfrihed, med deraf følgende skattefrihed og privilegier. Dette var en frihed, der lige akkurat opnåedes, idet hovedgårdstaksten, inklusive den underlagte Capelsmølle på 6-5 td. hartk., omfattede 24-3-1-1 td. hartk., hvorved bøndergodsets størrelse kun var lige godt 200 td. hartk. – den grænse, der gjorde godset komplet.⁶

Stiftelsen fik i den første snes år tildelt forskellige privilegier og begunstigelser, hvoraf størstedelen dog bortfaldt i første halvdel af 1800-tallet. Allerede i maj 1699 bevilgedes kongetienden af Lister Lehn i Norge. Denne rettighed afløstes med et éngangsbeløb på 13.000 rd. sølv ved tabet af Norge. I efteråret 1699 blev hovedgårdens beboere (jomfruer og ansatte) fritaget for familie- og folkeskat. Og i 1711 opnåedes rettighed til Svogerslev kirketiende og kaldsret til såvel præstesom degneembede i Himmelev.⁷

Hovedgårdens hartkorn forblev gennem hele perioden udforandret. I begyndelsen af 1700-tallet skete der imidlertid en reel udvidelse af det samlede areal, idet patronatet opkøbte nogle enkelte, umatrikulerede »øde pladser«, der lå i umiddelbar nærhed af selve hovedbygningen, hvilket medførte, at disse jordstykker blev inkorporeret i have- og vejanlæg. På hovedgårdens jord lå desuden 18 jordløse huse, der fordelte sig næsten ligeligt mellem de såkaldte Klosterhuse og Sankt Agneshusene. Disse huse fik omkring år 1800 tildelt jordlodder, der sammen med Capelsmøllens tilliggende i 1804 beløb sig til godt 42 td. land.⁸

Bøndergodset på ialt 206-6-2-2 td. hartk., som i 1699 hørte under Roskilde Kloster, omfattede 25 gårde og 8 huse, fordelt på 8 landsbyer, hvoraf Jyllinge tegnede sig for næsten halvdelen af gårdene og samtlige huse; denne landsby lå desuden i en afstand af 1¾ mil fra selve hovedgården, og dermed længst væk fra denne.⁹ Hvorledes de øvrige gårde fordelte sig på de resterende lokaliteter, fremgår af tabel 1, hvori også er opført gård- og hartkornsstørrelser.

5. Forvalterinstrukser 1715-1854. Statutterne af 18.4. 1699 § 9 og 27. Attesterede fortegnelser over bestanden af fødte kalve, lam og smågrise blev bilagt de enkelte års fogedregnskaber. Fogedregnskaber 1699-1852. Vedr. patroner, Statutter af 18.4. 1699 § 31. ENGELSTOFT, P., 1937 Bd XII Juelerne. ENGELSTOFT, P., 1942 Bd. XXII Skeelerne.

6. Skøde dat. 21.9. 1698. Sædegårdsbevilling af 16.7. 1695. OLSEN, G., 1957 s. 67.

7. SKEEL, V., 1867 s. 12.

8. Diverse jordebøger. Forskellige skøder fra 1700-1715. Tabel over den nye matrikel, udarbejdet af forvalter Wolling, 1804. Jordebog 1712.

9. Jordebog 1700. Diverse Jordebøger.

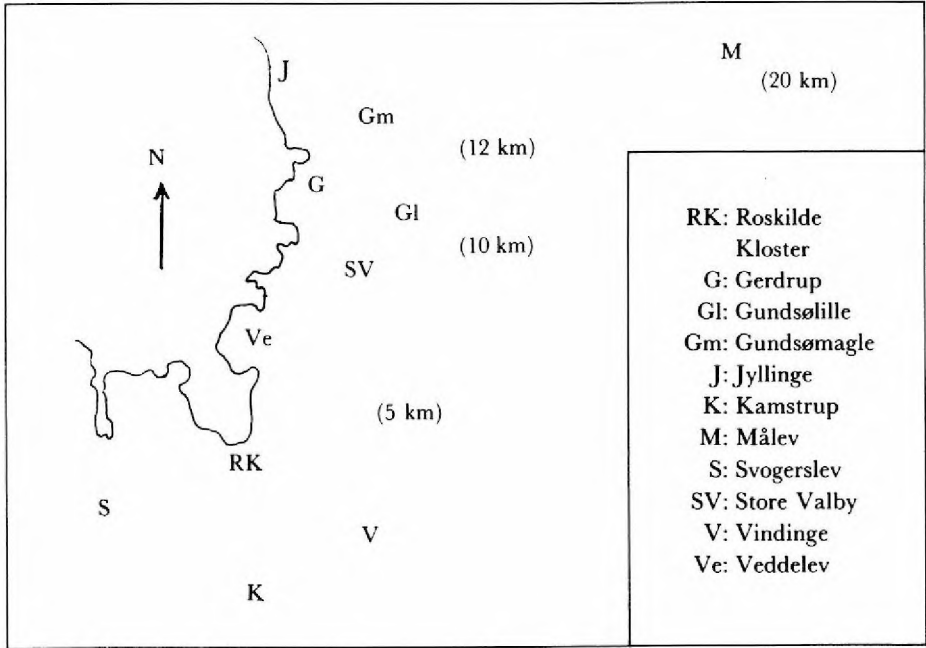
Tabel 1. Størrelse og hartkornstilliggende for de enkelte gårde under Roskilde Kloster

			1700	1723	1737	1804
Landsby	Nr	Gd.st	Td-skp-fj-al	Td-skp-fj-al	Td-skp-fj-al	Td-skp-fj-al
Veddelev	1	1½	11-3-0-0	11-3-0-0	11-3-0-0	9-2-3-2½
	2	1	7-7-0-1	7-7-0-1	7-7-0-1	9-2-3-2½
Jyllinge	1	1	6-6-1-0	6-6-1-0	6-6-0-1	8-7-3-2½
	2	1	6-7-3-0	10-1-1-½	10-1-1-½	8-7-3-2½
	3	1¼	8-3-1-1⅔	8-3-1-1⅔	8-3-1-1⅔	8-7-3-2½
	4	1	7-1-1-⅓	10-2-2-⅓	10-2-2-⅓	8-7-3-2½
	5	1½	12-2-2-1	12-2-2-1	12-2-2-1	8-7-3-2½
	6	1½	11-2-1-2	11-2-1-2	11-2-2-1	8-7-3-2½
	7	1¼	9-1-0-0	9-1-0-0	9-1-0-0	8-7-3-2½
	8	1	7-3-1-2	7-3-1-2	7-3-1-2	8-7-3-2½
	9	1	6-3-0-⅔			
	10	1⅜	9-6-0-0	9-6-0-0	9-6-0-0	8-7-3-2½
	11	1½	11-2-1-1	11-2-1-1	11-2-1-1	8-7-3-2½
	12	1	7-3-0-2⅔	7-3-0-2⅔	7-3-0-2⅔	8-7-3-2½
Gund-søm.	1	1⅜			9-5-2-2	9-1-0-2⅔
St. Valby	1	½	3-1-1-0	3-1-1-0		
	2	1½	8-4-0-2	8-4-0-2	8-4-0-0	8-6-0-2⅔
	3	1	6-3-0-2	6-3-0-2	9-4-1-2	8-6-0-2⅔
	4	1	6-1-1-2⅓	9-2-0-2	9-2-0-2	8-6-0-2⅔
	5	½	3-0-2-2½			
Vindinge	1	1½	8-6-2-1½	8-6-2-1½	8-6-2-1½	8-5-2-2½
	2	1½	8-4-3-½	8-4-3-½	8-4-3-½	8-5-2-2½
Kam-strup	1	1	7-4-3-0	7-4-3-0	7-4-3-0	7-4-3-0
Svogers.	1	1½	11-2-0-2	11-2-1-1	11-2-1-1	11-0-3-2½
Gerdrup	1	2	14-1-1-2	14-1-1-2	14-1-1-2	14-1-1-2
Gundsøl.	1	¾	5-3-1-2	5-3-1-2	5-3-1-2	5-3-1-2
Målev	1	2	18-5-2-2			
Ialt			225-4-1-1⅙	206-6-2-1	216-4-0-2⅔	208-7-0-2 ⁵⁹ / ₁₀₅

Kilder: Jordebøger fra 1700, 1723 og 1737. Skema, udfyldt af forvalter Wolling i 1804 i forbindelse med den opmåling af Danmark, der senere blev til 1844-matriklen.

Fig. 1. Udbredelseskort over Roskilde Klosters totale bøndergods

En arrondering af godset forsøgtes overhovedet ikke fra patronatets side. Men et par gårde erhvervedes dog i løbet af perioden, hvor også tre gårde nedlagdes, og jorderne blev lagt under andre gårde. Således fik klosteret i 1699 skænket gården i Målev af justitsråd Peder Lassens enke; men da regeringen i 1716-17 gjorde krav på den, tilbageleveredes gården omkring 1719 mod en ydelse på 857 rd. 3 mk. I Store Valby forsvandt 2 halvgårde, idet St. V. 4 og 5 i 1712 var slået sammen; hvorimod St. V. 1 i 1733 blev del af St. V. 3, og bygningerne bortfæstedes som et jordløst hus. I Jyllinge nedlagdes derimod en helgård, da Jyl. 9's jord mellem 1720 og 1722 deltes mellem Jyl. 2 og 4. For Jyl. 4 skabte det øgede jordtilliggende tilsyneladende problemer for fæsterne, da tendensen til forsiddelse steg i årene efter sammenlægningen. En sidste og blivende udvidelse af bøndergodset fandt sted, da klosteret ved en auktion i 1736 købte en gård i Gundsømagle. I løbet af 1800-tallets første halvdel forblev jordfordelingen hovedsagelig uændret, idet der dog i 1835 udskiltes en jordlod på 1-3-2-2 $\frac{3}{4}$ td. hartk. fra Vin. 2 til dennes fæsters søn.¹⁰

Forholdet mellem klosterets gårde og huse var i 1700 som ca. 3:1; men dette ændredes i løbet af små 100 år til at blive som ca. 1:2, hvilket sidste næsten svarer

10. Gavebrev af 16.8. 1699. SKEEL, V., 1867 s. 38. Regnskab fra 1719 med nævnte indtægt har ikke kunnet findes. Fæsteprotokoller 1701-1854. Jordebøger 1720 og 1722. Skøde af 16.6. 1736. Fæstebrev, dat. 7.9. 1835.

til fordelingen af de samlede talstørrelser for Sjælland omkring 1800. Denne 5-6-dobling af husantallet er betydelig større, end Skrubbeltangs beregning af, at der i 1805 var 3 gange så mange huse i hele det sjællandske område som i 1682.¹¹

Først da det i 1861 blev muligt, ved bortsalg af eller ved indgåelse af arvefæste på mindst 9 gårde, under hovedgårdens driftsforhold at inddrage en vis hartkornsstørrelse, påbegyndte Roskilde Kloster at indføre arvefæste. Frem til dette tidspunkt var gård- og husmænd livsfæstere.¹²

Forholdene ved fæsteforandringer på Roskilde Kloster stemmer i generelle træk overens med tilstandene på det øvrige Sjælland, således svarer såvel forsiddelsesprocenten 20,8% som procenten for dødsfald som årsag til fæsteforandring 45,5% til Skrubbeltangs procentsatser for Sjælland mellem 1787 og 1796; mens færre gårdfæstere i Odsherred afstod gårde ved dødsfald (Dragsholm: 41,1%, Krongodset: 40,8%). Mens udviklingen både på Sjælland som helhed og på klostret gik henimod, at et fæsteforhold ophørte ved død eller godvillig afståelse, koncentreredes forsiddelserne på klostret tydeligt omkring de første år med et forsøg på at udrense dårlige betalere og de dårlige år i 1730-erne og 1740-erne samt vanskelighederne ved at overvinde disse. Og efter 1760 forlod kun 2 bønder deres gårde på grund af fattigdom.¹³

Tabel 2. Fæsteforandringsårsagernes antalsmæssige fordeling på gårdene

	Ved. Jyllinge												Gm	St. Valby					Vin.		K	S	Ge	Gl	M	Sum				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		1	2	3	4	5	1	2										
D	2	5	3	1	2	4	5	4	1	3	3	5	2		1	6	3	1	4	2	2	4	3	2						70
G	3	2	1	3	3	2	1	2	1	5	1	1	2	1	2		1	4	1	1	2	2		2	3					46
F	1	2	5	3	1	3	2	2	1			1	2	1		1	1	1		3	2									32
A												1	1							1										3
U						1	1																	1						3
Sum	6	9	9	7	6	9	6	9	4	10	1	5	9	5	3	2	8	8	2	8	6	3	4	4	4	5	6			154

Kilde: Fæsteprotokoller 1703-1854.

Af tabel 2 fremgår, hvordan årsagerne til fæsteforandringer fordeler sig på de enkelte gårde, hvorimod tabel 3 viser fordelingen af familiefæste på gårdene. Det illustreres her, hvorledes der fandtes gårde, som i den grad forringedes for klo-

11. SKRUBBELTRANG, F., 1940 s. 68f.

12. Lov af 19.2. 1861. JENSEN, H., 1936 s. 336ff. KONG CHRISTIAN DEN FEMTIS DANSKE LOV 3-13-1. Klosters fæstebrev er opbygget som anført hos SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 153. Fæsteprotokoller 1701-1854.

13. Tabel 2: D: Død, G: Godvillig afståelse, F: Forsiddelse, A: Andet, U: Uoplyst. Fæsteprotokoller 1701-1854. MOGENSEN, M., 1974 s. 36. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 215 og 340.

stret af hurtige fæsterskift uden betaling af indfæstning, samtidig med at klostret besad stabile gårde med uofficielt arvefæste og indfæstningsindtægt for klostret (f.eks. Svogerslevgården).¹⁴

Tabel 3. Familiefæstets nominelle fordeling på gårdene

	Ved. Jyllinge												Gm	St. Valby					Vin.	K	S	Ge	Gl	M	Sum			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		1	2	3	4	5								1	1	1
S	2	1	1	2	1	2					1	1		1	2	2		2	1	1	4		1					28
D			1	1	1				2	2				1						1								9
E	3		1	1	1	2	1	1	1	2				2	1				3	1	1	2		1	2			29
A										1										1								2
Sum	2	4	2	4	1	4	3	2	2	4	3	5	1		4	3	2		5	1	3	4	4	1	3			68

Kilde: Fæsteprotokoller 1701-1854.

Fæsteforholdene i klostrets huse var mindre stabile end i gårdene, idet dødsfald kun i 29,8% af tilfældene var årsag til husoverdragelser. Endvidere var graden af familiefæste mindre i husene, med en familiefæsteandel på 32,3%, end i gårdene, hvor 44,2% af overdragelserne skete til et familiemedlem. For gårdbrugernes vedkommende svarer dette ret nøje til procentsatserne for hele Sjælland i sidste halvdel af 1700-tallet. Som blandt andre Margit Mogensen bemærker, kunne det være til god gavn for et gods med en høj grad af familiefæste, da sandsynligheden for, at en bonde ville drive sin gård vel var større, hvis en søn havde mulighed for overtagelse af bruget.¹⁵

Fordelingen mellem sønefæste og ægtning af enke var den samme for gårdene og husene. Ved husene var forholdet mellem (E) og (S) + (D) derimod næsten som 1:2. På dette punkt adskiller klostret sig væsentligt fra sjællandske forhold iøvrigt, idet der ved husoverdragelser inden for dette område i 36,9% af tilfældene blev ægtet enke og kun i 6% skete overtagelse ved søn eller svigersøn.¹⁶

Det er iøjnefaldende, hvorledes klostret omkring 1800 må have ændret sin fæstepolitik. Livsfæstet sikredes i 1700-tallets sidste halvdel reelt kun for gårdmanden i hans livstid, mens en ny mand derefter blev indsat på gården med et fæstebrev, hvis allerførste betingelse for opretholdelse af livsfæste var indgåelse af ægteskab med den siddende enke. Efter 1800 derimod fortsatte enkerne driften

14. Tabel 3: E: Enkes nye mand, S: Søn, D: Datter/Svigersøn, A: Andre. Fæsteprotokoller 1701-1854. Diverse jordebøger. Fæstebreve 8.10. 1734, 4.6. 1764, 3.9. 1821 og 3.10. 1831.

15. Oplysningerne i hus-fæstebrevene er ikke så fyldestgørende som for gårdenes vedkommende; husene angaves kun ved bynavn, og grunden til fæsterskiftet står i flere tilfælde uoplyst eller mangler ligefrem. Fæsteprotokoller 1701-1854. MOGENSEN, M., 1974 s. 40-41.

16. SKRUBBELTRANG, F., 1940 s. 110.

af gården, indtil for eksempel alderdom nødte dem til at afstå. I forhold til det øvrige Sjælland adskilte klostret sig her på afgørende vis.¹⁷

Godsøkonomi – Hovedgårdsdrift

På Roskilde Kloster var administrationen af den samlede økonomi opdelt i tre hovedgrupper: A) Et kapitalregnskab, der ved oprettelsen hørte under ridefogden, men hurtigt overtoges af patronatet og siden af en regnskabsfører. I dette regnskab indgik fra begyndelsen også den kontante udbetaling til konventualinderne (hævingen), hvilken med tiden blev varetaget af priorinden. B) Et fogedregnskab, der forestodes af ridefogden, og som omfattede såvel bøndergods som hovedgårdsdrift og både penge og naturalier. C) Et husholdningsregnskab, som priorinden var ansvarlig for.¹⁸ Da denne undersøgelses objekt er godsdriften, inddrages kapitalbevægelser og detaljer i husholdningen kun, hvor disse står i direkte forbindelse med godsdriften. Kapitalregnskabets indtægter omfattede renter af kapital, penge betalt ved indskrivning af frøkner og Lister Lehns tiende, der frem til 1715 beløb sig til 550 rd. Udgifterne i dette regnskab indbefattede udbetalingen af hæving til jomfruene samt i den første tid poster angående bøndergods og hovedgård – udgiftsposter, der i karakter hørte hjemme i foged- eller i husholdningsregnskaberne. Desuden overførtes der i visse perioder uspecificerede beløb fra kapitalregnskabet til fogedregnskabet.

Udover pasningen af det økonomiske system omkring godsdriften med ladegårdens produktion og transaktionen omkring indtægter fra bøndergodset, forestod ridefogden også visse sider af fæstebøndernes økonomi, såsom forvaltning af umyndiges midler og skattebetaling, hvor der, ud fra 1692-hartkornsskattens takster pr. td. hartk.: Ager og Eng: 11 mk. 4 sk., Skov- og Mølleskyld: 8 mk. 4 sk., Konge- og Kirketiende: 1 mk., i størstedelen af perioden fra klostrets bønder ydedes 405-5-15 rd. og for Svogerslev kirketiende 4-4-10 rd., dog ses en nedgang i forbindelse med kvægsygspærisoden omkring 1750. Desuden pålagdes der her ligesom andre steder i 1700-tallets sidste halvdel diverse ekstraskatter.¹⁹

En delmængde af klostrets egen økonomi udgjordes af hovedgårdsdriften, som fra begyndelsen var opdelt i bortfæstningen af Capelsmøllen og avlen på de resterende arealer. Her vil blive set nærmere på denne sidste, ikke bortfæstede del.²⁰ Oplysningerne om brugen af hovedgårdsmarken indskrænker sig indtil 1747 til notater om, at avlingen frem til 1.5. 1716 var bortforpagtet til én person.

17. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 344f.

18. 1699-1705 sammenholdtes kapitalregnskab og fogedregnskab, 1705-20 førtes kapitalregn. af Berte Skeel, det forblev herefter hos patronat. Hvor ingen henvisninger er anført, henvises til diverse fogedregnskaber (pengereg., kornregn. og kvægregn.).

19. FELDBÆK, O., 1974 s. 28ff. SKRUBBELTRANG, F., 1940 s. 94. Forordning 15.1. 1701. Diverse forvalterinstrukser. NIELSEN, H., 1948 s. 45, 51, 60 og 112ff.

20. Diverse jordebøger.

De efterfølgende 31 år græssede såvel klostrets egne som andre folks kreaturer på størstedelen af Klostermarken. Da klosteret i 1746 havde mærket følgerne af kvægepesten (se s. 118), besluttede patronatet fra 1.5. 1747 at bortforpagte en del af hovedgårdens ager og eng. Der oplystes intet om markinddeling; men det fastsloges i forpagtningskontrakten, at de to forpagtere selv skulle sørge for pløjning, såning og høst af kornafgrøder, da bønderne intet avlingshoveri ydede. Det blev dog bevilget, at klostrets bønder hjalp med ved høbjergning, når blot formidlingen gik via forvalteren. På lignende vilkår bortforpagtedes dele af hovedgårdsmarken frem til 1771, samtidig med, at godset selv anvendte mindre arealer til kreaturgræsning.²¹ Klosters sædeland bestod omkring 1770 kun af én mark, hvilket tydeligt adskilte Roskilde Kloster fra hovedparten af Sjællands øvrige godser. Fra 1771 til 1785 anvendtes hovedgårdstaksten atter hovedsagelig til græsning, såvel via bortleje som fra klostrets ladegård. Herefter bortforpagtedes den i 3 perioder 1785-89, 1789-94 og 1794-99 til flere personer, der dyrkede jorden.²² I disse år anvendtes nedenstående, udpinende driftsplan, som minder om forholdene ved græsmarksbrug (tabel 4).²³

Tabel 4. Driftsplan for hovedgårdsmarken i slutningen af 1700-tallet

1	Græs
2	Græs
3	Græs
4	Græs
5	Græs
6	Udsæd (f.eks. havre)
7	Udsæd (f.eks. havre)
8	Udsæd
9	Brak (uden gødning)
10	Brak (uden gødning)

Klostrets økonomi blev i de første ca. 100 år ikke baseret på egen kornavl, for først i 1781 registreredes kontinuerlige, mindre mængder udsæd.

21. Forpagtningskontrakter af 13.12. 1746, 7.9. 1750 og 1.9. 1756.

22. Generalhøverireglement af 22.12. 1770. CHRISTENSEN (HØRSHOLM), C., 1891 s. XXIVff. Forpagtningskontrakt 1785, 19.9. 1788. Bortforpagtet efter auktion 18.9. 1793.

23. Frederik Juels Betænkning af 10.9. 1798. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 119.

Fig. 2. Pengeindtægter ved bortforpagtning eller bortleje af dele af hovedgårdsjorden. 1699-1799

Kilde: Jordebogsregnskaber 1699-1799

Regnskabsår: 1699-1745 og 1763-1782 pr. 11.6.

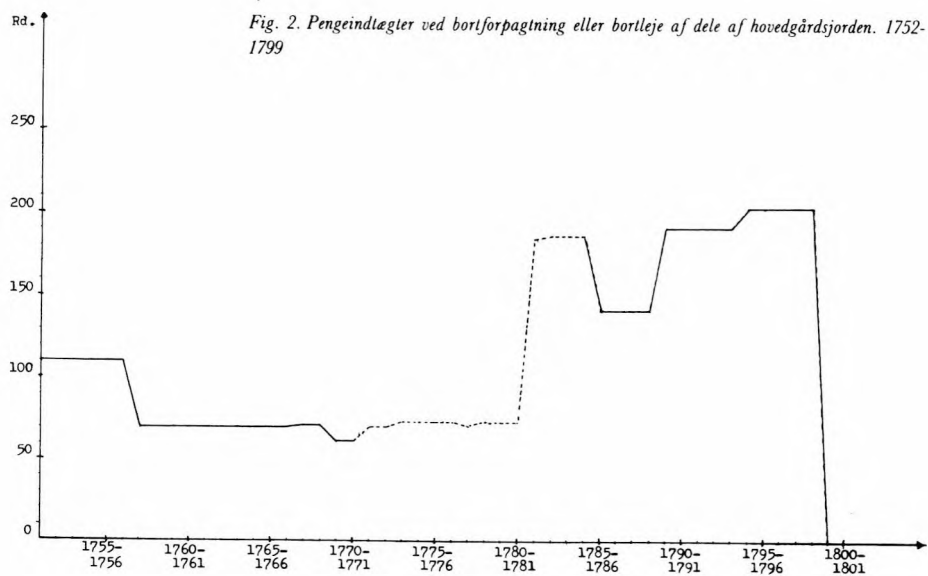
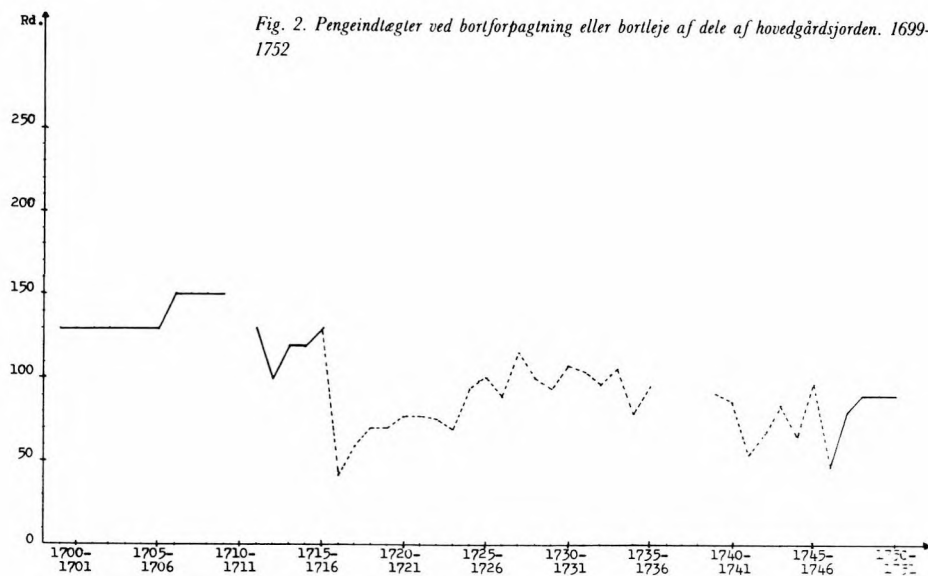
1745-1763 og 1783-1799 pr. 1.5.

Bortforpagtning

—————

Bortleje til græsning

.....

Da den 5-årige aftale mellem patronatet og 10 forpagtere udløb i 1799, skulle forvalter Lund udarbejde nye konditioner. Men tiden var ikke blot inde til småændringer. Patron Frederik Juel, der var en driftig landmand på sit eget gods, Tåsinge, havde formuleret en plan for driftsomlægning, idet dette var »absolut nødvendigt«. ²⁵ I følge Juels plan skulle hovedgårdsmarken deles i 9 stykker af 13 td. land, hvis drift kunne ske efter nedenstående (tabel 5).

Tabel 5. Skema over patron Juels driftsplan

Mark År	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Brak	Hvede e. rug	Byg m.kl.	Græs	Græs	Rug e.byg	Havre m.kl.	Græs	Græs
2.	Hvede e.rug	Byg m.kl.	Græs	Græs	Rug e.byg	Havre m.kl.	Græs	Græs	Brak
3.	Byg m.kl.	Græs	Græs	Rug e.byg	Havre m.kl.	Græs	Græs	Brak	Hvede e.rug
4.	Græs	Græs	Rug e.byg	Havre m.kl.	Græs	Græs	Brak	Hvede e.rug	Byg m.kl.
5.	Græs	Rug e.byg	Havre m.kl.	Græs	Græs	Brak	Hvede e.rug	Byg m.kl.	Græs
6.	Rug e.byg	Havre	Græs	Græs	Brak	Hvede e.rug	Byg m.kl.	Græs	Græs
7.	Havre m.kl.	Græs	Græs	Brak	Hvede e.rug	Byg m.kl.	Græs	Græs	Rug e.byg
8.	Græs	Græs	Brak	Hvede e.rug	Byg m.kl.	Græs	Græs	Rug e.byg	Havre m.kl.
9.	Græs	Brak	Hvede e.rug	Byg m.kl.	Græs	Græs	Rug e.byg	Havre m.kl.	Græs

Kilde: Frederik Juels betænkning af 10.9.1798.

Hver afdeling skulle gødes mindst én gang i løbet af den 9-årige periode. Kornavlingsparcellerne kunne så bortforpagtes, mens de 4 marker med græs skulle bruges af klostrets kreaturer samt af én ko pr. jordløs husmand. Græsningsarealerne, der ialt kunne rumme 40-45 stykker kvæg, skulle forberedes ved, at der sammen med byg eller havre såedes kløver og rajgræs (»Byg m.kl.«). Denne driftsomlægning ville medføre en forbedring af jorden og klostrets indtjening. Den konstitue-

24. Pro Memoria dat. 17.7. 1798 fra priorinde Møsting til patronat. Pro Memoria dat. 17.7. 1798 fra forvalter Lund til patron Skeel.

25. ENGELSTOFT, P., 1937 Bd. XII s. 86, Frederik Juel. Pro Memoria dat. 11.9. 1798 fra patron Juel til patron Skeel.

rede forvalter, Gierlew, nærede sympati for den fremsatte plan, men anså det dog for nødvendigt at tildele 2 td. land til de ialt 19 huse; tilbage blev på denne måde 82 td. land til dyrkning. Dette tilløb til kobbølbrug opstod relativ sent, i betragtning af, at flere godser i de forløbne ca. 30 år allerede havde indført denne driftsform.

Resultatet af planerne blev, at husene (incl. Capelsmøllen) ialt fik tillagt godt 42 td. land, der dyrkedes i 9-årsperioder, hvor afgrøderne: byg, rug, byg, rug og havre med kløver efterfulgtes af fire år med græs; og at klostret selv i 1803 drev ca. 99 td. land ved en tilnærmet vekseldrift²⁶.

Tabel 6. Driftsskema fra 1803

Mark	1	2	3	4
År				
1.	Brakfrugter	Byg m. kløver	Kløvergræsning	Hvede el. rug
2.	Byg m. kløver	Kløvergræsning	Hvede el. rug	Brakfrugter
3.	Kløvergræsning	Hvede el. rug	Brakfrugter	Byg m. kløver
4.	Hvede el. rug	Brakfrugter	Byg m. kløver	Kløvergræsning

Kilde: Forvalter Wollings efterretninger til matrikel dec. 1803.

Først med denne udbygning af og koncentration omkring hovedgårdsdriften indførtes brak- og foderafgrøder så som ærter, vikker, kartofler og i de første 15 år tillige kålrabi i godsøkonomien.

Udbyttet af de fire almindelige kornsorter, hvede, rug, byg og havre, faldt bedst ud for de tre første. I 1801 var foldudbyttet (indhøstet mængde/mængde udsæd) for rug 5, mens byggen lå på 7. For rugens vedkommende svarede det nøje til Begtrup's angivelser, hvorimod klostrets byghøst, sammenlignet med Begtrup's tal lå væsentligt under forholdene på sjællandske hovedgårde som helhed med deres 10-12 fold i 1799, mens Skrubbøltrang anfører et gennemsnitligt udbytte på 6-7 fold for østdanske godser omkring 1800.²⁷ Men i de følgende år steg klostrets foldudbytte for byg dog til ca. 10. Udnyttelsen af havren var derimod minimal. Fra 1804 til 1811 udgjorde mængden af det indhøstede endog mindre end eller det samme som udsædens størrelse. Det må endvidere bemærkes, at det virkelige foldudbytte har været lidt større end angivet, idet tærskerne til tider udtog løn til sig selv, endda før den indhøstede mængde opgaves til forvalteren.

26. Frederik Juels betænkning af 10.9. 1798. Pro Memoria dat. 21.9. 1798 fra Gierlew til priorinde Møsting. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 398ff. LØGSTRUP, B., 1974 s. 26ff. Efterretning til matrikel dec. 1803. Udarbejdet af forvalter Wolling. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 400. RUMAR, L., 1967 s. 53.

27. BEGTRUP, G., 1803 s. 114 og 120ff. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 400ff.

Tabel 7. Foldudbytte 1801-1819

År	Hvede	Rug	Byg	Havre	År	Hvede	Rug	Byg	Havre
1801		5	7	3	1811	4	2	7	1
1802		4	10	3	1812	11	15	10	3
1803	8	2	12	7	1813	4	8	9	2
1804	6	2	7	0	1814	9	9	7	5
1805	1½	2	11	½	1815	10	7	9	3
1806		8	15	½	1816	10	5	8	5
1807	5		11	¾	1817	7	11	8	3
1808	5		9	0	1818	7	9	8	1
1809	4		11	2	1819	9	12	8	3
1810	9	9	11	1					

Kilde: Fogedregnskaber 1800-1819 (kornregnskaber).

Sammen med det forøgede udbytte vandt den 2-radede byg fra 1825 meget stærkt frem, ligesom den allerede tidligere havde gjort det andre steder.²⁸

Klostrets besætning af såvel hornkvæg som får registreredes første gang i 1724-25 med en beholdning den 11.6. 1724 på 31 køer, 3 kvier, 3 kalve, 1 tyr og 50 får, beder og lam.

Bestanden af nytilkomne køer skabtes hovedsagelig gennem køb, idet størstedelen af kalvene slagtedes til damernes underhold, mens kun et mindre antal via kviestadiet blev køer. Roskilde Kloster var som andre landbrug underlagt naturens luner herunder også kvægsygeepidemierne i 1700-tallets sidste halvdel. Her var det især den første i 1745, der fik betydning, idet den efter tabet af en temmelig stor hornkvægsbestand medførte en omlægning af hovedgårdsdriften; og herefter forekom kvæg kun til forbrug og ikke til avl. De sidste epidemier i 1770-erne mærkedes ikke stærkt. Efter genoptagelsen af klostrets egen drift af hovedgårdsjorden indførtes kvægavl atter, men mængden af kreaturer fra 1700-tallets første halvdel nåedes aldrig senere, så de indirekte følger af den første kvægsygeperiode var ganske mærkbare. I forbindelse med bortforpagtningen af den totale hovedgårdsavling, bortsolgte endelig hele kvægbestanden ved auktion den 29.4. 1852.²⁹

Beholdningen af får var i stadig vækst frem til 1747, da den nåede sit højdepunkt med 85 får, 33 beder og 55 lam. I 1748 var fårebestanden atter dalet til 24 stk., og frem til 1799 udgjorde mængden et årligt gennemsnit på 19 får. Bedebestande svingede mere, nemlig mellem 5 og 30, og androg et gennemsnit på 16, hvilket tillige var gennemsnittet for beholdningen af lam. Desuden havde klostret

28. BEGTRUP, G., 1803 s. 117f.

29. KRISTENSEN, H.P., 1909-11 s. 254ff., 284, 286ff. og 308.

1-2 væddere. Mens hornkvægsavl var stor, anvendtes hovedsagelig får og beder til slagtning; men efter 1745 inddroges nu også lammekødet, alt imens eget oksekød måtte vige.

Gennem hele 1700-tallet har et par fedesvin sikkert været holdt på klostret; men efter omlægningen i 1799 opbyggedes i de første 30 år af 1800-tallet en hel lille svinebesætning og -avling, der kulminerede i 1810 med en beholdning på 21 svin og 10 smågrise; og forbruget af eget svinekød i husholdningen blev dermed tilsvarende forøget. Efter 1831 holdtes svinebestanden udelukkende ved lige gennem køb til forbrug.

Heste anvendtes såvel til arbejdskørsel som til befordring af konventualinderne; men først i 1801 registreredes antallet, og beholdningen holdt sig frem til 1852 på 6-10 stk. Ved auktionen i 1852 afhændedes 7 heste, og kun 2 bibeholdtes som køreheste.

Hoveriet in natura var igennem hele perioden udelukkende koncentreret omkring høslet, reparationer af ladegården og rejser til for eksempel København. I forbindelse med generalhoverireglementet i følge forordningen af 6.5. 1769 opgjordes det, at 21 af gårdfæsterne ydede hoveri mens 2 var helt frie. Der skulle derefter erlægges ialt 59 spanddage, 186 gangdage med karl og 204 med pige. Sammenlignet med forholdene andre steder på Sjælland var arbejdsydelseerne til klostret små, idet dets gårdmænd tilsammen skulle yde spanddage svarende til hvad én enkelt bonde måtte forrette, hvis han var underlagt et privat gods.³⁰ Som følge af hoveriforeningsplacaten af 24.6. 1791 blev der på Roskilde Kloster udarbejdet en overenskomst allerede 14.10. 1791, hvorefter klostret skulle modtage ialt 196 spanddage, 252 og 196 gangdage. Ligesom på andre godser udviste dette en stigning i forhold til det fastsatte hoveri i generalhoverireglementet. Men den anførte kvote blev ikke udnyttet fuldtud, således brugtes i 1801-02 kun 108 af 200 mulige spanddage og 99 af 200 gangdage; og frem til 1814 anvendtes med faldende intensitet ialt mellem 41 og 116 spanddage og mellem 32 og 76 gangdage med karl, mens piger eller drenge stillede til mægning i fra 31 til 48 dage. Fra 1814 afløstes det resterende hoveri i forbindelse med fæsteforandringer frem til 1851, hvorefter intet gårdmandshoveri længere blev ydet til Roskilde Kloster.³¹ Den arbejdskraftmangel, som opstod på grund af det ringe gårdmandshoveri, udlignedes enten ved køb af arbejdskraft især til tærskning eller ved husmændenes ugedagsarbejde, hvormed især fæste af husene på hovedgårdsjorden betaltes. Husmændenes arbejde bestod i modsætning til andre steder af såvel avlingshove-

30. Forpagtningskontrakt 13.12. 1746. Forordning af 6.5. 1769. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 357ff. og 361. JENSEN, H., 1936 s. 75. Generalhoverireglement for Roskilde Kloster af 22.12. 1770.

31. Placat af 24.6. 1791. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 380ff. Placat af 23.12. 1791. Hoveriforening på Roskilde Kloster, 14.10. 1791. SKRUBBELTRANG, F., 1973 s. 20. Fortegnelse over ud- og tilbageleverede hoveribilletter. Hoveriprotokol 1800-1852.

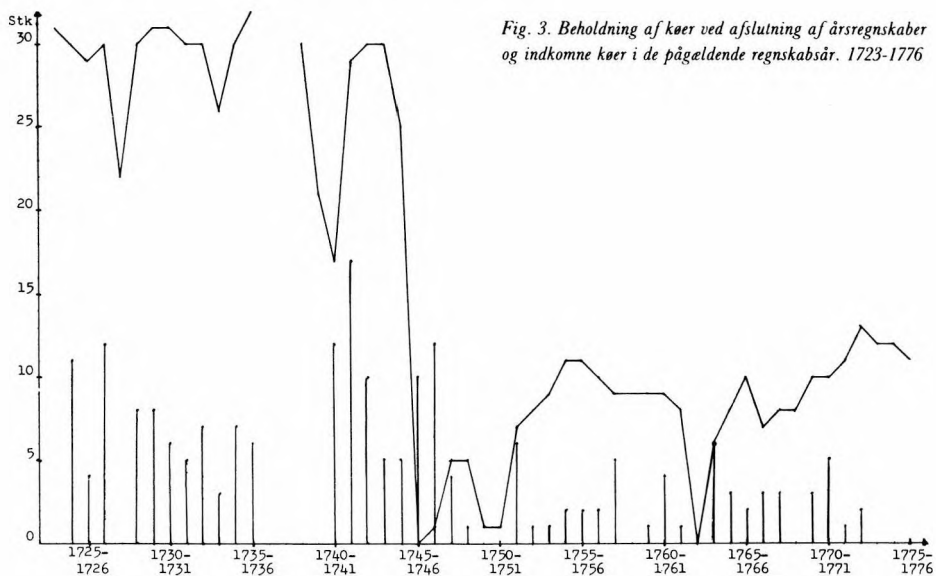
Fig. 3. Beholdning af køer ved afslutning af årsregnskaber og indkomne køer i de pågældende regnskabsår. 1723-1852

Kilde: Kvægregnskaber i jordebogsregnskaber 1724-1852 (excl. 1727-28 og 1736-39).

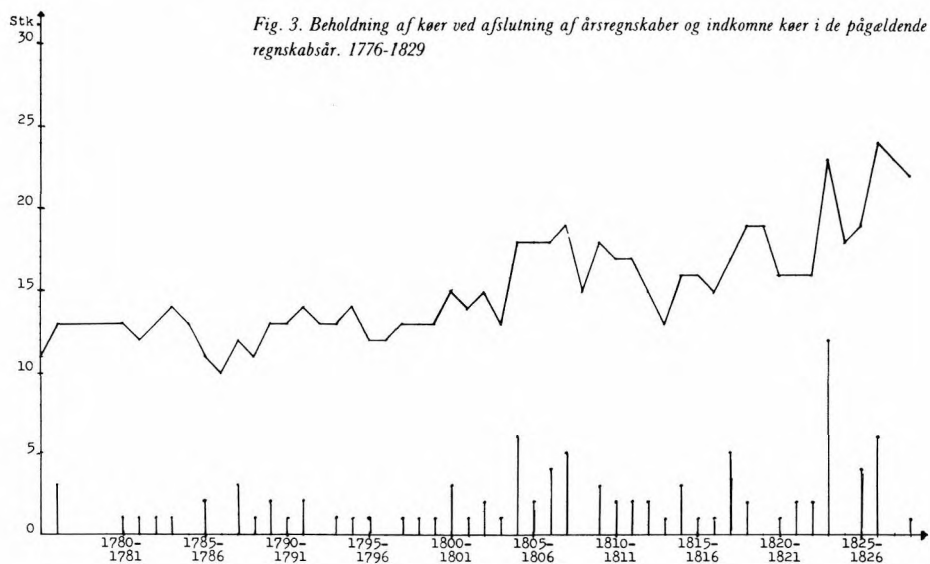
Regnskabsår: 1724-1745 og 1763-1783 pr. 11.6.

1745-1763 og 1783-1852 pr. 1.5.

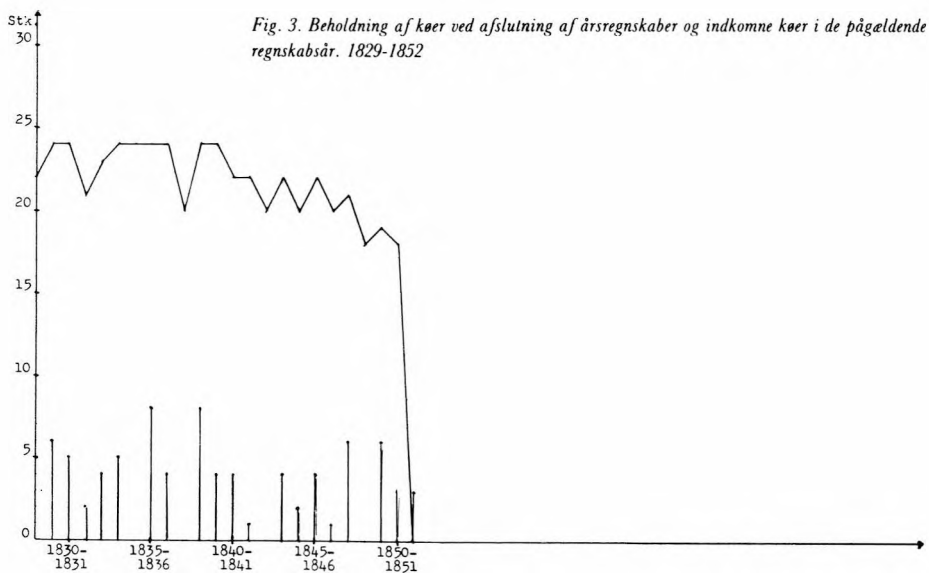
Beholdning: Kurve. Indkomne køer: Søjlediagram.

Fig. 3. Beholdning af køer ved afslutning af årsregnskaber og indkomne køer i de pågældende regnskabsår. 1723-1776

Fig. 3. Beholdning af køer ved afslutning af årsregnskaber og indkomne køer i de pågældende regnskabsår. 1776-1829

ri med pløjning, såning og møgagning som det såkaldte småhoveri med havearbejde og rulning!³²

Indtægter – Penge og Naturalier

Hovedbestandelene i *pengeindtægterne* fremgår af tabel 8. Ved den bevilgede ret til Svogerslev kirketiende modtog klostret tiende fra 28-5-1-1 td. hartkorn, rettighe- den hertil bortfæstedes fra 1751 på livstid til købmand David Lange, og det indbragte frem til 1790 mellem 65 og 100 rd. om året.³³

I 1699 blev stiftelsen tildelt et privilegium på 100 læs brænde fra de kongelige skove ved Roskilde. Samtidig med at leverancen i 1705 overgik til Bistrup gods afløstes den med 75 rd., som derefter betaltes årligt. Da denne ydelse ikke rakte langt i 1800-tallets første halvdel, forsøgte patronatet i midten af 1820-erne atter at få leverancen in natura, men dette lykkedes dog ikke.³⁴

32. Diverse jordebøger. SKRUBBELTRANG, F., 1940 s. 123. Fæsteprotokoller 1701-1854 angiver, at husmændene på hovedgårdstaksten skal forrette 52 ugedage. Bog over husmændenes pligtarbejde 1824-55. SKRUBBELTRANG, F., 1940 s. 86 og 121.

33. Kongelig bevilling af 15.5. 1711. Fæsteprev dat. 27.5. 1744, prior. E. Friis på patronats vegne til købmand David Lange.

34. Tildeling af 100 læs brænde (fra Bistrup gods) 4.12. 1705. SKEEL, V., 1867 s. 13. Dokumenter vedkommende den af Klostret anlagte sag mod Københavns Magistrat ang. 100 læs brænde.

Tabel 8. Fortegnelse over pengeindtægter

---

1)	Overskud fra Svogerslev kirketiende
2)	Afløsning af 100 læs brænde fra Bistrup
3)	Kontante overførsler fra kapitalregnskab
4)	Forpagtningsafgifter
5)	Uvisse indtægter (indfæstning m.m.)
6)	Landgilde, hoveri- og huspenge
7)	Salg af korn
8)	Salg af andre produkter

Kilde: Diverse fogedregnskaber.

En ikke uvæsentlig indtægt for selve godsdriften udgjorde de saltvandsindsprøjtninger i form af kontanter, der i lange tidsrum blev tilført fra kapitalregnskabet. Således indbetalte såvel Berte Skeel som Birgitte Skeel mellem 19,7 og 46,7% af de årlige pengeindtægter fra 1715 til 1736. Disse overførsler praktiseredes kontinuerligt frem til 1765 og igen omkring 1800 og atter fra 1822 indtil 1836, dog med enkelte undtagelser. Selv om det i perioder tydeligvis var institutionens egen formue, der således anvendtes, kan det ikke udelukkes, at der også er tilflydt klostret midler fra patronernes eller priorindernes egne kasser. Det må i den forbindelse bemærkes, at såvel kasserer Bechmann som patron Skeel i regnskabsårene 1799-1800 og 1800-01 bidrog med beløb. At behovet for kapital til forbrug var væsentlig større end godsdriftens indtægters formåen, fremgår af, at de to patronesser Skeel frem til 1736 endvidere afholdt uspecificerede husholdningsudgifter for mellem 484 og 873 rd., hvilket er fra 50 til 100% af de opførte godsindtægter inklusive kapitaltilskuddene.

De 100 år, da størstedelen af hovedgårdsmarken enten var bortforpagtet eller bortlejet, gav som det fremgår af fig. 2 en svingende indkomst, hvor forpagtningsafgifterne var de mest stabile, idet de aftaltes som en fast årlig afgift, mens græsningslejen betaltes pr. græssende stykke kvæg. Endvidere var nogle fiske-damme i Klostermarken en tid bortforpagtet.³⁵

Til gruppen »uvisse indtægter« hørte indfæstning og sagesfald, herunder lejer-målsbøder. Blandt disse var indfæstning langt den største post. Denne betaltes af gård- eller husmænd ved fæstets tiltrædelse og afhang af brugenes størrelser og tilstand samt af betalernes formåen.³⁶

Som det fremgår af tabel 10 anførtes der i over halvdelen af de ialt 442 fæstebreve fra klostret en indfæstning. Med enkelte undtagelser var betalingsmidlet penge. Den gennemsnitlige pengeindfæstning i 10-årsperioder aflæses i tabel 9.

---

35. Forpagtningskontrakt dat. 10.2. 1747 mellem forvalter Rosted, Bistrup og prior. E. Friis. Forpagtningskontrakter dat. 9.11. 1756 og 7.9. 1768 mellem Peder Brünich og prior. E. Friis.

36. HVIDTFELDT, J., 1952-56 s. 288 og 419. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 75 og 347.

Betaling af indfæstning med naturalier fandt imidlertid sted i landbrugskriseårene 1819, 1821 og 1824.

Da bødebetalingerne var yderst beskedne eller slet ikke forekom, blev resultatet, at med perioder med indfæstningsfri fæsteforandringer eller uden fæsterskifter fulgte lave »uvisse indtægter«.

Fra 1699 til 1852 skete der en stigning i indfæstningens gennemsnitlige størrelse. De landsdækkende økonomiske problemer efter misvækst i 1720-erne affødte i 1730-erne en lille nedgang i afgifternes størrelse, mens kvægsygen 1745-50 medførte en betydelig vækst i de indfæstningsfrie gårdoverdragelser.³⁷ Landbrugets begyndende fremgang i 1700-tallets anden halvdel, viste sig i 1770-erne ved en indfæstningsforøgelse til små 70 rd. og et fald i antallet af fæsteforandringer, hvor gårdmanden fritoges for betaling. Eventuelle dårlige høstudbytter i 1770-erne satte sig således ikke spor i manglende betalingsevne.³⁸ Landboreformernes, herunder især udskiftningens, gode indflydelse på bondebrugene, samt inflationen, medførte en stigning til 100-200 rd. pr. gård i tiden 1790-1810.³⁹ Efter pengeforvirringen og landbrugskrisen i 1820-erne fandt gårdindfæstningerne omsider et stabilt leje på mellem 400-800 rd. Krisen resulterede imidlertid ikke i nogen forøgelse af fæsterskifter uden tiltrædelsesafgift.⁴⁰

Roskilde Kloster fik frem til 1799 i gennemsnit langt større indfæstning pr. gård end de 10 sjællandske godser, som Skrubbeltrang har undersøgt. I samme undersøgelse påvises store landsdelsforskelle; men udsving mellem Sjællands godser ses ikke, så det er desværre ikke muligt at konstatere, om klostret adskiller sig så tydeligt fra de enkelte godser, som gennemsnittet antyder. Sammenlignet med det nærliggende Bistrup gods ydede klostrets gårdbrugere også mere indfæstning. 1705-25 betalte over halvdelen af de nye Bistrupfæstere under 20 rd., mens denne sats kun betaltes af 2 ud af 5 klosterbønder. Fra 1728-61 var det almindeligste på Bistrup 10-20 rd., hvorimod kun 7 ud af 16 gårdmænd på Roskilde Kloster betalte 20 rd. eller derunder. De højere indfæstningssatser kan være et led i kompensationen for det lave hoveri, kompensationen blev dog kun reel når der virkelig betaltes.

Da gruppen med de 159 indfæstningsfrie overdragelser også rummer godt 20 fæstebreve, hvor stedsmål slet ikke omtales, men hvor den her anvendte anbringelse er godtgjort af andre forhold, må fordelingen mellem betalende og ikke-betalende alligevel kunne siges at svare til de hos Skrubbeltrang anførte tal for betalende og fritagne.⁴¹

37. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 181 og KRISTENSEN, H.P., 1909-11 s. 254ff. og FELDBÆK, O., 1974 s. 96.

38. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 400.

39. HANSEN, S.A., 1972 s. 87ff. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 395.

40. HANSEN, S.A., 1972 s. 95ff. og 103f. KYRRE, H., 1932. PEDERSEN, E.H., 1970 s. 124-198.

41. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 228 og 348. LINVALD, A., 1931 s. 109ff. Fæsteprotokoller 1701-1854.

Størstedelen af husindfæstningerne lå frem til ca. 1780 typisk på 2-4 rd. Efter udskiftningerne med deraf følgende jord til husmændene steg indfæstningerne imidlertid markant (se tabel 9). Og efter ca. 1800 hører både gård- og hustiltrædelser uden betaling til sjældenhederne.

Var de »uvisse indtægter« en meget ustabil post for godset, blev de til gengæld en kærkommen ekstraintægt for klostrets ridefogder; idet disse gennem hele perioden modtog de såkaldte fagedpenge, hvilket på Roskilde Kloster indebar, at 10% af den fastsatte sum tilfaldt forvalteren, og *ikke* som anført andre steder, at bønderne måtte betale 10% mere end det angivne beløb.⁴²

Tabel 9. Gennemsnitlig pengeindfæstning for gårde og huse samt indfæstningsfri brugsoverdragelser

	1700-1710		1711-1720		1721-1730*		1731-1740		1741-1750	
	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.
Gårde	4	30	–	–	4	38	4	28	7	40
Huse	–	–	–	–	6	2	15	3	4	6
	Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri	
Gårde	5		4		9		14		12	
Huse	2		–		6		3		7	
	1751-1760		1761-1770		1771-1780		1781-1790		1791-1800	
	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.
Gårde	9	37	7	38	7	69	4	68	4	123
Huse	14	3	7	3	24	3	17	6	5	9
	Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri	
Gårde	10		3		4		2		–	
Huse	14		10		11		16		4	
	1801-1810		1811-1820*		1821-1830*		1831-1840		1841-1852	
	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.	Ind.	Rdl.
Gårde	8	169	2	2479	9	418	9	506	11	600
Huse	17	23	11	NB	22	72	17	59	27	68
	Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri		Ind.fri	
Gårde	1		–		1		1		–	
Huse	5		1		5		4		5	

* 1721-1730: 1723 ydede yderligere ét hus korn.

* 1811-1820: 1813 de to gårde betalte 142 td. byg afløst med ialt 4957 rd.

NB 1814 7 huse med et gennemsnit på 99 rd. + 1 hus med 20 rd. sølvværdi (225 rd. dansk curant).

1819 2 huse med et gennemsnit på 8 rd. + 1 hus med 8 td. byg.

* 1821-1830: 1821 yderligere 2 gårde betalte hver 60 td. byg.

1824 yderligere 5 huse leverede i gennemsnit 8,4 td. byg.

42. FUSSING, H., 1942 s. 87ff. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 75.

Tabel 10. Oversigt over samlet antal indfæstningsbetalende og indfæstningsfri brugsoverdragelser

	Ind.	Ind.fri	Ialt
Gårde	91	66	157
Huse	192	93	285
Ialt	283	159	442

Tabel 9 og 10: Kilder: Fæsteprotokoller 1701-1852.

De direkte indtægter, som Roskilde Kloster modtog fra sit bøndergods, benævntes *jordbogsindtægter* og omfattede landgilde, hoveripenge og huspenge. Gårdmændenes landgilde ydedes såvel i penge som i korn og småredsler. Selve pengelandgilden blev beskeden; men da gårdbrugernes hoveri var meget begrænset, betales fra 1736 til 1803 til gengæld en større fast afløsning på ialt 141-2-8 rd. Husmændene i landsbyerne erlagde årligt en afgift på ca. 4 rd. pr. hus for at have disse i fæste. Hertil kom de noget større afgifter for Capelsmøllen og Tørvehuset. Huspengenes samlede beløb voksede naturligvis som følge af husenes øgede antal. Og ved den endelige afløsning af gårdmændenes hoveri i 1800-tallets første halvdel steg de samlede, fastsatte pengeafgifter. Fæsteren på gården i Gerdrup var desuden sat til smørlandgilde på $\frac{1}{2}$ td., der var afløst med 8 rd. Den mulige, totale pengeafgift steg i løbet af 1700-tallet fra ca. 250 rd. i 1700 til 340 rd. i 1800, mens afgiften i 1851 blev sat til 463-69 $\frac{1}{2}$ rd.⁴³ Af tabel 11 fremgår det, hvorledes klostrets virkelige indtægter var afhængig af konjunkturerne. Dette forhold kommer til udtryk gennem de varierende restancer, der kunne svinge stærkt fra år til år, således at perioderne for restancerne gennemsnit (angivet i afrundede tal) ikke er lige lange. Betydelig vækst i restancerne kan især konstateres i forbindelse med den første kvægsygeperiode i midten af 1700-tallet og under afsætningskrisen for korn i 1820-erne.

I visse tilfælde fik fæstere, der sad dårligt i det, allerede ved afgiftens fastsættelse »modereret« dens størrelse med en nedsættelse, som kunne være af enten midlertidig eller permanent karakter. Som følge af restancer og moderationer blev landgildeindtægten derfor ikke så sikker, som man i første omgang kunne forvente det. Sammenholdes nu landgildebetalingen såvel i penge som i korn og bøndernes skattebetaling med restancerne, springer det i øjnene, hvorledes klostret hellere så, at bønderne ydede skat og skyldte i landgilde end omvendt – hellere mangle indtægt end have direkte udgift!

Ligesom på andre godser leverede klostrets bønder kornlandgilden i byg, rug og havre, hvoraf byggen andel var langt den største.⁴⁴ I de første 65 år hang

43. Diverse jordebøger.

44. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 164 og 229. Diverse jordebøger.

ændringerne i landgilden nøje sammen med forskydninger i det samlede hartkornstilliggende. Moderation af landgildeydelse forekom også for kornet, såvel vedvarende som periodisk; dette er årsagen til forskydningerne i den fastsatte landgilde frem til begyndelsen af 1800-tallet. Herefter forøgedes landgildeindtægten i alle tre kornsorter, fordi husene som følge af jordtildelingen også måtte erlægge en afgift i korn. Den meget kraftige stigning i byglandgilden, skyldtes desuden en afgiftsforhøjelse på ca. 15 td. byg pr. gård, der ved fæsterskifte blev hoverifri, og hvor afgiften ikke erlagdes i penge. Byglandgilden var derved 572-6 $\frac{10}{11}$ td. i regnskabsåret 1851-52.⁴⁵

Table 11. Gennemsnittet af den årlige landgilderestance i penge

Tidsrum	Rd.	Tidsrum	Rd.	Tidsrum	Rd.	Tidsrum	Rd.
1699-1715	115	1765-1767	13	1804-1811	295	1829-1833	154
1715-1731	125	1767-1773	10	1811-1812	–	1833-1837	7
1731-1732	25	1773-1779	126	1812-1818	0	1837-1840	0
1732-1742	137	1779-1787	127	1818-1819	150	1840-1841	10
1742-1745	266	1787-1794	123	1819-1821	0	1841-1847	0
1745-1751	844	1794-1797	45	1821-1823	327	1847-1851	12
1751-1764	683	1797-1799	286	1823-1825	975	1851-1852	65
1764-1765	999	1799-1804	30	1825-1829	720		

Kilde: Fogedregnskaber 1699-1852.

Da bønderne selv i forholdsvis gode tider stod med restancer, manglede klostret derved midler, der kunne være indtjent ved salg af landgildekorn. Fald i restancerne skyldtes sjældent en indbetaling, selv om det da forekom. I mange tilfælde anførtes en restancestørrelse som »omdrag og udgift«, hvilket betød, at mængden var eftergivet eller regnet for tabt.⁴⁶ Således fremkaldtes de første to års nedgang i restancerne udelukkende af omdrag. Efter en stadig vækst, der bragte restancerne i rug og havre helt op omkring den årlige afgiftsstørrelse, gav Berte Skeel 3.12.1706 ordre til at omdrage landgilde- og lånekorn på ialt 41-3-2 $\frac{2}{3}$ td. rug, 58-3-0 td. byg og 58-2-0 td. havre. Denne handling bremsede væksten i udeståender.

At misvækst ofte var et mere lokalt fænomen, understreges af, at nævnte misvækstår som 1720 og 1726-27 ligefrem gav nedgang i restancer. På den anden side bør det også bemærkes, at prisstigningsperioden 1711-20 indebar øgede restancer.⁴⁷

45. Diverse jordebøger. Jordebog 1766-67, midlertidig moderation ved Ved. 2. (gælder så længe gammel fæster lever), permanent ved Ved. 1, Jyl. 1 og gårdene i Vindinge.

46. Ordbog over det danske Sprog, 1934, Bd. 15.

47. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 182.

De bratte restancefald i 1715-16, 1723-24 og 1732-33 skyldtes ridefogedskifter, hvor der tilsyneladende begyndtes på en frisk; og man må da have anset restancerne for tabt. At klostret sjældent kunne påregne at få en landgilde- eller hoveripengerestance dækket ind igen, aflæses også af forholdsreglerne ved bønderes dødsfald og efterfølgende skifter. En gård, som var tynget af store restancer, var som oftest også præget af mærkbar brøstfældighed, hvilket medførte, at boets midler ikke kunne opveje blot godsets fordringer. Desuden afsluttedes skifteforretningerne hyppigt med, at enken forblev på gården og lovede at istandsætte denne samt at betale den opregnede gæld, mod at der ikke gjordes udlæg. Men det var dog tvivlsomt, hvordan denne gæld pludselig skulle kunne betales, når den var blevet opsummeret. Således er der intet, der tyder på, at de 392 rd., svarende til 42 års hoveripenge, nogensinde er kommet ind efter Gerdrupgårdfæsterens død i 1758. Her afstod enken dog gården til sin avlskarl mod aftægt.⁴⁸

De vanskelige forhold for landbruget i 1730-erne og 1740-erne implicerede en betydelig vækst i restancerne, der trods eftergivelse af lånekorn og landgilde i 1746. kulminerede i 1749 med samlede restancer på 57-0-3/3 td. rug, 133-7-1 td. byg og 166-6-2 td. havre. Efter forvalterskifte i 1751 viskedes restancetavlen endnu engang ren, idet de manglende indbetalinger dog holdtes i mente ved notat i margenen frem til 1772, hvor også erindringen om 1749-restancerne forsvandt uden bemærkning. De opsummerede restancer i 1761 blev alle eftergivet. Den begyndende fremgang i 1700-tallets sidste halvdel ses derved, at væksten i restancer aftog, samtidig med at indbetaling eller afløsning af restancer blev meget hyppig.

Ændringer i forholdet mellem restancer og indkommet landgilde afspejles også tydeligt i gårdenes forhold. Således udviser skifterne tendens til stigende overskud i boerne, samtidig med at restancer ikke forekommer.⁴⁹

Da nye afgrøder tillige blev inddraget i bondebrugene i løbet af 1800-tallets første halvdel, viste det sig kun undtagelsesvis i landgilden, når en lille del rug eller byg blev ombyttet med tilsvarende eller lidt mindre mængde vikker.⁵⁰

Som den tredje komponent i landgildesystemet står ydelsen af småredsler, der på klostret omfattede lam, gæs, høns og æg. Restancer forekom med enkelte undtagelser kun frem til 1719.⁵¹ Ændringerne i leverancernes størrelse afhang tydeligvis af op- og nedgangen i gårdantal. I den undersøgte periodes fulde udstrækning anvendtes hele denne afgift, der udelukkende betaltes af gårdbrugerne, til klostrets husholdning. Landgildeafgifterne såvel i korn som småredsel, svarer pr. gård til det sjællandske gennemsnit.⁵²

48. Skifteprotokol 1751-1763, skifte af 3.6. 1758.

49. FELDBÆK, O., 1974 s. 96. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 214. Skifteprotokoller 1703-1850.

50. Fogedregnskaber 1820-23, rug ombyttes med vikker. Fogedregnskaber 1830-32, byg ombyttes med vikker.

51. Diverse jordebøger.

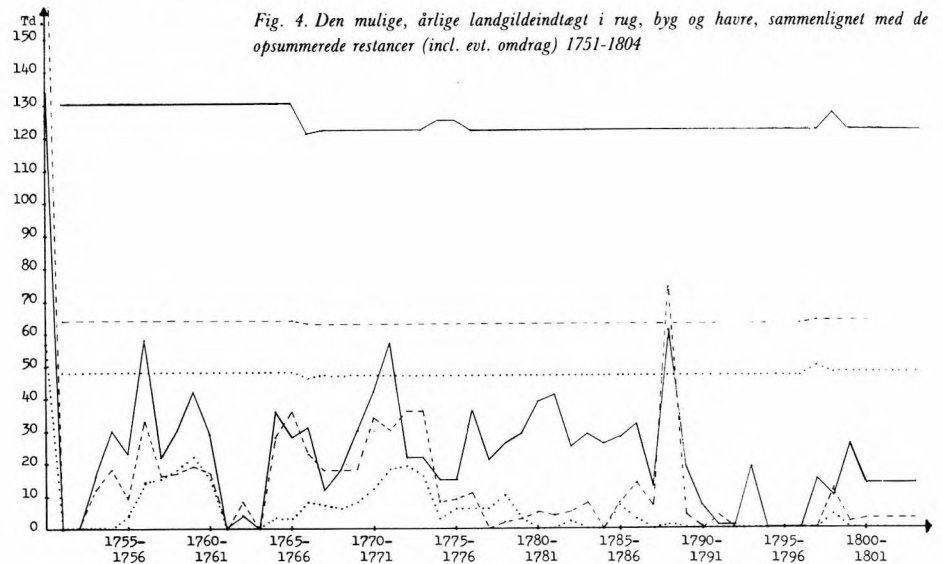
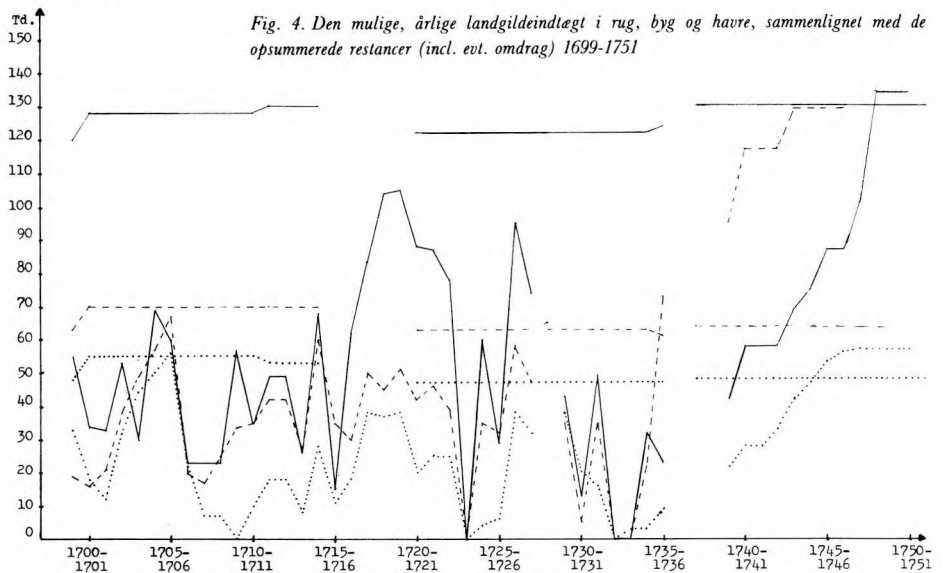
52. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 350, ydelse pr. helgård (Sjælland): Småredsler: 1 lam, 1-2 gæs, 2 par høns og 1 snes æg. Korn: 6¼ skp. rug, 37¼ skp. byg og 11 skp. havre (før 1750), efter 1750 var de to sidstnævnte kornleverancer lidt mindre.

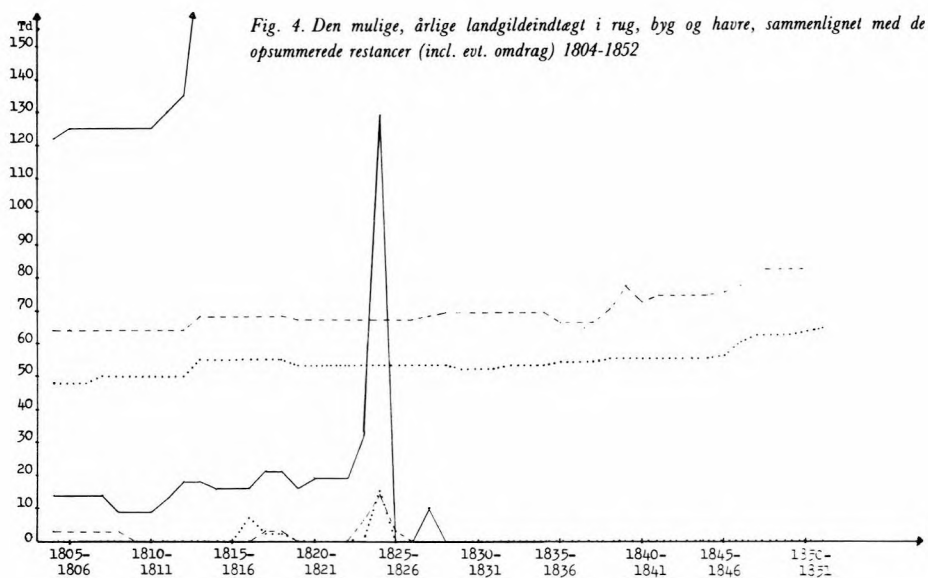
Fig. 4. Den mulige, årlige landgildeindtægt i byg, havre og rug, sammenlignet med de opsummerede restancer (incl. evt. omdrag) 1699-1852

Kilder: Jordebøger 1698-1852, Jordebogsregnskaber 1698-1852 (excl. 1736-39).
Regnskabsår: 1699-1745 og 1763-82 pr. 11.6.
1745-1763 og 1783-1852 pr. 1.5.

Byg ————— Havre - - - - - Rug .....

Kornmængdeangivelserne er afrundet til hele tønder.

Tabel 12. Småredsellandgilde 1699-1852

Tidsrum	Lam stk.	Gæs stk.	Høns stk.	Æg snes
1699-1718	28	31	118	27½
1718-1723	25	29	102	27½
1723-1736	26	29	110	27½
1739-1852	26½	30	112	29½

Kilde: Fogedregnskaber 1699-1852. Diverse jordebøger.

Mens rettigheden til Svogerslev kirketiende var et privilegium, havde godset fra 1698 fæstet Himmelev kongetiende for en afgift, der beløb sig til godt 100 rd. Kornet toges i størstedelen af perioden i kærven, og blev i klostrets lade tærsket af betalte folk sammen med mindre eller større mængder af indhøstet korn.

Op til 1801 leveredes alt *tiende* i rug, byg og havre. Herefter udskiftedes havren til fordel for ærter eller vikker, der fra 1804 helt eller delvis ydedes i skæppen, hvilket også gjorde sig gældende for variable kvanta af tiendebyggen. Det erhvervede tiendekorns omfang lå mellem 20 og 100 td., alt afhængig af kornsart og eventuel dårlig høst. Her var ydelserne dog gennemgående størst i byg. Indtægter i form af tiende var trods konjunktursvingningerne mere stabile end landgilden.

Som en sjælden post i kornindtægterne optrådte »indkøbte mængder«. Hvor kornkøb figurerede, var det fremkaldt af øgede restancer, behov for lånekorn eller forstrækninger.

Herudover indskrænkede kornvarekøbet sig i 1800-tallet til mindre portioner bælg- eller knoldfrugt som ærter, vikker og kartofler samt kløver. Desuden afspejlede et stigende forbrug af rug i husholdningen sig fra 1739 derved, at denne artikel i visse år blev den eneste indkøbte.

Udover 1700-tallets sidste halvdel, hvor byglandgilde på mellem 34 og 107 td. var afløst, solgtes adskillige læs byg til en brygger i København. Endvidere afhændedes der også mindre mængder rug og havre. Den generelle høje indtjening på korn i den første snes år af 1700-tallet gav trods klostrets restancer, frem til 1715, et årligt gennemsnit på 198 rd. Prisfald og dårlige høstudbytter i 1720-erne og 1730-erne bevirkede, at salget enten reduceredes væsentligt eller helt ophørte.⁵³ Først med driftsomlægningen omkring 1800 og den øgede byglandgilde fik kornsalget mulighed for betydelig stigning.

Også i 1800-tallet var byggen den bærende sort i kornsalget og blev hovedsagelig suppleret med hvede og rug. Foruden den mindre mængde havre, tegnede kartoflerne sig i de første 25 år for den største del af andre solgte afgrøder, mens vikker, ærter og gulerødder kun i mindre grad solgtes. I 1840-erne var det derimod ærter, der afhændedes foruden de fire almindelige kornsorter. De voksende indtægter som følge af både øget produktion og prisstigninger, led et knæk under den landsdækkende afsætningskrise med prisfald i 1820-erne.⁵⁴ For Roskilde Kloster betød det, at indtjeningen trods ret stor stabilitet i den totale salgsmængde, i regnskabsåret 1818-19 næsten halveredes i forhold til året før, mens kornsalget i 1823-24 kun indbragte $\frac{1}{6}$ af indtægterne fra 1817-18. Selv om Roskilde Kloster i kornsalgsperioden afsatte stadig flere tønder korn, og selv om de samlede indtægter voksede støt, opnåede man inden 1852 ikke igen den indtægt, som godset havde haft i 1816-18.⁵⁵ Indtægterne ved salg af kreaturer var yderst beskedne og indskrænkede sig for størstedelen af hele perioden til salg af udtjente dyr, for eksempel gamle heste.⁵⁶ I slutningen af 1700-tallet anes et forsøg på kvægsalg, idet ialt 26 kalve realiseredes fra 1792 til 1800, hvorefter salg på dette område dog ophørte for stedse. Selv da kreaturholdet øgedes i løbet af det 19. årh., syntes salget at kendetegne en naturlig udskiftning af kvægbestanden. Fra omkring 1830 var salget antalsmæssigt ved at balancere med den indkøbte mængde; men priserne blev væsentlig mindre. Således solgtes gamle køer til en stykpris på 11-14 rd., mens købsprisen for en ny ko lå mellem 20 og 40 rd. I 1823 solgtes endog sygt kvæg for 28 rd.

Det var ikke blot ved udskiftning af kreaturer, at kasserede genstande indbragte kapital. På denne måde hentedes der i ny og næ supplerende indtægter ved salg af gamle tagsten, vinduer, jern, eller ved afhændelse af en gammel kornrensema-

53. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 122 og 182.

54. KYRRE, H., 1932 s. 35ff. HANSEN, S.A., 1972 s. 103ff. PEDERSEN, E.H., 1970 s. 189.

55. HANSEN, S.A., 1972 s. 137ff. THOMSEN, B.N., 1965 s. 85f.

56. Fogedregnskab 1763-64, solgt gl. hest for 10 rd.; 1785-86, 2 kasserede heste - 36 rd.; 1846-47 gl. hest- 9 rd.

skine.⁵⁷ Endvidere nød klostret fortjeneste på salg af køkkenhavens afgrøder samt visse produkter fra dyreholdet, hvilket frem til 1764 udgjorde et årligt gennemsnit på 41 rd.

Udgifter – Penge og Naturalier

Udover eventuelle direkte udgifter ved bøndernes skattebetaling og indirekte udlæg i form af landgilderestancer, der ikke indfries, måtte klostret også afholde udgifter i forbindelse med driften af såvel bøndergods som hovedgård.

Med tiden udvidedes kredsen af skattebetalere fra oprindelig kun at omfatte jordbrugere til også at inkludere ejerne; og fra 1789 erlagde klostret i formueskat 152-1-3 rd., en udgift der efter skatteomlægningen i 1802 steg til 250 rd. Hertil skulle der perioden igennem lægges en skat på godt 3 rd. for det fæstede Himmelev kongetiende. Ulemperne ved den pligt, det var at holde en rytterhest i krigstid og fra 1774 at gøre det til stadighed, blev godtgjort, hvorved klostret årligt modtog 12 rd. for én hest.⁵⁸

De egentlige driftsomkostninger omfattede reparationsudgifter, lønninger og betaling af direkte forbrug, herunder forstrækninger til bønderne i form af kvæg og korn i vanskelige tider.

Ved indretningen af hovedbygningen til bolig for de 18 jomfruer foretoges en gennemgribende restaurering.⁵⁹ Denne ombygning medførte sammen med løbende reparationer og forandringer på det samlede hovedgårdskompleks, at posten til betaling af håndværkere og materialer tegnede sig for en betydelig del af de totale udgifter.

De årlige lønningsudgifter omfattede både det faste personale i såvel køkkenregioner som stalde med videre samt betaling af de folk, der tærskede det indkomne korn. Endvidere modtog den tjenestegørende præst fra Himmelev frem til 1715 100 rd. – et ikke ringe beløb, sammenlignet med at den samlede løn til det faste personale (incl. ridefogdens 40 rd.) i samme tidsrum beløb sig til ca. 130 rd. Denne folkeløn voksede nominelt. I 1718 androg den således ialt 183 rd. for 17 ansatte, mens en lignende stab i 1762 tildeltes 324 rd., hvilket svarede til 10% af de samlede udgifter, hvoraf $\frac{1}{3}$ endog var restancer og 16% betaling af skat. Derimod udgjorde lønningsudgifterne i 1813 4% eller 908-5-4 rd. af dette års udgifter.

De mere forbrugsprægede udgifter omfattede betalingen af forskellige varer i husholdningen. Da priorinden forestod husets førelse, leveredes der hende uspecificerede beløb, som hen til midten af 1700-tallet lå på omkring 200 rd. Fra 1765 til 1790 betaltes priorinden mellem 300 og 800 rd. til dette formål; her må det dog bemærkes, at aflønning af andet personale end ridefoged og gartner i netop disse

57. Fogedregnskab 1833-34, tagsten; 1767-68, gl. vinduer; 1835-36, vogn; 1775-76, gl. jern; 1839-40, kornrensemaskine.

58. NIELSEN, H., 1948 s. 39, 61 og 90.

59. FANG, A., 1949 s. 26.

år betaltes fra denne konto. Leverancer til husholdningen kan derefter ikke udredes.

En anden nødvendig og anselig forbrugspost for klostret var det årlige indkøb af brænde, hvortil de 75 rd. fra Bistrup ikke rakte langt. Således erhvervedes i 1760 brænde for 252-5-10 rd. (9% af de samlede udgifter). Almindeligvis lå den årlige brændselsudgift dog mellem 150 og 200 rd. I 1820-ernes begyndelse androg denne post imidlertid hele 400-600 rd., hvilket forklarer patronatets naturlige interesse for i disse år at forsøge at få konverteret brændselsafløsningen fra Bistrup tilbage til naturalieydelse (se s. 121).

Desuden foretog godset indkøb af kvæg såvel til opfedning og efterfølgende slagtning som til avling og mælkeproduktion. Fra 1725 til 1795 (excl. 1736-39) erhvervedes således ialt 738 stude udelukkende til slagtning. Opgangen i studeforbrug fulgte omlægningen af kvægavlen, mens et senere fald i mindre grad opvejedes af en stigning i fortæringen af lammekød. I perioden mellem 1754 og 1764 gik der i årligt gennemsnit 231 rd. til ved køb af slagtekvæg.

Udgifterne til indkøb af malkekvæg noteredes især i 1730-erne og 1740-erne. I løbet af disse tiår erhvervedes ialt 55 køer til en gennemsnitspris på 8-9 rd.; og dette kulminerede i 1746, hvor godset, i et forsøg på at genoprette kvægbestanden efter kvægsygens første angreb, investerede i 12 malkekøer og 1 tyr til en samlet pris af 139-5-11 rd. En betragtelig stigning registreredes atter, da kvægavlen omkring 1800 øgedes. Nu købtes køerne til voksende priser på mellem 30 og 50 rd. Erhvervelsen af kvæg mindskedes ikke væsentligt under de inflatoriske prisbevægelser fra 1807 til 1813. Efter pengereformen i 1813 og under landbrugskrisen, 1818-28, dalede udgifterne ved køb af køer, og i 1828 kunne klostret erhverve én ko for 20 rd., hvorefter købspriserne atter begyndte deres stigning op til 43 rd. i 1845-46.⁶⁰

Konkluderende må det siges, at forholdet mellem indtægter og udgifter ved henholdsvis salg og køb af kreaturer og korn var omvendt proportionalt; thi mens indtjeningen var stor gennem kornsalg og lille ved kreatursalg, anvendtes der meget på køb af kvæg og lidt på erhvervelse af kornvarer.

Frem til omkring 1800 indkøbtes der korn, enten til bøndernes udsæd eller til forbrug, når landgilde og tiende ikke var tilstrækkeligt. Således modtog bønderne i 1729 udsæd i form af byg og havre for 54-3-8 rd., mens klostret i 1746-47 indkøbte 28-2 td. rug og 100 td. byg for ialt 356-4-7 rd. I 1800-tallet fungerede kornindkøbene derimod som supplement til avlingen. Da høstudbyttet for havre i 1800-tallets begyndelse var minimal, opkøbtes som nævnt visse mængder af denne sort, for eksempel købtes i 1813-14 48 td. havre for 387-1-0 rd., hvilket svarer til 14% af indtægten gennem kornsalg. I periodens resterende del blev der fortrinsvis behov for bælgrugter i beskedne mængder. Fra 1835 købtes der på denne måde for 62 rd. i årligt gennemsnit, hvilket udgør 0,3-8,6% af de samme års

60. FELDBÆK, O., 1974 s. 213ff. HANSEN, S.A., 1972 s. 87ff., 95f. og 105.

kornsalgssindtægter. I forhold til de tidligste år efter driftsomlægningen voksede den direkte gevinst ved kornsalget således i kornsalgssperiodens første tiår.⁶¹

Udover erhvervelsen af kreaturer til selve hovedgården, indkøbtes især under kvægpesten i midten af 1700-tallet bæster til bønderne. Således anskaffedes i 1747 og 1751 heste for henholdsvis 40 og 177-4 rd., mens kvægudgifterne til bønderne i 1750 lå helt oppe på 237-2 rd. De vanskelige forhold for klostrets bønder understreges af, at institutionen fra 1740 til 1761, ved siden af kornforstrækninger, hvert år ydede bønderne hjælp enten i form af kreaturer eller ved kontante beløb, hvilke androg mellem 67 og 157 rd. pr. år.

Efter 1800 anvendtes selvfølgelig også stigende midler i forbindelse med avlingen; heraf tegnede især tærskelønnen og smedearbejde på redskaber sig for betydelige beløb. Og da spørgsmålet om en fortsættelse af hovedgårdsdriften blev overvejet efter 1850, ville de samlede besparelser ved avlingens ophør beløbe sig til 1010 rd.⁶²

Helt ekstraordinære ad hoc udgifter indfandt sig i forbindelse med opmålingerne og udskiftningerne af de enkelte landsbyer. Eftersom de samlede omkostninger ifølge forordning af 1781 skulle fordeles mellem samtlige lodsejere, var udskiftningen af Roskilde Klosters mange gårde i Jyllinge dyrest for godset. Denne udgift udgjorde 271-4-7 rd. af de ialt 444-0-14½ rd., som forvalteren erlagde for udførelse af udskiftningsforretninger. Det blev muligvis udsigten til disse omfattende omkostninger, der bevirkede, at initiativet til udskiftningen af Jyllinge, hvor klostret var den største lodsejer, ikke blev taget af en af disse men af bønderne selv.⁶³ For at hjælpe de udflyttede bønder, der på Roskilde Kloster udgjorde 10 stykker, ydede forvalteren desuden ialt 992-2-3 rd. i bygningshjælp.⁶⁴

For at fremskynde udskiftningen af rigets landsbyer udstedtes i 1792 en forordning, der gjorde det muligt for godsejerne at fordele 4% rente af udskiftningsomkostningerne på bønderne. Dette betød, i klostrets tilfælde en pengeindtægt frem til 1852 på ialt 3155-0-13½ rd.⁶⁵

Det er særdeles kendetegnende for ejerforholdene i de byer, hvor Roskilde Kloster havde gårde, at koncentrationen af privatejede godser var forholdsmæssig størst i de først udskiftede, Vin., Sv. og St.V. (1783-1789). Mens de 6 resterende landsbyer, der udskiftedes mellem 1795 og 1800 var domineret af forskellige institutioner, som antagelig først med muligheden for refundering af nogle af udgifterne kunne se en fordel i at lade byerne udskifte, eller som blev tvunget

61. HANSEN, S.A., 1972 s. 137.

62. Forvalter Bruuns fortegnelse over besparelser ved bortforpagtning dat. 6.1. 1852.

63. Rkt. 2482. 123-124 nr. 473.

64. Forordning 23.4.1781. Opregning af udskiftningsudgifter mangler for nogle af landsbyerne; det har ikke kunnet godtgøres, hvorvidt disse udgifter er betalt fra kapitalregn., men sandsynligheden taler herfor. Diverse udskiftningsforretninger.

65. Forordning 15.6. 1792.

dertil, fordi bønderne som i Jyllinge og Veddelev anmodede landvæsenskontoret derom.⁶⁶

I modsætning til for eksempel Københavns Magistrats gods, Bistrup, der intet gjorde for at husmændene fik tildelt jord ved udskiftningen, var netop dette meget magtpåliggende for Roskilde Kloster, hvor samtlige huse fik jord, omend ikke altid lige hensigtsmæssigt placeret.⁶⁷

Kornudgifter

Udover de landgilderestancer og omdrag, der optrådte i større eller mindre grad, anvendtes kornet i husholdningen, til foder, lønnkorn, salg, lånekorn, almisse, og som bemærket til udsæd i 1800-tallet.

Visse mængder af såvel rug som byg og havre leveredes til husholdningen, hvor det passerede videre til køkkenet, til foder for i hvertfald fjerkræ og endelig for en del af byggenes vedkommende til maltning. For alle tre kornsorter blev konsumeringen stigende frem til omkring 1740. Herefter lå rugens årlige andel på 70-90 td. i tiden op til 1770, byggenes på omkring 100 td. indtil 1800, mens der kun brugtes 15-20 td. havre gennem de første ca. 65 år. I 1760-erne ændredes forholdet mellem rug og havre således, at rugen holdt sig uforandret omkring de 70 td. pr. år, mens forbruget af havre steg til omkring 30 td. Efter 1800 indgik også hvede, ærter, kålrabi og kartofler i forbruget, og mængden af såvel rug som havre begrænsedes som følge heraf, mens forbruget af byg øgedes til mellem 100 og 200 td. En forøgelse af rugens andel registreredes atter omkring 1823 med et forbrug på 60-75 td. rug pr. år indtil periodens slutning.

Hele 1700-tallet igennem androg husholdningsforbruget af rug ca. $\frac{3}{4}$ af den totale rugudgift, mens byggen tegnede sig for ca. $\frac{1}{3}$ og havre for mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{5}$. Sammensætningen af de til husholdningen leverede kornmængder godtgør, at visse portioner perioden igennem i almindelighed og i 1800-tallet i særdeleshed anvendtes til vinterfodring af kreaturerne. Dette gjaldt i hvertfald for kålrabi og kartofler. Men også masken fra ølbrygningen kunne finde anvendelse i staldene, ligesom resterne fra brændevinsbrændingen brugtes her.⁶⁸

Årligt udtoges der havre til lønnkorn til gartner og forvalter samt til foder for såvel klostrets egne som for herskabets heste.

Som allerede tidligere omtalt, brugtes visse kornindtægter til videre salg, hvor byggen tegnede sig for langt den største part. Således solgtes 38% af det totale bygforbrug i 1700. Lignende eller større procentuelle andele af byg afhændedes frem til 1714. I de år i 1700-tallets midte, da der overhovedet solgtes korn, udgjorde mængden af solgt byg ca. 15% af anvendelsen af denne kornart. Der afhændedes således næsten intet fra 1718 til 1732, ligesom denne post helt mang-

66. Rkt. 2482.123-124 nr. 473 og Rkt. 2482.127-128 nr. 720. Diverse udskiftningsforretninger.

67. LINVALD, A., 1931 s. 192f. Udskiftningsforretning for Gundsømagle og Gerdrup. Diverse jordebøger. Udskiftningskort for Jyllinge by, 1797. Pro Memoria dat. 9.9. 1797.

68. RUMAR, L., 1968 s. 76.

lede fra 1755 til 1769. Mængden af korn, der solgtes i 1800-tallet fremgår af tabel 13. I denne sidste periode voksede det solgtes procentuelle del af det samlede bygforbrug væsentlig fra lidt under 50% frem til omkring 1825 til mellem 75 og 85% i de sidste år. Denne udvikling finder sin årsag i de stigende byglandgildeindtægter.

I vanskelige tider, som for eksempel efter misvækstår i slutningen af 1720-erne, udlånte eller forstrakte klostret bønderne med sædekorn. Selv om klostret ikke gav store mængder korn i form af almisse, eksisterer der dog et eksempel på, at man i en meget lang periode hjalp en husmand i stedet for at sætte ham fra hus og hjem. På denne måde blev husmand Lars Hansen, der i 1767 havde fæstet hus i Veddelev, tildelt 2 td. byg og 2 td. rug i almisse i 1782, fordi han var svag. Denne leverance fortsatte ubrudt helt frem til 1810, da den på grund af hans alderdom og skrøbelighed blev nedsat til 1 td. af hver slags. Herved blev det til han døde i 1824. I 1816 havde Lars Hansen godvilligt afstået sit hus til Hans Olsen, hos hvem han antagelig havde nydt aftægt; for da Olsens fæstebrev udstedtes i 1824, var der her anført, at denne fæster skulle yde aftægt til den nu afdøde mands datter.⁶⁹

Udvikling i godsøkonomien

Det materielle grundlag for patronatets drift af Roskilde Klosters gods var i 1699 en bortforpagtet hovedgårdsavling og et bøndergods med visse forarmede gårde, hvis forhold søgtes forbedret ved at udskifte fæsterne på gårdene.⁷⁰ De fortsatte vanskeligheder blandt bønderne afslørede sig gennem vedblivende eller forøgede restancer, som medførte, at der ikke tilfaldt godset de optimale indtægter, og samtidig at godsregnskabet måtte forstrækkes med beløb fra institutionens kapitalregnskab. En ændring i anvendelsen af hovedgårdsjorden i 1715, der medførte, at arealer udnyttedes til græsning for fremmede og senere egne kreaturer, bedrede ikke situationen.

Trods misvækstår i *1720-ernes slutning* med deraf følgende behov for forstrækning til bønderne, opnåedes dog ved kombination af driften og kapitaltilskud for en 1100-1800 rd. stor driftsregnskabsbalance et overskud på 200-300 rd. Problemerne tiltog imidlertid, da kvægpesten hærgede landet fra 1745. Bønderne måtte imidlertid, da kvægpesten hærgede landet fra 1745. Bønderne måtte således forsynes med yderligere tilskud frem til 1761, samtidig med at såvel penge- og som kornrestancerne voksede. Men det var ikke kun hos gårdmændene, at denne sygdom virkede ødelæggende; også hovedgårdens kvægdrift blev for bestandig nedskåret. Og da bestanden af kreaturer, der kunne afkaste græsningsafgift, tillige var decimeret, bortforpagtedes dele af hovedgårdsmarken atter til kornavling.

69. Fæstebreve dat. 6.6. 1767 og 25.10. 1824.

70. Jordebøger 1698-1700, angivelse af forarmede gårde.

Først i løbet af 1760-erne mærkedes bedringen i landbruget. De opsummerede kornrestancer fra 1740-erne inddroges dog aldrig; men udeståenderne hos bønderne blev til gengæld mindre, og behovet for tilskud til den daglige godsdrift forsvandt, selv om de årlige overskud derved nominelt næsten halveredes. Udnyttelse af hovedgårdens egne jorder indskrænkede sig fortsat til afgiftsindtægter enten i form af avlingsforpagtning eller græsleje. Og som følge af, at der i 1700-tallets anden halvdel slet ikke toges initiativ hverken til forbedringer eller intensive ret udnyttelse, forringedes hovedgårdsmarkens tilstand op mod 1800 i en grad, så Gierlew ikke anså det for muligt at rekvirere nye forpagtere.⁷¹

Tabel 13. Pengeindtægter ved kornsalg

År	Indtægt	Rug	Byg	Havre	Hvede	Andet
	Rd-mk-sk	Td-skp	Td-skp	Td-skp	Td-skp	Td-skp
1800-01	181-2-12		25-0	35-0		
1801-02	692-0-2	49-0	97-0			56-1
1802-03	664-1-9	21-0	111-3	10-0	4-1½	28-6¼
1803-04	433-5-1½		82-6 ¹⁰ / ₁₁	10-0	4-5⅝	31-2½
1804-05	631-3-2	11-0	115-5		2-5⅞	35-5
1805-06	785-4-13		159-5			27-5
1806-07	1743-3-6	18-0	357-2		10-6	8-2
1807-08	1261-2-11½		204-3		39-0	90-6½
1808-09	1455-4-0		204-4		25-½	60-2¼
1809-10	1720-5-14		176-1		17-3	56-4
1810-11	2465-3-9½		160-3		44-2⅞	35-7
1811-12	3059-3-4	13-0	149-5		21-0	31-1
1812-13	11302-4-2		123-5		48-0	17-6
1813-14	2691-4-12	4-0	253-0			7-5
1814-15	3153-0-7	57-0	159-7 ¹⁹ / ₂₄		29-0	35-2
1815-16	3533-1-6	32-0	242-0	20-0	42-2½	25-0
1816-17	4431-3-12	19-0	165-7	20-0	37-0	24-1
1817-18	4115-0-2	56-2	244-7½	50-0	26-4	
1818-19	2332-3-15	24-0	211-½		36-7¼	11-4
1819-20	986-1-8	18-0	195-6		18-7	18-0
1820-21	762-1-2	28-0	175-4		49-5	12-0
1821-22	974-0-12		369-3½		10-3	11-5
1822-23	1214-1-7	85-0	308-1½		4-0	
1823-24	643-0-6½	12-0	236-4 ⁹ / ₁₆		24-5	
1824-25	489-4-0	8-0	323-6		33-2	
1825-26	1323-3-7¾	37-6 ¹ / ₁₁	416-1 ⁸ / ₁₁	12-2		36-5½
1826-27	1797-1-6	32-6 ¹⁰ / ₁₁	320-1 ⁹ / ₁₁	10-0	1-0	
1827-28	991-3-3½	28-5½	308-7⅞		15-8	

71. Pro Memoria dat. 21.9. 1798 fra Gierlew til prior. Møsting.

År	Indtægt	Rug	Byg	Havre	Hvede	Andet
	Rd-mk-sk	Td-skp	Td-skp	Td-skp	Td-skp	Td-skp
1828-29	1072-1-4	19-5 $\frac{1}{11}$	370-6 $\frac{17}{22}$			
1829-30	949-2-9 $\frac{1}{2}$	2-0	396-5 $\frac{15}{22}$			
1830-31	1468-4-7	8-0	437-1 $\frac{15}{22}$		5-0	
1831-32	1468-0-10 $\frac{1}{2}$		392-4 $\frac{17}{22}$		4-1	
1832-33	1242-2-10		417-3 $\frac{3}{11}$	56-0		1-4
1833-34	942-3-8 $\frac{1}{2}$		462-1 $\frac{2}{11}$	3-0	6-0	
1834-35	1386-2-15	35-7 $\frac{2}{11}$	425-2 $\frac{1}{11}$		55-0	
1835-36	2009-5-1 $\frac{1}{2}$	49-6 $\frac{5}{11}$	452-4 $\frac{2}{11}$	63-0	35-0	
1836-37	1859-5-14	30-2 $\frac{5}{11}$	466-5 $\frac{2}{11}$		43-4	
1837-38	1649-3-14	32-2 $\frac{4}{11}$	462-1 $\frac{5}{11}$		40-0	
1838-39	1652-3-11	24-4	453- $\frac{1}{4}$	12-0		3-0
1839-40	1820-3-5	34- $\frac{3}{11}$	438-5 $\frac{9}{11}$	6-0	21-2	8-0
1840-41	1553-5-9	39- $\frac{3}{11}$	468-6 $\frac{8}{11}$	6-0		8-0
1841-42	1813-2-5 $\frac{3}{4}$	52-2 $\frac{4}{11}$	469- $\frac{7}{11}$	6-0		11-4
1842-43	1987-2-9	52-6 $\frac{7}{11}$	549-4 $\frac{2}{11}$	6-0		
1843-44	2331-1-15 $\frac{1}{2}$	91-7 $\frac{10}{11}$	549-3 $\frac{5}{11}$	6-0		23-4
1844-45	1984-0-0	57-7 $\frac{10}{11}$	535-4 $\frac{4}{11}$	6-0	7-4	
1845-46	2728-2-8 $\frac{1}{2}$	93-6 $\frac{4}{11}$	539-3 $\frac{3}{22}$	8-0		11-0
1846-47	3152-5-8	58-1 $\frac{4}{11}$	535-3 $\frac{6}{11}$	10-0		
1847-48	2641-0-9	77-7 $\frac{9}{11}$	552-0	14-0		22-0
1848-49	2865-2-8	88-6 $\frac{6}{11}$	718-0	14-0		75-0
1849-50	1939-0-8	61-7 $\frac{9}{11}$	555-0	14-0		20-0
1850-51	2735-5-12	62-7 $\frac{9}{11}$	731-2 $\frac{9}{11}$	40-0	25-0	7-0
1851-52	3766-3-3 $\frac{1}{2}$	63-7 $\frac{9}{11}$	628-1 $\frac{9}{11}$	62-0	46-0	72-4

Kilde: Fogedregnskaber 1800-1852.

Resultatet blev herefter endnu en ændring i hovedgårdens forhold, hvorved klostret i forbindelse med driftsomlægningen selv overtog al avlingen på hovedgården. Samtidig tilflød der fra bøndergodset øgede indtægter i form af større landgilde fra husene med jord, og senere desuden i kraft af det voksende antal hoverifri gårdmænd, der betalte forhøjet hoveriafløsning. Men som følge af godsets omfattende udgifter i forbindelse med udskiftning af landsbyerne samt øgede udgifter på grund af driftsovertagelsen, måtte forvalteren omkring århundredskiftet atter indhente hjælp fra kapitalens administration. Trods disse tilskud udviste driftsregnskaberne fra 1799-1801 underskud – akutte problemer, som kunne være undgået, om den afsatte forvalter Lund, havde tilbagebetalt det opnåede overskud fra 1799.

De stigende kornpriser udvirkede hurtigt en betydelig vækst i indtægterne og resulterede da også i hastig stigende overskud og bortfald af tilskud, selv om driftudgifterne samtidig voksede. De opadgående tendenser varede dog kun kort,

for inflationen tog overhånd, i 1813 udstedtes pengereformen, og fra 1818 faldt kornpriserne drastisk, hvorefter nedgang i indtjening registreredes.

Men selv om klostrets indtægter ved kornsalg var vigende under landbrugskrisen i 1820-erne, havde interne problemer indfundet sig allerede efter pengeomlægningen i 1813. Fra dette tidspunkt og frem til 1836 udviste fogedregnskaberne med enkelte undtagelser igen underskud, nu på mellem 42 rd. i 1826 og 1857 rd. i 1822. Den samlede skattebetaling klaredes, hvorimod bøndernes pengerestancer til klostret voksede. I 1822 fik 3 bønder endog tilladelse til at betale de kommende tre års hoveripenge med korn.⁷² Men som helhed red Roskilde Kloster imidlertid stormen af i modsætning til andre godser, der enten ruineredes, eller som patron Frederik Juels eget gods, Tåsinge Slot, der sattes i en situation, hvor en del af bohavet i 1818 måtte på auktion.⁷³

Årsagerne til, at det ikke gik værre på klostret, skal antagelig søges i institutionens lidenhed og i den kendsgerning, at det ikke, som på de af Ole Halding behandlede godser i for høj grad var præget af skiftende ejere i tiden umiddelbart før 1818, men trods alt havde befundet sig i et stabilt leje.⁷⁴

Det kan dog ikke undre, at priorinde Lüttichau, som V. Skeel nævner det, i 1836 ytrede ønske om, at klostret indstillede driften af hovedgården.⁷⁵ Avlingen fortsatte alligevel godt 15 år endnu, hvor bøndergodset bragte stabile indtægter, mens kornsalgsperiodens øgede afsætning ikke i tilstrækkeligt omfang opvejede driftsudgifterne. Således gav godsdriften i begyndelsen af 1840-erne underskud, mens de sidste 8 år endelig resulterede i overskud. Først i 1851 besluttede patronatet at bortforpagte hele avlingen på ca. 95 td. land; men de opnåede bud ved auktionen 25.6. 1851 tilfredsstillede ikke ledelsen. Derfor averteredes i slutningen af november i Berlingske Tidende, at forpagtning af avlsgård og jorde kunne opnås, og at nærmere oplysninger kunne erhverves enten hos kassereren eller hos forvalteren.⁷⁶ Resultatet blev bortforpagtningen fra 1.5. 1852; og herved anbragtes det endelige punktum for Roskilde Klosters landbrugsdyrkning.

Sammenfatning

Roskilde Kloster må anses for i mange henseender at være et atypisk gods. Dets tilliggende bøndergods var beskedent, og klostret havde ikke i nævneværdig grad mulighed for at benytte sig af de få gårdbrugerers gratis arbejdskraft gennem dyrkning af hovedgårdsmarken, der i hartkornsstørrelse ikke udgjorde mere end tre helgårde.

72. Resolution af 12.7. 1822, fra patronerne til forvalter Wolling.

73. KYRRE, H., 1932 s. 44ff. HALDING, O., 1968 s. 51-76.

74. HALDING, O., 1968 s. 51-76.

75. SKEEL, V., 1867 s. 33.

76. Auktionsskrivelse af 26.6. 1851. Brev dat. 11.11. 1851, fra patronat til forvalter Bruun. Berlingske Tidende 26.11. 1851, 27.11.1851 og 1.12.1851.

Hovedgårdsdriftens ringe betydning i forhold til indtægterne fra bøndergodset havde klostret dog øjensynlig til fælles med andre godser.

Godset formåede i lange perioder kun vanskeligt at skabe det økonomiske grundlag for Roskilde Kloster som forsørgelsesinstitution. Men ledelsen undgik dybtgående indgreb i godsdriften takket være den oparbejdede kapital bestående af de to stifters indskud og betalinger ved indskrivelse af unge adelige kvinder.

Fordelingen af administrationens arbejdsopgaver ændredes ikke i væsentlig grad gennem tiden. Efter at Berte Skeel selv havde optrådt som en ivrig, ledende kraft, også i det daglige, efterlevedes statutternes anvisninger nøje; og personernes vekslende foretagsomhed viste sig kun inden for embedernes egne rammer. Da det således var priorinden og forvalteren, der reelt drev godset, indskrænkedes patronernes virke til at bære ansvaret for afgørelser af overordnede spørgsmål, samt til formel udstedelse af juridisk bindende kontrakter som for eksempel fæstebreve.

Klostrets ledelse tog perioden igennem ikke initiativ til fornyelser; og væsentlige forandringer i såvel hovedgårdens som bøndergodsets situation blev da også kun foranlediget af kræfter udefra, det være sig enten i form af kvægsyge (omlægning af kvægavl samt bortforpagtning af avling), eller gennem lovgivning (fastsættelse af natura hoveri). Da hovedgårdens ringe forfatning kombineredes med en ivrig landbruger som patron, førte dette i 1800 til godsets egen overtagelse af avlingen på hovedgården.

Den manglende udvikling i godsdriften bevirkede endvidere, at forholdene for fæsterne forblev stabile med relativt lange fæsteperioder, samt at der ikke gjordes forsøg på at pådrage bønderne avlingshoveri.

Disse stationære tilstande må ses som et resultat af, at hensigten med godsdriften ikke, som på privatejede herregårde, var at give øget indtægt og overskud til en godsejer med ønsker om egen storhed og arv til senere generationer, men at godset blot skulle skabe grundlag for jomfruernes anstændige tilværelse.

Et interessant spørgsmål er det, om det manglende initiativ fra godsledelsen også kendetegnede andre af de mange stiftelsesgodser landet over, og om vi heri kan finde en af årsagerne til, at fæstebønder under stiftelser oftest var bedre stillede end bønder fra mere forretningsmæssigt drevne, private godser, som blandt andre Margit Mogensen nævner det. Eller om Erik Helmer Pedersens karakteristik af Støvringgårds godsdrift med en »regulær og sund administrationspraksis« er udtryk for, at den deciderede økonomiske interesse, der ses på private godser, også kendetegner visse stiftelser, og derved med Fridlev Skrubbeltang fastslå, at »hverken godsets størrelse eller ejerforholdets art synes at være afgørende« for bøndernes situation.⁷⁷

---

77. MOGENSEN, M., 1974 s. 192. Upubliceret materiale fra prishistorisk undersøgelse, venligst stillet til rådighed af dr. phil. Erik Helmer Pedersen. SKRUBBELTRANG, F., 1978 s. 431f.

Kilder og litteratur

*Utrykt materiale**Rigsarkivet*

- Rkt. 2243.159-62 *Sjællandske Renteskriverkontor*, Journaler ltr. A-D 1740-71.
 Rkt. 431.3-4 *Kommission til landvæsenets forbedring*, Kopibog og register til kopibog 1757-67.
 Rkt. 431.7 Register til ekstraktprotokol 1759-65.
 Rkt. 432.4-5 *Landvæsenkommissionerne og Generallandvæsenkollegiet*, Registrant m. reg. 1767-68, 1770.
 Rkt. 432.6 Alfabetisk register til registrant 1770.
 Rkt. 432.11-12 Journalregistre 1769-70.
 Rkt. 2322.2 *Danske Kammer. Ekspeditionskontorer, 2. bureau*, Journal (m. reg.) 10.6.-23.8. 1771.
 Rkt. 2334.5-8 *Danske Kammer. Ekspeditionskontorer, 4. bureau*, Journaler (m. reg.) 1771-73.
 Rkt. 2481.19-60 *Landvæsenkontorerne*, Journaler (m. reg.) 1773-87.
 Rkt. 2481.185-91 *Sjællandske referatprotokoller* 1787-97.
 Rkt. 2481.213-18 Hovedjournal (m. reg.) 1787-89.
 Rkt. 2482.113-215 Journaler (m. reg.) 1790-1841.
 Rkt. 254.25-40 *Landvæsenkontoret*, Journaler (m. reg.) 1841-48.
 Rkt. 235.2 Efterretninger om bl.a. virkningen af hoveriforordningen af 20.2. 1771.
 Rkt. 352.156-180 Indberetninger om høsten 1771-1846.
 Rkt. 2485.85 Hoveriprotokol i henhold til forordning af 12.8. 1773. Roskilde Amt.
 Rkt. 2485.6 Indberetning om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse. A. Roskilde Amt, 1778-81.
 Rkt. 2485.40 Forslag til kornavlens forbedring i henhold til cirkulærer af 28.7. 1778 og 14.11. 1778.

Landsarkivet for Sjælland

Roskilde adelige jomfruklosters godsarkiv:
 Skifteprotokol 1763-1773. Skifteprotokol 1849-1850.

Roskilde Klosters Arkiv

- B 1^x Pakke nr. 52 af fortegnelse 185. Diverse dokumenter 1625-1811.
 B 2^x Dokumentpakke nr. 1.
 C 1-2 *Jordebøger* 1735-1865.
 D 1-2 *Udskiftningsforretninger* 1783-1800.
 E 1 *Fæsteprotokoller* 1701-1854.
 E 4-7 *Tilbageleverede fæstebreve* 1756-1901.
 E 17 *Dagbøger og afskrivningsbøger*.
 E 18 *Tre protokoller. – Hoveriprotokol* 1800-1852.
 F 12-16 *Skifteprotokoller* 1703-1849 (excl. 1763-1775).
 H 37 *Correspondance* 1798.
 I 1 *Forpagtningssager* 1851-1905.
 L 1-35 *Fogedregnskaber og bilag* 1698-1829.
 L 38 *Ad Fogedregnskaber* 1738-1824.
 L 39 *Patron- og priorinderregnskaber* 1699-1714 m. jordebog 1698-1700.

- L 82 Husholdningsbøger 1761-1780.
 L 87 Forskelligt 1728-1847.
 L 95-96 Årsregnskaber m. kvartalsekstrakter og kopier af bilag (fogedregnskaber) 1826-35.
 L 97-99 Conceptregnskaber m. kvartalsekstrakter og kopier af bilag (fogedregnskaber) 1835-1862.
 M 1 Kort og tegninger. – Udskiftningskort for Jyllinge by 1797.
 N 1 Forskelligt 1771-1818.
 N 3 Forskelligt 1797-1819.
 N 4 Forskelligt 1723-1830.
 N 5 Forskelligt 1772-1830.
 N 14 Adskillige dokumenter 1697-1732.
 N 18 Adskillige dokumenter 1699-1785.
 O 5 Vedr. personale og beboere.

PEDERSEN, ERIK HELMER: En prishistorisk præsentation af Støvringgård godsregnskab 1734-1800 og husholdningsregnskab 1760-1800. (upubl.).

Trykt materiale

- ALLEN, C.F.: Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling. 7. udg. Kbh. 1870.
 ANDERSEN, VALD.: Hald Hovedgård 1435-1975, Herning 1977.
 BECH, SVEND CEDERGREEN: Oplysning og Tolerance 1721-1784. Politikens Danmarkshistorie Bd. 9. Kbh. 1965.
 BEGTRUP, G.: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Sjælland og Møen, Bd. I-II. Kbh. 1803.
 BERLINGSKE POLITISKE OG AVERTISSEMENTS TIDENDE. Onsdag den 26. November 1851, Torsdag den 27. November 1851 og Mandag den 1. December 1851.
 BOBÉ, LOUIS: Roskilde adelige Jomfrukloster 1699-1899. Roskilde 1899.
 CHRISTENSEN (HØRSHOLM), C.: Agrarhistoriske Studier. Bd. II. Kbh. 1891.
 KONG CHRISTIAN DEN FEMTIS DANSKE LOV. Udgivet ved Justitsmin. Foranstaltning. Kbh. 1929.
 ENGELSTOFT, P. og DAHL, H.: Dansk Biografisk Leksikon Bd. I-XXVII. Kbh. 1933-1944.
 FABRICIUS, KNUD: »Anm. af Fussing, Hans: Herremand og Fæstebonde«, Historisk Tidsskrift 10. Rk. Bd. VI. Kbh. 1942. s. 523-29.
 FANG, ARTHUR OG BUHL, INGEBORG: Roskilde adelige Jomfrukloster 1699-1949. Roskilde 1949.
 FELDBÆK, OLE: Danmarks historie 1730-1814. Manuskript for »Gyldendals Danmarkshistorie for universitetet«. Kbh. 1974.
 FRIIS, AAGE M.FL. (RED.): Schultz Danmarkshistorie Bd. III- IV. Kbh. 1942.
 FUSSING, HANS H.: »Demstrup og Sødringholm 1625-1663«, Jyske Samlinger 5. Rk. Bd. III. Århus 1937-38. s. 1-98.
 FUSSING, HANS H.: Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk Landbrugshistorie omkring 1600. (disp.). Kbh. 1942.
 FUSSING, HANS H.: »Skovgårds Drift i Chr. Rantzaus Ejertid 1635-1663«, Jyske Samlinger 5. Rk. Bd. II. Århus 1935-36. s. 1-28.

- HALDING, OLE: »Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828«, Historisk Årbog for Randers Amt 1967 og 1968. s. 42-71 (1967) og s. 51-76 (1968).
- HANSEN, SVEND AAGE: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. I 1720-1914. Kbh. 1972.
- HANSEN, V. FALBE: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne 1. og 2. Del. Kbh. 1889.
- HENTZE, ARNE: »Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840«, Bol og By 8. Kbh. 1974. s. 58-133.
- HVIDTFELDT, JOHAN (RED.): Håndbog for danske lokalhistorikere. Kbh. 1952-56.
- JENSEN, HANS: Dansk Jordpolitik 1757-1919 Bd. 1 og 2. Kbh. 1936. (disp.).
- JENSEN, SIGURD: »Det 18. Aarh. Bønderskifter og deres Kildeværdi«, Fortid og Nutid Bd. XII. Kbh. 1938-39. s. 159-172.
- JENSEN, SIGURD: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Kbh. 1950.
- JØRGENSEN, H. & SKRUBBELTRANG, F.: Det Classenske Fideicommis gennem 150 Aar. Kbh. 1942.
- KJÆRGAARD, THORKILD: »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning«, Fortid og Nutid Bd. XXVIII, hf. 2. Kbh. 1979. s. 178-191.
- KRISTENSEN, H.K.; PRANGE, KNUD; HVIDTFELDT (RED.): Danske Historikere 1965. Kbh. 1966.
- KRISTENSEN, H.P.: »Kvægsygen paa Sjælland i det 18. Aarh.«, Fra Arkiv og Museum Bd. IV. Kbh. 1909-1911. s. 254-308.
- KYRRE, HANS: Landbrugskrisen i Danmark 1818-1828. 2. opl. Kbh. 1932.
- LANGBALLE, HANS M.F.L.: Ørslev Kloster. Viborg 1975.
- LINVALD, AXEL: Bistrup – Byens Gods 1661-1931. Kbh. 1931.
- LØGSTRUP, BIRGIT: »Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72«, Bol og By 8. Kbh. 1974. s. 22-58.
- MOGENSEN, MARGIT: Fæstebønder i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800. Kbh. 1974.
- NIELSEN, HELGE OG THALBITZER, VICTOR: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider. Kbh. 1948.
- OLSEN, GUNNAR: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774. Kbh. 1957. (disp.).
- OLSEN, GUNNAR: »Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60«, Historisk Tidsskrift 10. Rk. Bd. VI. Kbh. 1942. s. 428-484.
- OLSEN, GUNNAR: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. Kbh. 1960.
- OLSEN, GUNNAR: Den unge Enevælde 1660-1721. Politikens Danmarkshistorie Bd. 8. Kbh. 1964.
- PEDERSEN, ERIK HELMER: »Landbrugskrisen 1818-1828«, Landbohistoriske studier tilegnede F. Skrubbeltrang. Kbh. 1970. s. 124-198.
- PEDERSEN, HENRIK: De danske Landbrug. Chr. V's Matrikel 1688. Kbh. 1928.
- RUMAR, LARS: »Jordbrug og brændevinsbrænding 2«, Erhvervshistorisk Årbog. Meddelelser fra Erhvervsarkivet XVIII 1967. Århus 1968. s. 46-131.
- SCHOU, JACOB H.: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve 1699-1852. Kbh. 1822-1853.
- SKEEL, CHRISTEN: Fortsatte Optegnelser om Roskilde Adelige Jomfrukloster. Kbh. 1917.
- SKEEL, VILHELM: Fortsatte Optegnelser om Roskilde Adelige Jomfrukloster. Kbh. 1877.

- SKEEL, VILHELM: Optegnelser om Roskilde Adelige Jomfrukloster. Kbh. 1867.
- SKOVMAND, ROAR: Folkestyrets Fødsel 1830-1870. Politikens Danmarkshistorie Bd. 11. Kbh. 1964.
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: »Anm. af Jensen, Hans: Dansk Jordpolitik 1757-1919«, Historisk Tidsskrift 10. Rk. Bd. IV. Kbh. 1936-37. s. 134-141.
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: »Bondeskifter og Foldudbytte«, Fortid og Nutid Bd. XIII. Kbh. 1939-40. s. 20-31.
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: Den danske Bonde 1788-1938. Kbh. 1938.
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: Det danske Landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978.
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: »Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie«, Fortid og Nutid Bd. XIV. Kbh. 1941-42. s. 1-28.
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: Husmand og Inderste. Kbh. 1940. (disp.).
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: »M.H. Løvenskiolds hoveridagbog, 1795-1797«, Bol og By 7. Kbh. 1973.
- SKRUBBELTRANG, FRIDLEV: »Studier over gårde, gårdbrugstal og brugsstørrelse i det 17. årh.«, Historisk Tidsskrift 12. Rk. Bd. V. Kbh. 1971. s. 1-51.
- THOMSEN, B. NÜCHEL; THOMAS, B. og OLDAM, J.W.: »Dansk-engelsk samhandel 1661-1963«, Erhvervshistorisk Årbog. Meddelelser fra Erhvervsarkivet 1965. Århus 1966. s. 7-438.
- TRAP, J.P.: Danmark. 5. udg. Kbh. 1953-1969. Københavns Amt, Sorø Amt og Præstø Amt.
- VIBÆK, JENS: Reform og Fallit 1784-1830. Politikens Danmarkshistorie Bd. 10. Kbh. 1964.
- WEDELL-NEERGAARD, J.: Svendstrup. Et sjællandsk Gods's Historie. Kbh. 1921.

»De danske cahiers«
Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april
1768

AF CLAUS BJØRN

Med forordningen af 15. april 1768 omdannedes den hidtidige Landkommission – fra 23. marts s.a. dog Generallandvæsenskommission – til et Generallandvæsenskolegium, angiveligt for at styrke det allerede med kommissionen indledte arbejde for at ophjælpe landbruget og lette bondestandens vilkår. Forordningen rummede, hvad man kunne kalde en arbejdsplan, idet den opstillede en række forhold, kollegiet skulle beskæftige sig med, og tillige blev der givet en slags faseopdeling for arbejdets gang. Kollegiet skulle virke for, at gårdene inddeltes og pengeafgifterne blev gjort bestemte, at fællesskabet (mellem lodsejerne) skulle videre ophæves, at der skulle arbejdes frem mod selvejendom eller arvefæste for bønderne og mod en bestemmelse af hoveribyrden til lettelse for hovbønderne. For de to sidste spørgsmåls vedkommende blev det i forordningen bestemt, at kollegiet skulle gøre en begyndelse på krongodset og derefter stræbe efter at gennemføre ændringerne hos de private godsejere. Kollegiet skulle ydermere arbejde frem mod en ændring af den almindeligt udbredte tiendeoppebørselsmåde – tiende i kærven, d.v.s. hvert tiende neg på marken – og desuden se på landgildens størrelse, uden at der dog her blev stillet noget særligt mål eller nogen særlig fremgangsmåde i udsigt. Endelig skulle kollegiet beskæftige sig med, hvad der kunne udrettes for at forbedre landevejenes tilstand. Af forordningens tekst og af den måde, de enkelte punkter var struktureret på, måtte det fremgå, at ønsket om lettelser for bønderne ihvertfald var ligestillet med bestræbelserne for agrartekniske fremskridt, men at det, hvad hoveri og tiendeopkrævning angik, udtrykkelig blev anført, at forandringer skulle ske uden fornærmelse af modpartens interesser.¹ Forordningen blev afsluttet med følgende appel: »Vi ville og

---

1. Fremstillinger af reformarbejdet 1767ff. er givet henholdsvis i Edvard Holm: Danmark-Norges Historie 1720-1814, IV, 1 (1902) s. 319ff., og i Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I (1936) s. 48ff. Holm lægger i sin fremstilling en vis afstand (s. 325f.) til tidligere udpræget negative opfattelser af Generallandvæsenskolegiets virksomhed, formentlig til J.A. Fridericia: Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse (1888) s. 56ff., og mener, at kollegiet ydede en vis indsats i reformarbejdet og ikke kan frakendes en bondevenlig kurs. Hans Jensen fremhæver i sit arbejde Henrik

allernaadigst have tilladt alle dem, som, fra nu af, kunde have noget nyttigt og tienligt at forestille til Land-Oeconomiens og Agerdyrkningens Forbedring, dermed at indkomme til Generallandvæsens Collegium, hvorfra de, efter Omstændighederne og Tingenes Beskaffenhed, kunde vente Svar eller Resolution«, og det pålagdes vedkommende myndigheder »at de paa behørig Stæder til Vedkommendes Efterretning, strax lade læse og førkynde« forordningen. I skrivelser dateret 27. april og de næstfølgende dage udgik til samtlige amtmænd og til majoratsbesidderne en præcisering af, hvilke spørgsmål man fra kollegiets side ønskede oplysninger om: 1. hoveriet, 2. tiendeoppebørselsmåden, 3. status for udskiftningens forløb, 4. arvefæstes eventuelle indførelse, 5. lønnesædens udbredelse, trods gentagne forbud og 6. landevejenes tilstand.²

Forordningen og cirkulæret resulterede i indsendelsen af et stort antal betænkninger og forslag, både fra embedsmændene, hvem besvarelse var pålagt, og fra andre interesserede. Dette materiale udgør en værdifuld kilde til belysning af, hvilke opfattelser der gjorde sig gældende vedrørende landbrugets tilstand, hvad der kunne tjene til dets forbedring og bondens situation – og atter, hvad der kunne gøres for at forandre denne i positiv retning.

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt og hidtil lidet påagtet, at forordningen af 15. april 1768 også resulterede i en for danske forhold omfattende reaktion fra bondebefolkningens side, og det er disse reaktioner – ordet benyttes i det følgende som betegnelse for de mangeartede former for skrivelser, der fra bønderne indsendtes til kollegiet eller til Kongen – der skal analyseres i artiklen: Hvor kommer de fra, hvordan fremkommer de, hvad indeholder de og hvilke konsekvenser fik de.

Undersøgelsen er afgrænset til tidsrummet fra forordningens udstedelse og frem til maj måned 1769, hvor forordningen af 6. maj 1769 om bestemmelse af hoveriet foranledigede en ny bølge af bondereaktioner, fortrinsvis med baggrund i bøndernes opfattelse af forordningen som ensbetydende med en nedsættelse af

---

Stampes indsats og opstiller ved modsætningen til A.G. Moltke den socialpolitisk regulerende (»danske«) linie i reformarbejdet overfor den agrartechniske (»engelske«). Det har formentlig haft stor betydning for vurderingen af disse års reformarbejde med de vekslende tendenser, hvorledes spørgsmålet om stavnsbåndets ophævelse har været placeret. E.S. Reverdil rejste spørgsmålet, men fjernedes kort efter og fik ingen indflydelse på arbejdet i kommissionen/kollegiet. Derimod har han i sine erindringer, antagelig støttet på vennen, kommissionens sekretær M.H. Højers Moltke-fjendtlige rapporter til ham, tegnet et negativt farvet billede af virksomheden. Edv. Holm har i stor udstrækning bygget på Højers breve til Reverdil i sin skildring, se Aage Friis afskrifter af Højers breve til Reverdil, håndskriftsamlingen, Rigsarkivet. Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771 (1970) belyser emnet s. 540ff. med særlig henblik på optakten til den parallelt virkende Slesvig-holstenske landkommission.

2. Kommissionens/Kollegiets arkiv består af de centrale deles vedkommende af *Registrant* (kopi-bog), *Relationsprotokol* (fortegnelse over indkomne sager med påførsel af deres ekspedition), *journal-sager* (til dels udskilt i sagligt ordnede pakker), mens der findes to brudstykker af *forhandlingsprotokoller*, dels i en diversepakke, dels i en afskrift i Mallingiana, Rigsarkivet. Oversigt i Jens Holmgaard: Vejledende Arkivregistraturer XII (1964) s. 239ff.

hoveribyrden og i de konflikter, der således var uundgåelige ude på godserne.³ Et antal bondereaktioner i den pågældende periode er udeladt fra den egentlige behandling, idet de udsprang af forhold fra før 15. april 1768, typisk sager på baggrund af de foregående års auktioner over dele af ryttergodset – med andre ord reaktioner, der udsprang af verserende konflikter.⁴ Det er valgt i det følgende at begrænse undersøgelsen til de reaktioner, der eksplicit omtaler forordningen af 15. april (eller de lidt senere daterede cirkulærer) som udgangspunkt, eller af hvilke det utvetydigt fremgår, at tilskyndelsen til at reagere kommer herfra, f.eks. ud fra formuleringen af typen: »Da vi nu har erfaret, at Kongen vil tage sig af vi fattige bønders sag osv.«. Bondereaktionerne er bevaret i Generallandvæsenskollegiets arkiv, ganske enkelte er udtaget og findes i de sagligt ordnede pakker, langt de fleste imidlertid i den almindelige journalsager. Såvidt det er muligt at skønne ved konfrontation af arkivets forskellige indgange, er der kasseret meget lidt i det indkomne materiale.⁵

Et klart afgrænsningsspørgsmål, der rejser sig ved denne undersøgelse, er autenticiteten i *bondereaktionerne*. Er disse reaktioner med andre ord, hvad de giver sig ud for – udtryk for de underskrivende bønders klager og ønsker?

Forordningen afsluttedes med en opfordring til at indkomme med meninger og forslag landvæsenet og bondestanden vedrørende, og i analogi med den tidligere under 31. marts 1755 udsendte appel til at fremkomme med synspunkter kunne man formode, at den almindelige censur ikke ville blive bragt i anvendelse i netop denne sammenhæng. I et udkast, der dog ikke blev fulgt, havde Henrik Stampe formuleret dette eksplicit.⁶ Men det forhindrede dog ikke, at der indkom et stort antal anonyme projekter eller forslag undertegnet med pseudonymer, ganske som forfatterne i den trykte debat omkring landbospørgsmålet hyppigt anvendte dæknævne. Dette betyder, at jeg i det følgende har udeladt en foregiven bondereaktion, som er undertegnet af »beboerne« – ikke bønderne, bymændene eller mændene – i en lokalitet, som Trap: Danmark ikke kender til. Underskriften »en sædlandsk ådsherreds bonde« vækker mistanke ved dens bevidste brug af dialekt som afslutning på en normalt udformet og i datidens almindelige skriftsprog forfattet fremstilling af bondens tilstand og ønsker. Og ganske vist anfører birkeskriver Søren Graversen, Lerkenfeldt birk i Himmerland, 20. januar 1769, at han

3. Claus Bjørn: *Bondeuro på Fyn 1768-70*, Fynske årbøger 1978 s. 79ff. jfr. godsejersupplik fra Thy om ændring i forordningen af 6. maj 1769, journalsag 1769/721 Generallandvæsenskollegiet.

4. Det gælder således en række sager fra det bortsolgte fynske ryttergods, jfr. Claus Bjørn: *anf. arbejde* s. 77ff.

5. Brudstykket af forhandlingsprotokollen i Mallingiana rummer for hvert møde nummer fortegnelse på de sager, der er blevet refereret (eller senere noteret som indkomne), ligesom der på de enkelte sager er påført datoen for de pågældende møder.

6. Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger..V* (1797) s. 609f., i august 1768 udsendte kollegiet en opfordring til at indsende afhandlinger om bondestandens ophjælpning og det blev stillet i udsigt, at bidrag, der fandtes at være af betydning, ville blive trykte, forhandlingsprotokollen (Mallingiana) under 3. august 1768.

har opsat en versificeret hyldest til Kongen garneret med bondeforhåbninger og klager på stedlige bønders opfordring og ud fra en af dem forfattet koncept. Men fire dage forinden har birkefogeden i samme jurisdiktion forsøgt sig i den bundne stil og med stort set tilsvarende indhold.⁷

Her er i denne undersøgelse valgt alene at medtage de reaktioner, hvis afsendere angiver sig som tilhørende bondestanden og hvis afsenderadresser utvetydigt lader sig identificere ved stedligt tilhørsforhold – byen, sognet, herredet eller godset.

Den borger i 1700-tallets Danmark, der ønskede at fremføre sine besværinger eller ønsker for de styrende, kunne indsende en supplik. Institutionen var fast etableret, og i Danske lov og ved senere bestemmelser var der givet retningslinier for fremgangsmåde ved udfærdigelsen og indleveringen.⁸ Der indkom årligt et stort antal – typisk 2-3000 – supplikker, der kunne være enkeltpersoners, fleres eller korporationers ansøgninger. Men det er påfaldende, at der kun indkom ret få supplikker fra bønder i Danmark, og at de, når de forekom, væsentligst var enkeltpersoners andragender om dispensationer i forbindelse med indgåelse af ægteskab, anmodninger om hjælp efter brand o.lign. Derimod var der gennem 1700-tallet et stadigt antal supplikker fra »almuen« i Norge over lokale embedsmænd eller borgernes privilegier eller over skatterne. Det er karakteristisk, at udgaven af Henrik Stampes embedsskrivelser for tiden 1753 til 1782 medtager tre gange så mange eksempler på stillingtagen til norske konflikter mellem almue og ikke-almue som til tilsvarende danske.⁹

I 1760'erne kan der dog i Danmark konstateres en stigende tilbøjelighed til at indgive supplikker fra grupper af bønder og omhandlende generelle krav eller ønsker. Den første landbokommissions arbejde med ophævelsen af dyrkningsfællesskabet foranledigede en del reaktioner, først og fremmest fra Fyn, mens indførelsen af ekstraskatten fra 1762 tilsvarende i de følgende år resulterede i bondesupplikker om hel eller delvis fritagelse. I 1767 måtte amtmanden over Koldinghus amt udtale sig om ikke mindre end 30 supplikker om ekstraskatten, og fra maj samme år findes en ansøgning fra de tre sydligste sogne på Langeland, i hvilken de søger lettelse i hoveriet og afløsning af tienden i kærven, mens samtlige bønder i Bølling herred i Vestjylland 1. november 1767 dels søger at blive fritaget for at yde ekstraskat, dels klager over ejeren af Brejninggaard, baron Juul.¹⁰

7. Journalsag 1769/36, journaliserede forslag 1767-63 nr. 499. Margit Mogensen refererer betænkningen i Fæstebønderne i Odsherred (1974) s. 99. Journalsag 1769/54 jfr. 62.

8. Hans Chr. Johansen: En samfundsformation i Opbrud. Dansk socialhistorie 4 (1979) s. 271f., jfr. Danske lov 1-26-1/4.

9. Henrik Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger I-VI (1792-1807), Halvdan Koht: Norsk Bondereisning (1926/1975) s. 269ff.

10. Extraktprotokol 1757-67, Kommissionen til landvæsenets forbedring 1757-67, journaler 1760-67, Jyske stifters renteskriverkontor litr D nr. 1337 og 1382, journal 1764-67 IJ. C, Fyns stifts renteskriverkontor nr. 630. Det er ligeledes værd at bemærke, at Generallandkommissionen allerede 24. januar 1768 underskrev et af Henrik Stampe udarbejdet forslag til lovgivning på hoveriområdet, i

Selv på denne baggrund må man betegne antallet af reaktioner fra bønder i månederne efter 15. april 1768 som bemærkelsesværdig. I tiden fra forordningens udstedelse – og reelt fra dens forkyndelse omkring i landet – og frem til maj måned det følgende år løber antallet op mod 150. En stor del af disse er imidlertid gengangere, fremsendt af bønderne for at erindre de høje myndigheder, eller typisk i anden omgang: Kongen, om den eller de tidligere indgivne supplikker. Denne optræden er næppe overraskende, når man erindrer sig den afsluttende passus i forordningen i hvilken det stilles i udsigt, at de der indkom med svar eller betænkning kunne forvente en reaktion fra kollegiets side i form af resolution eller besvarelse. Fæsterne under Nørhaagaard i Thy appellerede således 10. april 1769 til Kongen selv: »Vi haver herom forhen med stor bekostning ladet indstille klager til Generallandvæsenskollegium, og at de er indleverede vedhæftes sekretærens haand og bevis, som er afskediget sergent Christen Christensen af Snedsted. Nu anden gang efter at vi tilforn med ham haver afsendt klager til Collegium, og vi aldrig haver hørt et ord dertil siden...«, og fra Falster skrev landsbyen Alstrup, der på auktionen et par år forinden havde ment at få hammerslag på køb af byen, men som senere fik at vide, at en anden, en købmand i Nykøbing, havde budt over, »vi har indgivet fjorten supplikker, nu i tvende aar, til majestæten, ja mundtlig talet med ham; blev os lovet, at vi skulle faa ret«. ¹¹ I denne undersøgelse er der, såvidt det er muligt, søgt en afgrænsning til, hvad man kunne betegne som den umiddelbare bondereaktion på forordningen, hvor der er tale om flere gentagende reaktioner, den tilkendegivelse, der er den indledende fra bøndernes side. ¹²

Bondereaktionerne lod gennemgående ikke vente længe på sig. 3. maj 1768 anførte Rødovre bymænd, at de havde overværet oplæsningen af den nye forordning og med henvisning til dens paragraf 3 ønskede de nu Damhusengen udskiftet. ¹³ Andre steder i landet blev forordningen først bekendt efter nogen tid. Bønderne i Bøvling sogn, Skodborg herred i det nordlige Vestjylland, skrev, at de havde fået den forkyndt 23. maj, og deres skrivelse var kollegiet i hænde 15. juni. Fæsterne under det nærliggende Nørre Vosborg gods noterede i deres supplik, at forkyndelsen var sket ved »pinsefesten« – 22. maj – og også deres reaktion var nået til København 15. juni. Fra tre godser i det nordøstlige Vendsyssel hed det, at man på denne egn var blevet kendt med regeringens udspil 12. juni, og selve

---

hvilket der indledningsvis blev refereret til klager over hoveriet, jfr. Hans Jensen: anf. arb. s. 59f., Henrik Stampe: Erklæringer...V (1797) s. 585ff.

11. Journalsag 1769/243 indlæg i 1767-68/254, journalsag 1769/110.

12. En afgrænsning kan naturligvis ikke gennemføres 100% entydigt. På Falster var utilfredsheden tidligere kommet til orde, jfr. forrige note og Fyns stifts renteskriverkontor journal 1768 litr. C nr. 934, men bevægelsen tager et klart skridt fremad i styrke og omfang med reaktionen på forordningen, journalsager 1767-68/91 og 101.

13. Journalsag 1767-68/69. Om Københavnsegnens bønder og deres generelle orientering om politiske tendenser se Jørgen Dieckmann Rasmussen: Bønderne og udskiftningen (1977) s. 114ff.

supplikken er dateret tre dage senere.¹⁴ Fra Falster, hvor ryttergodsauktionen i 1766 havde skabt en vis bevægelse blandt øens bondebefolkning, indkom en supplik, dateret 21. maj, der om offentliggørelsen oplyste følgende: »ja, den gang, at Deres Majestæts allernaadigste forordning af 15. april dette aar, om landvæsenets indretninger, oekonomi og velgaaende skulle paa alle tingsteder oplæses til alle vedkommendes efterretning, blev det os ikke engang tilladt at maatte komme ind, men nogle af os blev taget i nakken, stødt ud paa døren og blev sagt til os, herud med Jer, I slyngler, hvad har I herinde at bestille, og paa det at vi ikke skulle komme videre ind, blev der sat dobbelt vagt for os i gangen, at ingen bonde eller gemen stand kunne komme ind at høre denne allernaadigste forordnings indhold«.¹⁵

Fordelingen af bondereaktionerne fra forordningens udstedelse og frem til maj 1769 er angivet i det følgende, idet de i parantes anførte tal er reaktioner, der ikke synes bevaret i original, men som er refereret i materialet, således at deres karakter kan sikkert bestemmes som reaktioner af den type, der er medtaget i undersøgelse.

Maj 1768	6	Januar 1769	8
Juni 1768	32	Februar 1769	2
Juli 1768	15 (2)	Marts 1769	1
August 1768	6	April 1769	2
September 1768	1		
Oktober 1768	– (1)		
November 1768	1		
December 1768	1		

Fordelingen falder ganske som det kunne forventes, når man må gå ud fra, at forordningen er kommet til landbefolkningens kendskab i tidsrummet ca. 1. maj til 15. juni, som de foran anførte datoer peger på. Gennemgående er der således tale om en ganske prompte reaktion fra bøndernes side. Den lille forøgelse i antallet af reaktioner i januar 1769 kan formentlig forklares ved fornyede forventninger i forbindelse med efterretningen om Chr. VII's tilbagevenden fra sin store Europarejse, ihvertfald indledes nogle af disse reaktioner med velkomsthilsener til Kongen ved hjemkomsten til riget.¹⁶

Den geografiske fordeling var ulige. Fra Sjælland er der kun få reaktioner, og der synes at være tale om en vis koncentration omkring Køge. Derimod er det meste af Falster repræsenteret, mens der ikke kendes reaktioner fra Lolland. Fyn optræder med et betydeligt antal spredt over det meste af øens centrale og vestli-

14. Journalsager 1767-68/140, 141, 154, jfr. ligeledes note 28.

15. Journalsag 1767-68/91, jfr. Povl Hansen: *Bonde og Herremand*, Aarboeg for dansk Kulturhistorie 1891 s. 24.

16. Således en ansøgning om tiendeafløsning fra Asperup-Indslev sogne på det vestligste Fyn, journalsag 1769/50.

ge dele. I Jylland, der tegner sig for hovedparten af reaktionerne, er der en række koncentrationer: Det tidligere Koldinghus rytterdistrikt, hvor bønderne stort set alle var blevet selvejere i 1764, den nordvestlige del med tyngdepunkter i henholdsvis den nordligste del af det senere Ringkøbing amt, Salling med udløbere ind i den øvrige del af det senere Viborg amt og Thy. Fra det nordøstlige Vendsyssel kendes to, angiveligt ret omfattende bondereaktioner, mens der ydermere er enkelte reaktioner spredt fra godser og sogne. Med hensyn til, hvad man kunne kalde reaktionernes afsenderadresser, er der en række typer, der går igen således som anført her:

Byen	6
Sognet	48
Herredet	3
Godset	15
Andre ¹⁷	6

I et stort antal tilfælde er reaktionerne udtryk for en fælles tilkendegivelse fra af de ovenfor nævnte enheder. Reaktionen fra Falster, der refererede til den dramatiske tildragelse på Kraghave ting ved forordningens forkyndelse, dækkede 6 af øens ved auktionen nyoprettede godser: Nørre Ladegaard, Grimmelstrup, Stadaergaard, Egensegaard, Skørringe og Korselitze, og de to supplikker fra Vendsyssel, dateret henholdsvis Overskaven i Åsted sogn 25. maj og Hørmested 15. juni har ligeledes flere godsers bønder påført – den første Høgholt, Lerbæk, Hørbylund, Linderumgaard, Knivholt, Eskær og Asdal, den anden og senere Høgholt, Eskær (med andre underskrivere end i første omgang) og Nørre Elkær. 3. juli indgav fæsterne under 7 godser i Salling, nemlig Kjeldgaard, Jungetgaard, Nørsgaard, Astrup, Eskær, Hegnet og Grinderslevkloster, en supplik om lettelse i hoveriet og afløsning af tienden, og 21. juli fulgte et kortfattet skrivelse fra bønderne i Ulfborg, Hind og Hammerum herreder med samme andragender nærmere angivet som de hoverigørende bønder under Møltrup, Sindinggaard og Lergrav.¹⁸

Reaktioner på vegne af bønderne i et herred – således f.eks. en supplik om tiendeafløsning ved landvæsenskommissærernes mellemkomst fra Elbo herred i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt med 13 underskrifter og dateringen 10.

17. Gruppen *Andre* rummer fortrinsvis reaktioner, der på en gang knytter sig til gods og anden afsender, by eller sogn – således fra Kregme, Melby og Torup sogne under Frederiksværk gods med klager over tungt hoveri og andre forhold godset vedrørende, journalsag 1769/66, fra Nørholm hovbønder (sagen bevaret i referat), hvor der foreligger flere supplikker fra forskellige lokaliteter, men alle indeholdende klager over hoveri og hård behandling fra ejerens, A.C. Teilmanns side, journalsag 1767-68/262 m.fl.

18. Journalsag 1767-68/91 og 101, 154, 186, 356 og 358.

januar 1769 – måtte naturligvis være tilvejebragt ved en form for samvirke mellem flere sogne i det pågældende herred. Der er andre reaktioner, der fremtræder med underskrifter fra flere sogne, normalt med den tilføjelse, at de pågældende underskrev på samtlige sognemænds eller bønders vegne. 27. maj 1768 er dateret en supplik om tiendeafløsning med to underskrifter fra hvert af følgende sogne, ligeledes i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt: Eltang, Vilstrup, Bramdrup, Smidstrup, Herslev og Pjedsted. Fra Vestfyn kom en henvendelse med tilsvarende indhold, dateret i Dreslette 20. juni og med signaturer repræsenterende Dreslette, Helnæs, Flemløse, Sønderby og Kærum sognemænd. Balling, Krejbjerg, Otting og Oddense sogne i Salling gik tilsvarende sammen om en fælles tiendepetition, mens »samtlige sognemænd« fra Alsted, Tødsø, Elsø, Jørsby, Flade og Sdr. Draaby på Mors 24. juni klagede over såvel hoveri som tiendeydelse – Sejerslev sogn synes i sidste øjeblik at have fortrudt sin medvirken, idet sognenaftet er streget ud i den indledende præsentation af underskriverne og overmalet til slut, hvor der oprindelig i lighed med de øvrige var anført sognets navn plus to underskrifter.¹⁹ Den geografisk mest omfattende reaktion stammer fra Fyn, hvor en udførlig betænkning over forordningen af 15. april 1768 indsendes først påført 17 sognes »samtlige bønder«, senere i en fornyet indgivelse med ikke mindre end 20 sogne fra det centrale og sydlige Fyn.²⁰

Sammenregner man med al mulig forbehold de godser, sogne og herreder, der findes anført i dette materiale som afsendere fra maj 1768 til og med april det følgende år, så har man i reaktionerne repræsenteret godt 30 godser og henved 100 sogne. Det lønner sig næppe at begive sig ud i videre udførlige beregninger på dette område, når man må tage højde for overlapninger, f.eks. i Koldinghus rytterdistrikt, ligesom overhovedet for det spørgsmål, om afsenderadresserne faktisk repræsenterer det eller de pågældende lokaliteters bønders opfattelse. Men et forsigtigt skøn over den andel af bondebefolkningen, som reaktionerne *angiver* at tale på vegne af, må ligge på mellem 5 og 10%, formentlig nærmere det første end det sidste tal. At der er tale om en geografisk meget ujævn fordeling fremgår allerede af det foran anførte.

Før man går igang med en egentlig gennemgang af reaktionerne og deres indhold og søger belyst, hvilke argumenter, der bringes i anvendelse og videre, hvilken opfattelse af samfundet, de kan siges at afspejle, er det nødvendigt atter at vende tilbage til spørgsmålet om autenciteten. I hvilket omfang er det i disse reaktioner afsenderadressernes bondebefolkning, der kommer til orde, og i hvilket omfang må man regne med egentlige penneføreres, eventuelt ikke-bønders, medvirken ved udfærdigelsen af den skrivelse, der kom Generallandvæsenskolegiet i hænde?

19. Journalsager 1769/30, 1767-68/113, 174, 281 og 605.

20. Journaliserede forslag. 1767-73 nr. 267, journalsag 1769/43, jfr. Claus Bjørn: *Bondeuro på Fyn, Fynske årbøger 1978 s. 76.*

Vi har kun en spredt og usikker viden om den faktiske udbredelse af læse- og skrivekyndigheden blandt bondebefolkningen ved midten af 1700-tallet. Dels på baggrund af samtidens oplysninger, dels på grundlag af senere undersøgelser kan der dog regnes med et stigende niveau eftersom man fra Sjælland bevæger sig mod vest og således, at læse- og skrivekyndighed var ret udbredt blandt den voksne, mandlige bondebefolkning i Midt- og Vestjylland.²¹ Det er umiddelbart fristende at se mønsteret i de bevarede bondereaktioner som en bekræftelse på denne opfattelse – de sjællandske supplikker har fortrinsvis som underskrifter tre prentede bogstaver (døbenavn, patronymikon, hvor »søn« angives særskilt med S), eventuelt angivelse af underskrift »med ført pen« og kun et lille antal fulde, efter hvad der kan skønnes, egenhændige underskrifter – den tidlige supplik fra Rødovre har således 13 signaturer, hvoraf kun 3 er skrevne fuldt ud, ansøgningen om tiendeafløsning fra Vallø stifts 4 godser med 2 signaturer fra hver ialt 2 egentlige underskrifter.²² Over Fyn bedres tilstanden til man når det nordvestlige Jylland, hvor adskillige af supplikkerne, der fremsendes på et eller to sognes vegne, har et stort antal fulde underskrifter, således den i det følgende aftrykte supplik fra Lomborg sogn med 35 (af et gårdantal på knap 40). Materialet er dog for beskedent til at man kan opstille en tabellarisk oversigt, *også* fordi en umiddelbar iagttagelse i adskillige tilfælde synes at tyde på, at en og samme hånd har skrevet flere underskrifter, f.eks. i supplikken fra Dreslette på Fyn. I den tidlige af de to supplikker fra Vendsyssel er de ialt 10 underskrifter dækkende 7 godser tydeligvis skrevet med samme hånd. Den store supplik fra de 7 godser i Salling bærer ikke mindre end 66 underskrifter, alle skrevne fuldt ud, men ved det i den forbindelse afholdte forhør påstod mange af underskriverne, at de ikke selv havde skrevet deres navne under! Og for et gods' vedkommende vedgik to af underskriverne, at de egenhændigt havde sat deres navne på (og den ene yderligere at være initiativtager), mens andre havde underskrevet *for* de 9 øvrige bønder på godset, hvis navne stod under, hvad også en sammenligning af de pågældende underskrifter kan tyde på.²³ Der knytter sig imidlertid så mange usikkerhedsmomenter ved iagttagelser af denne type, at det næppe er lønnende at drage for vidtgående slutninger på et så begrænset materiale. Det kan blot noteres, at der synes at være en utvetydig tendens til at de tre prentede bogstaver, jo længere man bevæger sig mod vest, afløses af den fulde underskrift, hvilket vel peger mod en antagelse om, at dette at kunne underskrive med sit navn var normen i Jylland. Endnu et forhold maner her som i andre tilfælde, hvor man vil bygge på bogstaver kontra underskrift, til forsigtighed: At en bonde kunne underskrive med sit eget navn

---

21. Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud. Dansk socialhistorie 4 (1979) s. 262ff., F. Elle Jensen: Vestjysk Bondelæsning i Stavnsbaandstiden, Jyske Samlinger 5. rk. VI, 1944 s. 251ff., Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784 (1916) s. 358ff.

22. Journalsager 1767-68/89 og 230.

23. Journalsag 1767-68/574, jfr. note 31.

beviser reelt ikke andet, end at han kunne underskrive med sit eget navn! Det er nærliggende at formode, at skrivekyndigheden i mange tilfælde har indskrænket sig hertil. For de fleste af 1700-tallets bønder har den normale, daglige tilværelse næppe stillet større krav om skriftlig udtryksfærdighed end den, der kunne honoreres ved en underskrift. I de tilfælde, hvor de lokale myndigheder eller de berørte godsejere fik anledning til at kommentere bondereaktionerne, blev koncipistens rolle stærkt fremhævet. Det er et gennemgående træk, at tilskyndelsen til at reagere placeredes hos »ildesindede rådgivere«, der mod betaling forfærdigede supplikkerne, og ikke hos de bønder, hvis navne eller signaturer stod under. Amtmand Hans de Hoffman, Koldinghus amt, anførte om en ansøgning om tiendeafløsning fra bønderne i Holman herred: »Memorialen er skrevet af en for Ondskab føje forvist skoleholder, som er til huse i Trelde, er lam paa højre haand og skriver med den venstre memorialer for bønderne her, som jeg ofte i denne sommer ved de forsamlinger baade med bønder og andre, har befunden urigtige og fulde af ondskab«. ²⁴ Ejerne af de 7 godser i Salling var enige om to ting, dels at beskyldningerne mod dem var ubegrundede, dels at bøndernes adfærd måtte skyldes slette personers virksomhed. Peder Friis til Lundgaard i Fjends herred, hvis bønder havde klaget over hoveri, anklagede selv en forarmet skomager i Viborg for at være ophavsmand til klagen og for at have taget 6 a 8 skilling af hver bonde på godset for at forfatte supplikken. ²⁵ Det var påbudt, at den, der optrådte som koncipist for andre, skulle forsyne skrivelsen med sit navn – et påbud, der dog sjældent blev efterlevet i praksis og som iøvrigt indbød til, at myndighederne med loven i hånd kunne hellige sig efterforskningen af klagens tilblivelse fremfor undersøgelse af dens påstande! I 1768-69 var der kun et fåtal af reaktionerne, der havde påført koncipistens navn, således som når Vorbasse, Grene, Hejnsvig og Grindsted sogne anmodede om tiendeafløsning, hvor der til slut korrekt var anført: »som koncipist efter begæring Niels Hjorth«. I den tidligere citerede henvendelse fra fæsterne under Nørhaagaard henvistes direkte til den mand, der for bønderne havde ført supplikken i pennen, en afskediget underofficer boende i et nabosogn. ²⁶ I ganske enkelte tilfælde kan f.eks. en karakteristisk skriverhånd lede på sporet af penneførereren. En auditor Schouboe, der boede i landsbyen Egebjerg på Sydfyn, indgav under eget navn en betænkning over bondestandens forhold, og både stil og skrift peger klart hen imod, at han står for udfærdigelsen af den supplik, der først fik 17, siden 20 fynske sognes tilslutning.

---

24. Journalsag 1769/30, jfr. Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde, Historie, Jyske samlinger, ny rk. XIII, 1979 s. 12ff.

25. Geistler, Eskær til Rosenkrantz 28. august, Lassen, Astrup til samme 2. september, Bornemann, Jungetgaard til samme 3. september, Stiernholm, Kjeldgaard til samme 9. september, Müller, Hegnet til samme 13. september, Quistgaard, Nørgaard til samme 18. september og Biørn, Grinderslevkloster til samme 26. september 1768, journalsag 1767-68/574. Peder Friis til samme 14. november 1768, journalsag 1767-68/662.

26. Journalsag 1769/232.

Yderligere vides det om ham, at bønderne i Ulbølle i deres konflikt med Jens Lange benyttede ham som juridisk konsulent og koncipist.²⁷

I hovedparten af tilfældene er det imidlertid umuligt at afgøre 1. hvem der har konciperet skrivelsen og 2. hvorvidt den, der har opsat supplikken også er op-havsmand til indholdet, valget af argumenter, stil o.s.v. For ganske enkelte af reaktionerne gælder det, at de efter såvel ydre fremtræden som opbygning og stil er affattet, om ikke af en af de underskrivende bønder, så dog ihvertfald meget nær på det lokale miljø, hvis klager og forhåbninger afspejles. Supplikken fra Lomborg sogn, Skodborg herred, har et sådant præg og gengives her såvidt mulig ord- og bogstavret:

Stoer Mægtigste Monark og Ene Volds Herre
Kong Christian den 7^{de}
Konge til Danmark og Norge De Venders og Gotters Konning, Hertug
Udi Slesvig Holsteen Stormarn og Ditmarschen, Greve udi Oldenburg og Del-
menhorst etc.

I allerunderdanigste ydmyghed taker vi fattige Undersaatter vore Naadige Herre og Konge at vi maa nyde den glæde og ære at give vor trang til kiende med at giøre et Ringe og Sandfærdig Svar paa forordningen af 15. April som først er os Bekientgjort d 29 Maj.

Den Bonde som er Nogenledes I stand, naar hand da ved Døden afgaar eller formedelst Alderdom ey kand beside sin gaar, Om der da er Søn som faar gaarden – Da ved Proprietairen – at sætte Indfæstningen saa høyt og landgilden forhøye – At de kand faa det lidet som kand være tilgode. Er det saa der kand blive skarp grøde – og Creaturet i slæt Pris, saa er Gaarden snart Øde. Naar det lidet som kand være til gode er udgiven forud – saa er der hverken til Kongen eller Husbonden. Derudi ombedis vores Naadigste Majestæt vilde af faderlige omhu forandre det for vores og landets gavn.

Vi fattige haartplagede under Proprietairens Magt med Hovarbeide at giøre maa Billig lignes ved de ægyptiske trælle for det strænge os Paalignede Hovarbeide. Vi kand ey drive vore gaarde som fuldkommen som havt fornøden giøres. Ja vi maa gud Beder os saa sant gribe til det Syndige Midel at arbeide om Sabatten og for at nære os. Hvorfor vi fattige og Eenfoldige Undersaatter hiertelig vemodig og ydmygst indstiller os under vores Naadige landsens fromme faders Mildhed og Barmhertighed – og udbeder os efter hans Majestets villie noget hielp imod dette. Jo længere jo stærkere Hoveriets Plage vi skyldigst taker og taaler hvad os derimod Paalignes –.

---

27. Journaliserede forslag..1767-73 nr. 450, Povl Hansen: Jens Lange og hans Bønder, Aarvog for dansk Kulturhistorie 1892 s. 33. Det forekommer umiddelbart tiltalende, at Schouboe i sin egen betænkning stort set gentager de synspunkter og forslag, han har ført i pennen for bønderne!

Vi fattige under saatter i Aller ydmygeste underdanighed Begierer at vi maa nye tienderne self. Maa Bonden nyde den Glæde – Da bliver det landets gafn –

Hvad den Artikel af Forordningen angaar om fællesskabet – Da er der en heede i Lomborg Sogn kaldes Cron Heede som haver værett til Lomborg Sognekæmænds Biering af arrilds tid. Nu er den os af Baroniets forvalter Andr(e)as Bræmer forbuden under stor straf at hværken maa grave eller slaa lyng derpaa hvorfor vi haaber deres Naadigste Majestet forsvares os og skaffer os den Ret os kand tilkome –

Vi fattige Under Saatter lever i F(or)ventning af hans Naadige Majestets for os en Naadgunstig Resolution.

Dette I underdanigste Bekræfter vi 35te Mand for heele lomborg sogn Den 24 Junj 1768

(35 signaturer, heraf 34 underskrifter, 1 anfører 3 bogstaver. Mellem dem er skrevet: Ribes Stift – Bøfling Amt, Skodborg herret Lomborg Sogn).²⁸

Reaktionen fra Falsters 6 godser var ført i pennen af en Morten Smed, Nørre Alslev, der også i den senere konflikt mellem bønder, godsejere og amtmænd markerede sig som leder og »indpisker«.²⁹ Men bortset fra disse enkelte tilfælde er det vanskeligt, for ikke at sige umuligt at finde frem til pennesfæreren og hans rolle – den simple renskrift eller forskellige grader af egentligt forfatterskab. Gennemgående fremtræder reaktionerne i stil og udstyr, der ikke afviger synderligt fra den korrespondance, man finder i arkiver fra tiden. Der er en række tilfælde, hvor udformningen af supplikkerne peger på slægtskab eller direkte samme forfatter helt ned til verbaloverensstemmelse, således 9 supplikker fra Thy, 3 ansøgninger om tiendeafløsning fra Vestfyn og tilsvarende 2 supplikker om samme spørgsmål, den ene undertegnet af 4 sogne i Salling, den anden af 7 sogne i Fjends herred. 25. juni 1768 søgte repræsentanter fra 4 godser under Vallø stift om tiendeafløsning ved påbud og erklærede sig villige til at betale i penge det beløb, som »De højstbydende og høje herrer« måtte finde rimeligt – 11. juli indgav bønderne i Jersie og Solrød en supplik med samme indhold og formulering. Det er naturligvis forhold, der peger mod udefrakommende medvirken ved selve udfærdigelsen.³⁰

28. Journalsag 1767-68/264. Skriverhånd og formuleringer viser adskillig lighed med den udaterede, men lidt tidligere modtagne, supplik fra Bøfling sogn, journalsag 1767-68/140, refereret 15. juni.

Man noterer sig antydningen af pietetistisk præget sprogbrug, hvad der næppe, uanset hvem forfatteren end er, kan overraske i denne af det pietetistiske røre prægede del af Jylland, jfr. F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland* (1944) s. 78f.

29. Povl Hansen: *Bonde og Herremænd*, Aarbog for dansk Kulturhistorie I, 1892 s. 26ff.

30. Journalsager 1767-68/253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260 og 261 (Thy), der alle afsluttes med angivelse af navn og bopæl på den, til hvem den forventede resolution om lettelse i hoveriet og afløsning af tienden kan sendes. Nr. 257 (Skjoldborg sogn) stammer fra en anden skriverhånd end de øvrige, følger opstillingen til slut, men har intet navn sat under. Journalsager 1767-68/244, 245 og 249 (Vestfyn), nr. 281 og 352 (sogne i Salling og Fjends herred), nr. 229 og 230 (Vallø stifts godser og Jersie-Solrød). Disse overensstemmelser helt ned i ordret lighed i passager er naturligvis

Amtmanden over Skivehus amt, Verner Rosenkrantz, fik Sallingbøndernes store supplik af 3. juli til betænkning. Supplikken, der var forsynet med 66 underskrifter fordelt på 7 godser, beklagede sig over tyngende hoveri, herunder forpligtigelse til at drive ikke besatte fæstegårde og arbejder på hovedgården som vask og klipning af får m.v., ønskede tiendeafløsning mod en fast pengesum og bad om indførelse af arvefæste. Skrivelsen omfatter 5 ret tæt skrevne foliosider og er ganske skarp i sin argumentation – man er vidende om, at denne henvendelse vil bekomme præster og godsejere ilde, men bonden har nu gået i frygt med sine forhåbninger så længe, at han endelig tør fremsætte dem for Kongen, også fordi han frygter, at hans tilstand yderligere vil forværres. Rosenkrantz tilkaldte umiddelbart efter modtagelsen af kollegiets skrivelse de bønder, hvis navne stod under ordnet godsvis under formlen »af... gods trællebønder een for alle og alle for een«, og de fik gods for gods stillet følgende 6 spørgsmål:

1. Var de fæstebønder under det pågældende gods?
2. Var hoveriet nu mere omfattende end tidligere, omfattede det flere former for arbejder end tidligere?
3. Vidste de, hvem der havde skrevet klagen?
4. Har de selv skrevet klagen under?
5. (der forudsætter benægtelse af 4) Ved de noget om, hvem der så har sat deres navne under?
6. Var de opfordret af deres medtjenere på godset til at klage?

Lysten til at svare var ikke overvældende. Jungetgaards repræsentanter, ialt 26, gik i stå ved spørgsmål 3, hvor Rosenkrantz noterede: »Efter som de langt om længe ingen svar kunne faaes enten fra eller til, maate det forbigaaes«. Hegnets 8 underskrivere ville ikke svare på, hvem der havde forfattet klagen, men ved afhøringen af bønderne fra Nørgaard synes Rosenkrantz at være kommet i nærheden af ophavssituationen. På spørgsmål 4: »Langt om længe svarede Christen Henriksen og Jens Henriksen, at de havde underskrevet den. De andres navne var underskrevet af andre uden at de havde hørt klagen eller veed, hvad den var skrevet« og videre, »Jens Henriksen svarede, at han havde faaet een til at skrive klagen og det var hans sag«. Iøvrigt erklærede man bredt ukendskab til indholdet, læse eller skrive kunne man ikke, ej heller vidste man, hvem der havde skrevet klagen. Hoveriet var ikke mere tyngende end det havde været tidligere – kun ønsket om tiendeafløsning fastholdtes fra alle 7 godsers repræsentanter. Det kom også frem, at nogle havde været tilkaldt til henholdsvis Rybjerg mark og Ilbjerg mark for at skrive under og at klagen var kommet fra det nærliggende Torum sogn til Kjeldgaard – det nordligste gods.

Amtmanden kunne i sit svar til Generallandvæsenkollegiet blot konstatere, at

---

intet bevis og kan naturligvis bero på lån af forlæg til afskrift. Al sandsynlighed taler dog for, at man for forskellige lokaliteter har henvendt sig til en og samme person som forfatter af supplikken, jfr. note 24-27.

forordningerne af 20. februar 1717 og 7. september 1736 ikke var fulgt af den iøvrigt ukendte koncipist, og at kun Hegnets bønder synes at have årsag til visse af klagepunkterne. Iøvrigt måtte man erkende, at der var en del personer, der beflittede sig på at tage penge fra bønderne og som på forskellig måde ophidsede almuen.³¹

Trods den iværksatte undersøgelse lykkedes det ikke at få afsløret forfatteren til supplikken og på baggrund af de afgivne forklaringer var det umuligt at skønne om, i hvilket omfang påstandene i klagen virkelig dækkede bøndernes opfattelse. Da imidlertid afhøringen af de 26 underskrivere fra Jungetgaard gods var afsluttet, ønskede disse at føje til: »at de kendte ikke deres husbonde og vidste ikke hvordan han ville blive. Tienderne ønskede de at faa for penge, hvorfor de, og for at faa lindring i hoveriet, havde afgivet deres ansøgning«.

Den situation omkring reaktionernes tilblivelse som afspejles i ovenstående undersøgelses kummerlige resultat må føre til, at gennemgangen af bondereaktionerne 1768-69 koncentrerer sig om 1. hvilke konkrete spørgsmål, reaktionerne behandler og 2. hvilke typer af krav, ønsker eller klager, der fremsættes i forbindelse med de behandlede spørgsmål. Det forekommer alt for usikkert at føre en analyse videre f.eks. på stilmæssige karakteristika, ejendommeligheder i ordvalg eller at se nuancer i samfundsopfattelsen ud fra detaljer i argumentationen. Hertil må man også føje, at supplikken pr. definition var en underdanig bønfoldelse af den enevældige altformående monark. Det forhindrer ikke, at de talrige, bredt formulerede loyale tilkendegivelser *kan* dække underskrivernes opfattelse af Kongen, men de samme formuleringer kan findes, når vognmandslauget i en købstad anklager omegnens bønder for ved uberettiget kørsel at tage næringen fra dem!

Bondereaktionerne fordeler sig for langt størstepartens vedkommende på følgende tre hovedtyper:

1. Egentlige besvarelser, mere eller mindre udførlige, på forordningen af 15. april 1768, til dels, men ikke overvejende, med henvisning til konkrete og lokale forhold.
2. Klager over hoveri, hyppigt suppleret med andre klagepunkter, især tiendeydelsens nuværende form, med henvisning til konkrete og lokale forhold og med anmodning om forandring i de omklagede forhold med udgangspunkt i forordningen af 15. april 1768.
3. Anmodning om tiendeafløsning med udgangspunkt i forordningen af 15. april 1768, dels tiendeydelsen generelt, dels præstetienden og i sidste tilfælde normalt med henvisning til konkrete og lokale forhold.

Den første gruppe omfatter ialt 11 af de 78, der indgår i undersøgelsen, den anden er den hyppigst forekommende med ialt 33, mens de rene tiendesupplikker tæller 25. De resterende 9 fordeler sig på forskellige emner, f.eks. udskiftningssagen fra

---

31. Journalsag 1767-68/574.

Rødovre og den store falsterske bondereaktion med baggrund i bøndernes fortørnelse over efter deres mening uberettiget at være afhændet af kronen til private godsjeere ved auktionen over ryttergodset. Det er gennemgående, at afsenderadressen for reaktioner af type 1 og 3 er sognet (sognene), mens de supplikker, der har hoveriet som hovedemne typisk og naturligt har godset som ramme for tilkomsten. Den første gruppe, af hvilken den foran gengivne fra Lomborg er et eksempel, koncentrerer sig om den nordlige del af det senere Ringkøbing amt, de to vendsysselske reaktioner og den flere gange nævnte fynske besvarelse med auditør Schouboes hånd.

Klager over tiendeoppebørselsmåden og ønsket om ændring heri enten gennem ændring til ydelse i skæppen eller ved konvertering til en fast pengeafgift indgår i så godt som alle bondereaktioner, og et betydeligt antal koncentrerer sig som foran nævnt alene herom. Tiendeydelsen i dens traditionelle form var, helt bortset fra selve afgiften som sådan, utvivlsomt opfattet som en generende byrde for tiendeyderne og som en særlig belastning netop i den for bondens hele økonomiske situation så afgørende fase i arbejdsåret. Men det spillede formentlig også ind, at Generallandvæsenskollegiet 7. maj tilskrev landets biskopper, at det var Kongens vilje, at gejstligheden skulle overlade bonden tienden in natura mod en fast ydelse, enten af korn i skæppen eller i penge, hvilket dog i begge tilfælde skulle fastsættes ved begge parter – tiendeydernes og -nydernes – frivillige samtykke. Adskillige af reaktionerne går da også alene på spørgsmålet om præstetienden. Yderligere var bistand ved indgåelse af tiendeafløsningsaftaler sat som en af hovedopgaverne for landvæsenskommissærerne i den instruks, som kollegiet udstedte 1. maj. Disse udspil sammen med forordningens klare tilkendegivelse af den kongelige vilje til at ændre på de eksisterende vilkår har formentlig let kunnet resultere i den opfattelse hos bønderne, at Kongen/kollegiet havde bestemt, at ydelsen i dens traditionelle form skulle afskaffes og at dette ville indebære en lettelse for bønderne. Supplikken fra 6 sogne i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt takkede først for beslutningen om at hjælpe bonden på dette punkt, »og for det andet aflægger vores hjertelige og inderlige taksigelse, naar samme alvorlig maatte blive iværksat«, mens bønderne i Jersie og Solrød ønskede bestemt fra kollegiet, hvilken afgift, der skulle erlægges i penge som afløsning for den sædvanlige ydelse. Bønderne i St^c Anst vest for Kolding havde forhandlet med deres sognepræst om afløsning, men uden resultat. Nu bad de Kongen gribe ind og ordne sagen: »I anledning af Deres Kongelige Majestæts allernaadigste forordning, at bonden skulle beholde sin tiende for Penge...«. ³²

Bønderne ønskede tienden in natura afløst mod en pengeafgift, tiendeydelse i skæppen, dvs. det aftærskede korn, blev ikke foreslået i supplikkerne. Klagerne over den eksisterende oppebørselsmåde gik igen fra supplik til supplik og kan rubriceres i følgende kategorier:

---

32. Fogtmans reskripter. Om tiendespørgsmålet generelt se Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, 2. udg. I, (1813) s. 430ff. Journalsager 1767-68/113, 229 og 248.

1. Høsten blev forsinket, når bonden skulle afvente tiendetællernes ankomst, og man risikerede at den øvrige høst tog skade.
2. Tidendetællerne udtog det bedste korn.
3. Ydelsen af tiende in natura berøvede bonden foder og gødning og bidrog herved yderligere til at forringe hans økonomiske situation.
4. Transporten af tiendekornet derhen, hvor tiendeejeren ønskede det leveret, var en belastning for bonden i den allertravleste tid.

I en række tilfælde rummede bondereaktionerne et konkret bud på den afløsningssum, bønderne mente at kunne betale, og den strakte sig fra 4 mark 8 skilling på Hindsholm, Fyn, til 1 rigsdaler på Vinderslevgård gods mellem Silkeborg og Viborg pr. tønde hartkorn. Nørre Nissum sogn foreslog dog en anden beregningsmetode, idet bønderne her tilbød at forrente henholdsvis konge- og kirketiende af det beløb, de sidst var blevet handlet til, nemlig 2000 og 2200 rigsdaler. Disse beløb skulle forrentes med 4%, men man tilbød dog, hvis markedsrenten havde været højere ved sidste overdragelse, at gå op til 5%.³³ Under baroniet Scheelenborg var det i juni 1768 ført forhandlinger mellem herskab, gejstlighed og tiendeydere om afløsning, men bud og modbud var langt fra hinanden. Bøndernes tilbud var 4 mark 8 skilling, fra et andet sogn 6 mark, men de blev mødt med et krav om 3 rigsdaler 3 mark pr. td. hartkorn. Martofte by anførte i deres supplik yderligere, at deres repræsentanter ved forhandlingsmødet var blevet tvunget til at bevidne, at tiendetagningen hidtil var foregået lovmæssigt og uden fornærmelse af bønderne. Dette tog man nu afstand fra og hævdede, at kornet havde stået 8 dage på marken for at afvente tiendetagernes ankomst.³⁴ På Mors var bønderne ved transporten af tiendekornet direkte blevet chikaneret af deres gods- og tiendeejer, således som det blev fremstillet i supplikken fra de 6 sogne: ».. Niels Amidtzbøll til Nanderup som ejer Flade kirke har sidste aar samme kirketiende paa kærven, og for at gøre sognets beboere fortræd, fordi de ikke kunde føje sig efter hans villie, har han ladet nogle af Flade by køre deres tiende til en øde gaards lade som hans broder ejede i Jordsby, hvorfra han siden ved samme bønder ved hov-arbejde har ladet dem igen køre og hjemføre til Nandrup, endskønt fra Flade til Jordsby er hen imod 3 fjerdinges vej! Men fra Flade til Nandrup 1 fjerdinges vej.«³⁵

Mens bondereaktionerne i tiendespørgsmålet formulerede sig ganske konkret med ønsker om forandring i den bestående tilstand, var forhåbningerne anderledes vagt, omend utvetydigt i tendens, udformet vedrørende hoveriet. I forskellige variationer gennemspilles temaet: Vi tynses af hoveriet og vi beder om at få det lettet. Hoverispørgsmålet indtager en betydelig plads i supplikkerne, og hvor de,

33. Journalsager 1767-68/182, 354 (Vinderslevgaard) og 185 (Nr. Nissum).

34. Journalsager 1767-68/182, 183 og 184. Nr. 181 (Munkebo og Dræby), der ikke som de tre foregående henhørte under baroniet Scheelenborg, omhandler en tilsvarende mislykket forhandlingsituation.

35. Journalsag 1767-68/605.

som i gruppe 1 og 2, behandler flere sider af bondens vilkår, fylder fremstillingen af hoveriet og de gener, det påfører bønderne, normalt den største plads.³⁶

I selve beskrivelsen af det tyngende hoveri kan man udskille tre gennemgående elementer i argumentationen, som med de naturlige lokale forskelligheder repeteres i supplikkerne:

1. Hoveriet er meget større nu end tidligere.
2. Hoveriet omfatter ikke blot det egentlige avlingshoveri, der er tungt nok, men også små- eller plyshoveriet, og det er ikke mindst her, forøgelsen har fundet sted.
3. Det svære hoveri belaster bonden med ekstra udgifter til tjenestefolk osv., hvilket atter betyder, at han må forsømme sin egen bedrift til skade for sig selv, sit herskab og for staten.

Det er bemærkelsesværdigt, at der tilsyneladende sondres ret klart mellem det egentlige avlingshoveri, der kun hvor der er tale om udvidelser af det dyrkede areal giver anledning til bemærkninger, og så små- eller plyshoveriet, der ofte beskrives udførligt både med hensyn til karakter og omfang. Denne vægtning i bondereaktionerne fortjener en vis opmærksomhed, da vi er dårligt stillet med hensyn til viden om organisation og omfang af hoveriet før ca. 1770. Før tiden derefter foreligger et betydeligt materiale til belysning af både omfang og vægt af de enkelte arbejder, men før tiden før indsendelsen af generalhoverireglementerne efter forordningen af 6. maj 1769 er der først med en undersøgelse af forholdene på Egeskov gods på Fyn opstillet en beregning af hoveriets udvikling fra ca. 1688 til ca. 1770. Den viser, at der for hver hoveriydende bonde skete en stigning på mellem 50 og 100% i henseende til hovedgårdsareal, der skulle drives ved bøndernes arbejdskraft. Men der foreligger ingen muligheder for i lighed med den i det pågældende arbejde anvendte metode at belyse udviklingen i småhoveriet. Den udførlighed med hvilken bondesupplikkerne klager over stigende arbejde ved siden af avlingshoveriet kunne tyde på, at bønderne ihvertfald på det korte sigt opfattede forøgelsen som mest udpræget på denne type hoveri.³⁷

Bønderne under Lerkenfeldt i Himmerland påstod, at de ydede 200 arbejdsdage årligt af gårde på 3 tdr. htk., men hovedgårdsmarkerne var også udvidet til det

---

36. Den simple forskel i den plads, der tilmåles henholdsvis hoveri og tiende, belyses klart i supplikkerne fra Thy, se note 30, og i den store supplik fra de 7 sallingske godser, journalsag 1767-68/356.

37. Lotte Jansen: *Hoveriet til Egeskovgaard* (1977) s. 61ff., jfr. Gunnar Olsen: *Hovedgaard og Bondegaard* (1957) s. 148ff. Stigningen i antallet af huse i perioden, der f.eks. også bekræftes af en supplik fra Nørhå sogn i Thy, journalsag 1767-68/259, burde egentlig have betydet, at gårdfæsterne var mindre belastet med denne type arbejde, der normalt varetoges af husfæsterne, jfr. klagen fra Gl. Køgegaard, journalsag 1767-68/131, der bebrejder godsforvalteren, at gårdfæsterne skal udføre arbejder, der hører under husmandshoveriet. Men hovedparten af reaktionerne hidrører som vist fra Jylland, hvor stigningen i husantallet var mindre end på Sjælland. F. Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800* (1978) s. 230f, fremdrager en specifikation af en gårdfæsters hoveri til godset Nandrup på Mors fra 1734, der bl.a. rummer deltagelse i håndlangerarbejde ved reparation af hovedgårdens bygninger.

dobbelte i den nuværende ejers tid (siden 1744). Fæsterne under Kabbel gods ved Lemvig hævdede, at de brugte 140 dage årligt, hvoraf 35 var spanddage, og de klagede bl.a. over at skulle drive 2 bondegårde på 7 tdr. htk., der var lagt ind under hovedgården. Fæsterne under Ulstrup gods i Janderup i Thy anførte ligeledes, at de nu skulle drive jorder, der var blevet lagt ind under hovedgården.³⁸

I supplikken fra de 7 godser i Salling hed det efter en kort indledning: »Det er ikke alene med hovedgaardens mark drift og avl vi har at gøre; som dog nogenlunde kunde bestrides og overvindes, naar vi der med maatte være frie. Men hoveriet er nu idenne tid voxet til saa høj og utaalelig en højde med extra arbejde, saa at Proprietairerne eller deres tjeneste folk nu fast ikke ved selv at skal forrette nogen ting, med mindre de der til skal tilsige og bude bønderne.«, hvorefter følger opregning af ekstraarbejdet: kørsler, vask af klæder og af får og hjælp ved klipning af de sidste, staldtjeneste, alle slags håndlangerarbejde og bistand på hovedgården til daglige gøremål både ude og inde. Samme klager lød fra de falsterske godser, hvor naturligvis også nyindretningen af hovedgårdene efter auktionen krævede indhegnings- og grøftningsarbejde, og fra Vendsyssel klagede man over at skulle betjene tømmermænd, tækkemænd og muremestre på disses arbejde på hovedgården.³⁹ På Nørre Vosborg gods betød et nyanlagt teglværk arbejde med såvel kørsel som med håndlangerbistand på værket, på Ørum i Thy var det et kalkværk, der væsentligst blev drevet ved bøndernes arbejde, mens det nu var indført at mergle hovedgårdsmarkerne på Lyngholm sammesteds, hvorfor bønderne skulle hente merglen og senere sprede den på markerne.⁴⁰

Ikke mindst fra Thy lød der klager over, hvorledes hoveriet belastede bønderne gennem den høje løn til de tjenestefolk, det af hensyn til hoveriet var nødvendigt at fæste. Skjoldborg sogn, der var fæstere til Todbøl, hævdede, at man gerne betalte 6 til 8 mark pr. td. htk. i hoveripenge, selvom det egentlig var mere, end man kunne yde, da karle var så sjældne og dyre at få. Der var endog store bondegårde, hvor der hverken holdtes karl eller dreng – selv pigelønnen var steget til 10 daler årligt »foruden andre friheder, dem maa accorderes, om de skal faaes«.⁴¹ Hoveriet betød derudover, at bonden måtte forsømme sin egen bedrift og det ikke mindst i de travleste perioder, hvor man måtte undvære arbejdskraften til hovarbejdet. Som type på argumentationen i bondereaktionerne vedrørende hoveriet kan gengives Sønderskov fæsteres klage til godsejeren, der kort

38. Journalsager 1767-68/247, 179, 260. Den sidste supplik anfører ligeledes som en medvirkende faktor til det øgede hoveri, at nogle af bønderne er blevet hovfrie mod en aflønningssum. Dette var ikke mindst udbredt i Jylland, hvor den spredte bebyggelse og mindre arronderede godsstruktur i almindelighed gjorde det fordelagtigt for såvel gods som fæster at lade fjerntboende betale hoveripenge, jfr. også journalsag 1767-68/253 og F. Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie, Fortid og Nutid XIV, 1941 s. 22.

39. Journalsager 1767-68/356, 91, 101, 154.

40. Journalsager 1767-68/141, 255 og 256.

41. Journalsag 1767-68/257, jfr. Johan Hvidtfeldt: Stavnsbaandet, Vejle Amts Aarbog 1938 s. 4ff.

efter gentoges til amtmand og Generallandvæsenskollegium: »Vores overmaade strenge og ubarmhjertige, usædvanlige hoveri bestaar udi, at vi lod os først tillukke at grave, ørke og dyrke gaardens tørv og klyne paa Tirslund rettigheder og hjemføre og indbringe til hovedgaarden, nemlig hver helgaard at forskaffe et fag tørv foruden anden brændsel. Men denne tillukkelse blev jo os en foresat skyldighed, ja med trussel af Deres betroede under tvang og udpantning skulde continuere sligt aar efter aar uden modsigelse, hvilket vi endog som bekendt hidtil har fuldkommet, ja har maattet holde til hove med folk, heste og vogne til midnat, dag ud og dag ind, at røgte ovenstaaende tørv og til hovedgaarden at hjembringe den, som var én stiv og stærk mil, vores bæster og vogne til største ruin, tab og skade og os til ødelæggelse.

End mere har Deres Velbyrdighed en eng udi Nørbølling enge paa 46 dagsset, som vi tilligemed 80 dags plovning paa Grundbækgaards ejendom maa dyrke og ørke med plovning, sletarbejde og videre. Desuden skal vi absolut efter ordre ikke aleneste reparere møllen, men endog ørke, dyrke og hjemføre det dertil behøvendte ildebrændsel, endog til en der i møllen bosiddende enke skal levere og ligesom forbemeldte ørke, dyrke og hjemføre hendes brændsel, ligesom og at vi uden mindste modsigelse skal opbygge, reparere og istandholde Boelshusene, skovhuset Kokkenborg og et nyt hus ved Stærgaard. Item og vi arme fattige trælbønder har og i dette aar maattet skove tre gange saa meget træ som vi plejer aarligt at gøre. Tillige maa vi og toe gaardens faar og klippe dem, ja renholde borggaarden med skøllen og skovlen, uanset vores hovedveje er efter maal 6000 skaar eller ungefær tvende store mile.

Men Gud hjælpe os og lindre vores møjsommelige og haarde træ- og plidsarbejde. Det sidste er endnu det værste, der er tilbage at melde om. Vi har endog vaaren nødtvungen til i vores bedste rugsæd at gaa fra vores eget arbejde og rugsæd til Deres, vores husbonds og herskabs, ny anlæggende grobe ved Deres enge, os til tab i vores avlingsdrift og muligt Dem til ingen fordel, men dog har staaet derudi vand og kuld vores helbred tillige med tab, ligesom og med digen ved Høkoblet. Naar vi i høsten skal gøre hoveri, skal vi selv med folk, koner, piger, heste og vogne holde dag ud og dag ind, hver dag til midnat, og derefter vores vogne og madposer indlaaset i laden, og vi arme mennesker har maattet gaa og patrouillere om natten omkring i gaarden; vores bæster og i mængde indsluttet udi en saakaldt svinehauge, hvor ikkum er lidet eller slet ingen græsning til saa mange bæster. Ligesom og med møgagen fra solens opgang til solens nedgang uden ophold, og straks derefter om morgenen tidlig igen dertil at tiltræde med sultede og forhungrede bæster. Ligesaa maa vi og til totaliter ruin og strikte imod den derom allernaadigst udgangne forordning absolut betale familie skat, nemlig af hver karl 2 mark og 4 skilling og af hver pige 1 mark og 2 skilling.

Og skal saadan hoveri og plidsarbejde continuere mere, end vores forfædre enten haver gjort eller tilsagt var, maa vi arme bønder jo som meldt totaliter med koner, folk og børn tillige med bæster og vogne blive ruinerede, og desfordelst ikke kan blive i stand til enten at betale de kgl. kontributioner og langt mindre

kan have det daglige ophold til fornødenhed, men maa befrygte os med bettelstaven at gaa fra vores gaarde og ejende med koner og umyndige børn os til største elendighed. Altsaa er vi aarsagede herved at indfly ikke aleneste med underdanigste bøn og begæring at befries for ovenstaaende haarde og strenge hoveri...«.42

Den nøje udpensling af hoveriets besvær, dets omkostninger for bonden i form at overførsel af arbejdskraft og følgelig misrøgt af egen bedrift går igen for supplik til supplik, når det drejer sig om hoveriet. Det er som om bondens hele relation til godset hyppigt snævres ind til hoveribyrden, ligesom klager over andre forhold, her skattepåligning på folkeholdet, så at sige hæftes på spørgsmålet om det tyngende hoveri. Forordningens paragraf 4, der stillede indførelsen af arvefæste i udsigt, blev hilst velkommen i de reaktioner, hvor bønderne tog hele forordningen op til drøftelse (gruppe 1). Arvefæstets indførelse ville fremme lyst og vilje til at forbedre gård og avling, når man fik sikkerhed for, at indsatsen kom bonden selv eller hans arvinger til gode og ikke blev inddraget af godsejeren gennem en forhøjet indfæstning. I forhold til hoveri og tiende er det dog kun ringe plads, der tilmåles arvefæstet, og ønske om selveje fremsættes kun i to supplikker – den falsterske, hvor man havde haft auktionen og havde håbet på at købe sig selv, og fra fæsterne under Nebbegaard i Gaarslev nær Fredericia, hvor bønderne har været naboer til selvejerne i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt.⁴³

Løvrigt strejfer reaktionerne forskellige spørgsmål, gennemgående i forholdet til godsejeren. Der var i forordningen nævnt, i mere ubestemte vendinger, at kollegiet skulle beskæftige sig med fastsættelsen af landgildeniveauet, og i flere reaktioner klages over for højt ansat landgilde i forhold til gårdenes ydeevne.⁴⁴ Inddragelse af jord uden godtgørelse i form af nedsatte afgifter, hård behandling i almindelighed (således under Classen på Frederiksværk gods) og indskrænkning i traditionelt tillagte rettigheder, som eksemplificeret i supplikken fra Lomborg sogn, fremdrages i reaktionerne bestemt af de lokale omstændigheder.⁴⁵

Det er imidlertid gennemgående, at bondereaktionerne synes ret nøje afstemt efter det udspil, der var sket med forordningen af 15. april 1768. I den blev det markeret som Kongens ønske, at hoveriet skulle lettes og tiendeydelsen forandres til lindring for bonden – og hertil svarer bøndernes reaktioner i form af supplikker. Som tidligere nævnt var der året forinden fra adskillige områder i Jylland tilkendegivet en utilfredshed med ekstraskatten, til dels samme lokaliteter som

42. Journalsag 1767-68/572, jfr. Poul Bjerge: *De Sønderkov Bønder*, Aarbog for dansk Kulturhistorie VI, 1896 s. 167ff.

43. Journalsager 1767-68/91, 1769/63. Se note 28.

44. Journalsager 1767-68/143, 154 (i disse også klager over stigende indfæstninger), 256, 260, 261, 358. Bønderne i Ørum-Lodbjerg under Vestervig betalte ikke landgilde, men ydede i tærskpenge 3 rdl. årligt pr. plov samt 6 tærskedage og 6 skålpund hør pr. plov i afgifter, hvad ligeledes var for højt ansat, journalsag 1767-68/255. Også i gentagelsen af den fynske betænkning fra december 1768 med 20 sognes underskrift klages der over landgilden, journalsag 1769/43.

45. Journalsag 1767-68/259, 1769/45 (en af de utallige klager fra Nørholm gods), 48, 66 (Frederiksværk gods), jfr. journalsager 1767-68/ 131, 179, 180.

de, der nu optrådte med klager over hoveri og tiende. Ekstraskatten var ikke ophævet, men den blev kun i ganske enkelte tilfælde berørt i reaktionerne.⁴⁶

Bag selve bondereaktionerne 1768-69 kan man ane omridsene af en stigende tilbøjelighed til konfrontation mellem bønderne og deres lokale modparter, gods- ejere og til dels præsterne (for en del af tiendens vedkommende). Forhandlinger om tiendeafløsning var indledt *inden* reaktionerne f.eks. under Scheelenborg på Hindsholm, i St^c Anst ved Kolding og i Finderup ved Viborg. I Ørum-Lodbjerg i det sydlige Thy havde bønderne forhandlet sig til rette med sognepræsten, magister Humble, og nu ønskede de også afløsning af konge- og kirketiende, som ejedes af godset. Noget tyder ligeledes på mislykkede forhandlinger, når gårdmændene i Orte på Vestfyn i deres supplik om tiendeafløsning anmoder kollegiet om ikke at bestemme afløsningssummen på grundlag af præsternes skøn!⁴⁷

På Vinderslev gaard gods havde fæsterne forinden udfærdigelsen af supplikken 6. august forhandlet med ejeren, assessor Bredahl, om afløsning af såvel hoveri og tiendeydelse, men denne havde erklæret at ville afvente »hvad forandring som skete med andre proprietairer og jordegodsejere«, og på samme tid henvendte bønderne under Sønderkov og Estrup godser i det sydvestlige Jylland sig først til herškabet, for derefter at gå til amtmand og kollegium.⁴⁸

Egentlig konfrontation udvikledes på Falster, på Rødkilde gods og på det tidligere fynske rytterdistrikt, bestemt af lokale forhold. En henvendelse fra sognepræsterne i Anst herred nær Kolding fra sommeren 1768 afspejler tydelig frygt for konflikt, idet man bad om bistand fra regeringens side for at sikre præsterne deres retmæssige indkomst: »Da nogle bønder her i herredet, i anledning ad den da bekjendtgjorte kongelige forordning af dato 15. april d.a. dens 6te post allerede har ladet sig forlyde, at de, endog i dette aar, ikke ville give de berettigede tiende-tagere en eneste kærnetiende in natura, fortrøstende sig til den foregaaende foranstaltning med tiende..«, og længere vest på i samme del af Jylland klagede ejerne af Kjærgaard, Sneumgaard, Krogsgaard, Endrupholm, Nørholm, Lunderup, Estrup og Bramminge over bøndernes genstridighed: »Siden bønderne i almindelighed ved forordningen af 15 April sidst om landvæsenets forbedring, dens urette og vrang forstaaelse, hvorudi de udredes mueligen af andre ildesindede blive styrkede og hildede, ere blevne saa opbragte og genstridige, at man saa godt som ingensteds kan komme med dem, eller faa vores avling og arbejde dreven eller fremmet, saa at vi fast ikke vide, om vi eje noget eller ikke...Saa er vores allerunderdanigste begæring, at deres kongelige Majestæt allernaadigst ville for godt befinde, at lade en ordre cirkulere i amterne hvorved bønderne maatte tilholdes, at forblive ved den pligt og lydighed, som de efter loven er skyldige ligesom forhen..«.⁴⁹

46. Journalsag 1767-68/154, jfr. note 42.

47. Journalsager 1767-68/182, 183, 184, 348, 158, 255 og 239.

48. Journalsager 1767-68/354, 391, 572.

49. Journalsager 1767-68/266, 286, jfr. Wøldicke, Visselbjerg (ved Varde) 18. august 1768 til »Hr. Etatsraad«, Diverse ujournaliserede sager, Generallandvæsenkollegiets arkiv.

Konflikter over hoveriet blev indberettet fra Sandholt gods på Fyn og amtmanden over Bøvling m.fl. amter havde vanskeligheder med at få bønderne i Borbjerg til at yde kørsel til reparation af sognets kirke. Og i indledningen til forordningen om hoveriet af 6. maj 1769 blev det som en af begrundelserne anført, at der hos bønderne havde dannet sig urigtige forestillinger om Kongens vilje og ønske med hensyn til hoveriforholdene.⁵⁰ Der var næppe tvivl om, at det blandt bønderne var en almindelig udbredt opfattelse, at der *var* lovgivet for tiende og hoveri, således at bondens ydelser lettedes. På Sønderkov gods indledtes klagen (ikke medtaget i forestående citat) med en påstand om, at bønderne ydede hoveri »strikte mod den allernaadigste lovs og forordnings bydende«, og tiendeyderne i St^e Anst bad Kongen om hjælp til at få loven om tiendeafløsning gennemført overfor en modvillig sognepræst, da bonden »skulle beholde sin tiende for penge«.⁵¹

Hertil må yderligere føjes en dimension i bøndernes opfattelse af situationen omkring forordningen af 15. april 1768, nemlig mistilliden til de lokale myndigheder, der forkyndte og håndhævede loven. Fæsterne under Lerkenfeldt gods havde indgivet en meget skarpt udformet supplik med klage over hoveriet, som afvistes af godsets besidder. Fra en nabo, Testrup til den lille gård Vesterris, fik vedkommende yderligere et smukt vidnesbyrd, men så føjedes til: »Det vil blive en betydelig sag og et farligt udfald, om bønderne bryder løs med det dem i almindelighed i denne egn over alt nogen tid have troet, nemlig »at de er hov og tiende og extra-skat frie, men proprietairerne forebygger, at anordningerne desangaaende blev ikke bekendtgjorte««, og amtmand Rosenkrantz, Skivehus amt, konkluderede på sin undersøgelse af omstændighederne omkring supplikken fra Sallinggodserne, at bønderne mente at være blevet lettet for hoveri og befriet for tiende *in natura* »og at øvrigheden med præster og proprietairer indeholde forordningen desangaaende, hvilket de offentlig i min præsence erklærede«.⁵² Fæsterne under Vadskærsgaard i Tørring sogn nær Lemvig anførte, at de befandt sig så langt fra Kongen, at deres godsejer var såvel husbond som konge for dem – hvad han befalede, måtte de finde sig i: »ja, det kan og ske, at om der kommer Kongelige allernaadigste forordninger, som er paa bondens bedste, da faar han den nepelig at høre, langt mindre nyder dem noget godt af«, og som eksempel henvistes til en forordning fra den foregående konges tid, der havde påbudt proprietærene at stille en hest for hver 9 tdr. htk. og hvor meningen havde været, at de også skulle bekoste den. Det fik bønderne aldrig at vide, så det blev dem, der måtte give 4

50. Journalsager 1769/144, 198. Også i forbindelse med St. Darum bønders klage over hoveriet til Kjærgaard kom det til hoverinægtelse, journalsag 1767-68/532.

51. Jfr. note 42, journalsag 1767-68/348.

52. Testrup til amtmand Hauch 13. august 1768, journalsag 1767-68/467, Rosenkrantz til General-landvæsenskollegiet 23. september 1768, journalsag 1767-68/574, jfr. for en senere periode den tilsvarende opfattelse hos bonden, Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde, Historie XIII, 1979. s. 12ff.

rdl. af hver td.htk. til leveringen af de pågældende heste og ovenikøbet føre dem til og fra.⁵³

Bondereaktionerne 1768-69 indgik til Generallandvæsenskollegiet, uanset om de oprindeligt var stilet til dette eller til Kongen.⁵⁴ Og der er adskilligt, der tyder på, at arten og omfanget af reaktionerne kom som noget af en overraskelse for det nydannede kollegium. De først indsendte supplikker blev ekstraheret, refereret og ekspederet efter normal administrativ praksis, hvilket betød, at sagerne tilstilledes den lokale amtmand til betænkning. Det skete således ved flere af hoveriklagene, og der er i kollegiets ekspedition af disse sager støtte for Edvard Holms karakteristik af kollegiet som »bondevenligt«, som når det i skrivelsen til amtmanden vedrørende Gl. Køgegaards bønders klage anfører, at »man har grund til at mene, at klagen begrundes i sandheden«.⁵⁵ På et møde i kollegiet 27. maj 1768 besluttedes det imidlertid, at sekretæren ikke fremover skulle ekstrahere de indkomne besvarelser foranlediget af forordningen og de senere cirkulæreskrivelser, men afvente, at hele materialet forelå. I løbet af de kommende uger henlægges flere og flere bondereaktioner, og mens supplikken om hoverilættelse fra Lundgaard gods' bønder blev sendt til amtmanden til betænkning, så reagerede kollegiet ikke på den få uger senere indkomne ret tilsvarende supplik fra Nørre Vosborg. Og omkring 15.-20. juni ophører man med at indføre bondesupplikkerne automatisk i relationsprotokollen.⁵⁶

Beslutningen på mødet 27. maj må tydes som et udtryk for, at kollegiet ikke ville forhaste sig med yderligere indgreb, og det forekom umiddelbart indlysende at afvente indsendelsen af de tilkendegivelser, man i to omgange havde efterlyst. Men på kollegiets møde 22. juni besluttedes det, at man »Uden længere at vente paa vedkommendes svar paa cirkulærebrevene, nu skulle gøre udkast til en forordning betræffende hoveriet, tienden og fællesskabet, som de ting der mest trykke bonden«, et udkast der blev behandlet på det følgende møde en uge efter – hvor hovedpunktet iøvrigt synes at have været en drøftelse af en anmodning fra en godsejer på Falster om at få tilstillet 20 a 30 dragoner til egen beskyttelse og ordenens opretholdelse – og som fik form af en forestilling af 9. juli, der tilstilledes Kongen. Dette udkast til en forordning rummede bestemmelse af hoveriet ved et reglement, der udarbejdedes af amtmand, landvæsenskommissærer og godsejer, fastsættelse af tienden i en ydelse – enten i korn eller penge – som skete atter ved amtmand, landvæsenskommissærer og to uvildige mænd, og endelig bestemmel-

53. Journalsag 1767-68/180.

54. Danske kancellis supplikprotokol og renteskriverkontorernes journaler er gennemgået for det pågældende tidsrum, men de rummer kun ganske få (2 sikre) bondesupplikker, begge hidrørende fra allerede tidligere rejste sager i forbindelse med salg af ryttergodset.

55. Edv. Holm: anf.arb. s. 326f., 330f. Relationsprotokol nr. 5,6, 7, 19, 44, 51 (Gl. Køgegaard), 52 (amtmanden skal søge at sikre Vissenbjerg bønder den tiende, de ønsker at få afløst, jfr. journalsag 1767-68/144), 106 (Ulbole kontra Jens Lange, Rødkilde). Undersøgelsesforretning vedr. Gl. Køgegaards bønders klage i Diverse ujournaliserede sager, Generallandvæsenskollegiets arkiv.

56. Forhandlingsprotokol (Mallingiana), relationsprotokol nr. 44 og 57.

ser, der videreførte forordningerne af 1758-60 om ophævelse af fællesskabet. Christian VII befandt sig på dette tidspunkt på sin store udenlandsrejse, og fra Bruxelles blev der 30. juli slået bremserne i. Udstedelsen af forordningen blev stillet i bero indtil man gennem de indkomne besvarelser kunne danne sig et bredere skøn over situationen.⁵⁷ Generallandvæsenkollegiets præsæs, A.G. Moltke, skrev 8. september til J.H.E. Bernstorff, at baggrunden for kollegiets hastværk »sont les nombres des plaintes que l'on nous a anvoye de toutes part, les paisans ayant pris en tache depuis la publication de l'ordonnance du 15 d'avril de cette annee de ne vouloir plus faire des corvees ni faire lever ches eux les dixmes, le college a cru de son devoir de charger les bailifs de mettre les paisans a la raison et nous envoyer au plutot les eclaircissemens que nous fussions en etat de prendre les mesures qui purront prevenir tout desordre ulterieuers et retablir la bonne intelligence entre les proprietairs et leurs paysans..«, og Moltke udtrykte skuffelse over udfaldet. De centrale bestemmelser, som var foreslået vedrørende hoveriet, blev indeholdt i forordningen af 6. maj 1769 og 28. juli s.a. fulgte en forordning om fællesskabets videre ophævelse. En forordning om tiendeafløsning kom derimod til at vente mere end en menneskealder.⁵⁸ Allerede i landkommissionen havde Henrik Stampe argumenteret for, at man skulle sætte ind på at løse hoverispørgsmålet, og 24. januar 1768 havde kommissionen underskrevet et udkast til en forordning, ifølge hvilken hoveriet skulle bestemmes, små- eller plyshoveriet afskaffes og omfanget i visse tilfælde begrænses. Omdannelsen af kommissionen og udvidelsen af dens medlemstal med bl.a. A.G. Moltke og J.O. Schack-Rathlou i marts måned standsede i første omgang hoverisagens videre løsning, og forskningen har været tilbøjelig til at se et skifte til en »godejerlinie«. Holder denne opfattelse stik, så har bondereaktionerne 1768-69 formentlig bidraget til atter at sætte hoveriet i focus. Supplikkerne har næppe ændret på udformningen af forordningsudkastet af 9. juli eller på selve loven af 6. maj n.a., men de har medvirket til at der blev lovgivet og lovgivet så hurtigt.⁵⁹

Det er imidlertid et spørgsmål om man, når man skal søge at bedømme effekten af bondereaktionerne, også skal vende opmærksomheden den modsatte vej, mod den muligt mobiliserende effekt, de kan have haft blandt bønderne. Der er tidligere taget forbehold overfor en for håndfast udlægning af reaktionerne som

57. Forhandlingsprotokol, kgl. resolutioner m.v., Generallandvæsenkollegiets arkiv.

58. Bernstorffske Papirer II (1907) s. 363ff. M.H. Højer belyser ikke spørgsmålet videre indgående i sine rapporter til Reverdil, men synes mest optaget af angreb på Moltke. I et brev af 21. juni 1768 omtales dog kort, at H. må træffe afgørelser i konflikter mellem godsejere og bønder, håndskriftsamlingen, Rigsarkivet. Om kollegiets videre reformarbejde, herunder de nævnte forordninger, se Hans Jensen: anf.arb. s. 75ff.

59. Edv. Holm: anf. arb. s. 319ff., som reelt følges af Hans Jensen: anf.arb. s. 58ff., dog med den meget stærke fremhævelse af Henrik Stampes stadige ledende rolle. Ønsket om at placere Stampe så centralt som muligt overfor Moltke, der efter Hans Jensens opfattelse repræsenterer en forskellig kurs, får antagelig denne til, anf.arb. s. 69, at frakende Moltkes påstand troværdighed med det argument, at havde uroen været den egentlige årsag, ville den have været nævnt i forestillingerne.

udtryk for bondebefolkningens synspunkter, ihvertfald når det drejer sig om ordvalg, opfattelse af samfundet og andre »ideologiske« elementer. Når det ikke kan afgøres, hvem der har ført pennen og hvor langt de ukendte forfatteres medvirken har gået, må man indskrænke sig til hovedpunkterne: hvad man klagede over.

Men supplikkerne foreligger med kraftige angreb på godsejerne, udtryk for opfattelse af samfundet og stærke tillidserklæringer til den algode og altformående Konge. Fastholdes det på baggrund af den foran opstillede beregning, at 5 a 10% af bondebefolkningen ihvertfald formelt er repræsenteret ved disse reaktioner, så er det næppe uforsvarligt at mene, at så stor en del af landets bønder har været vidende om supplikkerne og haft mere eller mindre kendskab til deres indhold. Det var nu engang et udsædvanligt skridt at tage, og de talrige erindrings-supplikker tyder unægtelig på, at man på afsenderadressen ikke har omfattet sagen med ligegyldighed. Det er ikke vanskeligt at forestille sig reaktionen som genstand for stadig drøftelse mellem byens mænd, ligesom man hver postdag, hver tingdag og ved hver gudstjeneste har ventet at høre Kongens svar. Kom det, som det skete adskillige steder, yderligere til en undersøgelse ved den lokale amtmand, der indkaldte underskriverne til forhør og afæskede godsejeren hans opfattelse, så har sagen været dagligt samtalestof, forbundet både med frygt for repressalier og forhåbning om lettelser i de byrder, man skulle udrede.

Det er på denne baggrund man i det mindste kan opstille som en nærliggende antagelse, at reaktionerne har bidraget til at forme bøndernes »politiske bevidsthedsniveau«, har bidraget til at konkretisere forestillinger om omverdenen og ikke mindst at klargøre for bonden selv sin egen stilling overfor præst, godsejer, amtmand og den fjerne Konge. Når det i supplikken fra Lerkenfeldt gods tilråbes kollegiet: »Søg dog for Guds og Kongens skyld at sætte grændser for deres [godsejernes] magt som have ødelagt landet og dermed aldrig ophører førend det er reent øde, vidste De hvor fattig en foged, en forpagter, eller anden, som aldrig ejer noget kan blive rig naar han bliver en herregaard betroet, ville De vel tilstaa at al deres rigdom var blodpenge, erhvervet ved bøndernes sved og blod, vi siger blod, thi vi pines til blodet«, så skal formuleringen naturligvis tages med et korn salt som et oprindeligt udtryk for bøndernes opfattelse 10. juni 1768, hvor 8 bønder af Vesterbølle og Ullits satte deres navne under. Men gentaget og drøftet i de følgende måneder i ventetiden og mens sagen undersøgtes har opfattelsen kunnet blive bøndernes.⁶⁰

Det er fristende at se angrebet på godsejerne udvidet til betragtninger, der indebærer omrids af en egentlig klassebevidsthed, som når det i den seneste af de to supplikker fra Vendsyssel skrives om anklagen mod bønderne for at forringe deres situation gennem umådeholden tobaksrygning: »Da kunde det vel med al

60. Journalsag 1767/68/247. Udprægede i deres angreb på godsejerne er ligeledes supplikkerne fra Nr. Lem og Tørring sogne, begge nær Lemvig, hhv. nr. 179 og 180. De to sidste synes skrevet af samme »hånd«.

sandhed siges, at de store som ikke egentlig er øvrighed sætter lige eller dobbelt saa meget imellem aar og dag hen i tobak røgen som bønderne. Ja, de har raad dertil. Ja raad dertil formedelst bøndernes store trældom, uden hvilken den stand, ingen stænder kan opretholdes«. Her må man atter fastholde, at ophavssituationen ikke er tilstrækkelig oplyst til, at man ubetinget kan opfatte en sådan formulering som afspejling af vendelboernes samfundsopfattelse, men samtidig må man erindre, at viser og etbladstryk, f.eks. med primitive standsfremstillinger – Bonden: jeg ernærer alle – var udbredte i landbefolkningen og parallelt med disse manifestationer har *kunnet* virke hen mod skabelsen af mere præcist formulerede forestillinger om samfundets opbygning.⁶¹ Spørgsmålet kan ikke udtømmes i denne sammenhæng, men bør dog påpeges. En aktivering over en bred front, hvad indgivelse af supplikker angår, synes at være et af resultaterne. Ansøgninger om tiendeafløsning fortsatte gennem både 1769 og 1770, og såvel forordningen om hoveriet af 6. maj 1769 som den af 20. februar 1771 – den »Struenseeske« – gav anledning til bondereaktioner.⁶²

---

61. Journalsag 1767-68/186, jfr. Nils Arvid Bringéus: Volkstümliche Darstellungen verschiedener Stände, *Ethnologia Scandinavica* 1978 s. 7ff.

62. Journalsager 1769/257, 385, 406, 423 (ansøgning fra 14 sogne på Fyn), 425, 450 (samtlige bønder i Vends herred, Fyn), 479, 493, 639 (Elbo herred, gentagelse af 1769/30), 765, 1770/503, 597 (bønder i Kalundborg, Dragsholm og Holbæk amter), 657 (en art repetition af den vendsysselske reaktioner 1767-68/154 og 186). Om reaktioner på forordningen af 6. maj 1769 se Claus Bjørn: *Bondeuro på Fyn 1768-70*, *Fynske årbøger* 1978s. 79ff., vedr. reaktioner på forordningen af 20. februar 1771, se A. Sørensen: *Et par hoverikonflikter fra Aggersborggaard og Asdal*, *Vendsysselske Aarbøger* 1942 s. 119ff., jfr. F. Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste* (1940) s. 121, 280.